

časopis *ZA* **kritiko znanosti**

Bogomir Kovač / Družbenoekonomska kriza in
mednacionalni odnosi v SFRJ

Gus Fagan / Politični »underground« na Poljskem

Vekoslav Grmič / Na rob okrožnici Papeža Janeza Pavla II.
»Dominum et vivificantem«

89/90 1986

UDK 3

Izdajata:

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet:

Dr. Andrej Kirn (predsednik), Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Branko Gregorčič, Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Srečo Kirn, Igor Omerza, Leo Šešerko

Uredništvo:

Igor Bavčar, Srečko Kirn, Milan Balažič, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Vekoslav Grmič, Janez Janša

Glavni urednik:

Srečo Kirn

Odgovorni urednik:

Igor Bavčar

Sekretar uredništva:

Janez Janša

Tehnični urednik:

Janko Zlodre

Lektor:

Karmen Gradišek, Miha Bregant

Naslov uredništva: Kersnikova 4/II, Yu- Ljubljana, uradne ure so v torek in četrtek od 11.00 do 13.00, tel. (061) 319-498

Cena enojne številke 300.—, dvojne 500.— din. Celotna naročnina za posameznike 1.500.—, za institucije 3.000.— din.

Tisk: TISKARNA KOČEVSKI TISK, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov. Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis *za* **kritiko** **znanosti**

II 263332

UDK 3 YU-ISSN-0351-4285

Časopis za kritiko znanosti 89/90 1986

Kriza in mednacionalni odnosi v SFRJ

Vsebina

- 3 Bogomir Kovač / Družbenoekonomska kriza in mednacionalni odnosi v SFRJ
- 37 Hivzi Islami / Prebivalstvo in razvoj
- 69 Jelka Pirkovič Kocbek / Urbanizem in arhitektura kot oblikovanje praznega prostora
- 83 Vekoslav Grmič / Na rob okrožnice papeža Janeza Pavla II. »Dominum et Vivificantem«
- 87 Fred Halliday / Tragedija v Južnem Jemenu
- 95 Gus Fagan / Politični »underground« na Poljskem
- 103 Theodor W. Adorno / Negativna dialektika
- 111 Jasmin Držinič / Metamorfoza krize (recenzija)
- 115 Slavko Gaber / Pota raja, agonija kapitala (prikaz)

89/90 1986

Družbenoekonomska kriza in mednacionalni odnosi v SFRJ

Bogomir Kovač

Uvod

Spoznanje, da je jugoslovanska družba v splošni družbeni krizi, ki ima ob svoji ekonomski strukturiranosti tudi politične, ideološke in sociokulturne značilnosti, ni novo. Prav tako niso novi že triletni poskusi njenega reševanja z ekonomsko reformo in pritajenim naslovom programa ekonomske stabilizacije. Zato je toliko pomembnejše vprašanje, zakaj je Jugoslavija zabredla v splošno krizo, kjer so njeni vzroki in kako najti rešitev iz nje. Ali obstoječi institucionalni ekonomski sistem, izvedbeni gospodarski sistem kot mehanizem njegovega delovanja, obstoječa ekonomska strategija razvoja, ekonomska politika, politični sistem in sociokulturna (nacionalna) razmerja omogočajo racionalno reševanje družbenoekonomske krize?

Drugi sklop vprašanj zadeva povezanost družbenoekonomskih razmerij s širšim pojavom nacionalizma oziroma reševanje družbenoekonomske krize v konfliktnosti večnacionalne družbene skupnosti. Ali je obstoječi federalni institucionalni sistem v svoji evoluciji prispeval k takšni družbeni organiziranosti, ki omogoča zgodovinsko najracionalnejše, najdemokratičnejše in najhumanejšo reševanje razvojnih ekonomskih, političnih in etničnih vprašanj večnacionalne jugoslovanske skupnosti? Kakšna makro ekonomska organizacija našega gospodarskega sistema bi bila potrebna, da bi lahko federacija opravljala svoje temeljne ekonomske funkcije, ne da bi hkrati zaničkala samoupravno suverenost, ekonomsko in politično decentraliziranih organizacijskih enot (republik, občin)? In na koncu, kakšni

naj bodo politična in gospodarska ureditev, mehanizmi mednacionalnih odnosov, če pristajamo na ekonomsko logiko nove ekonomske reforme (program ekonomske stabilizacije)?

Dolgoročna, globalna, strukturna kriza svetovnega kapitalističnega sistema in dinamičnost njegovega razreševanja s prestrukturiranjem kapitala v tehnološkem, ekonomskem, političnem, ideološkem in sociokulturnem pomenu prvič v zgodovini dramatično vpliva tudi na teorijo in prakso sodobnega socializma, ki prav tako doživlja v svoji institucionalni (sistemski) dolgoročni valovitosti (40 do 60 let) značilno krizo. Ta zajema tako ideološke, politične, sociokulturne, kot tudi ekonomske in tehnološke dimenzije ter zahteva, neglede na svežino zgodovinskih vprašanj, nova sredstva za razreševanje sodobnih protislovij (nove institucionalne oblike). V tem prepletu globalnih družbenih razmerij kapitalizma in socializma so za nas pomembne tri ravni družbene reprodukcije in ekonomskega strukturiranja: tehnološka, razredna in nacionalna, ki jih bomo posebej izpostavili v analizi jugoslovanske družbe. Naša teza je, da je razreševanje federalnega institucionalnega političnega sistema v povezanosti z ekonomsko strukturo družbe in nacionalnimi družbenimi odnosi eno od temeljnih vozlišč jugoslovanske družbene krize, ki ga v dosedanjem razvoju nismo uspeli razrešiti zaradi vrste idejnih, teoretskih, normativnih in praktično zgodovinskih protislovij in nedoslednosti. Naše teoretsko metodološko izhodišče bomo zato zasnovali na:

- a) globalnem historičnem pristopu (razmerje kapitalističnega svetovnega sistema in socializma kot svetovnega procesa, globalna logika funkcioniranja socializma, historično protislovje socialistične reprodukcije glede na ekonomsko in politično strukturiranost, globalna socialistična perspektiva...);
- b) sistemskem pristopu (komparativna in institucionalna analiza ekonomskega, gospodarskega in političnega sistema, globalna strukturalno-funkcionalna segmentacija družbe na ekonomski — tehnološki, politični — razredni, sociokulturni — nacionalni ravni...);
- c) v tem kontekstu še posebno utemeljujemo zgodovinsko in družbenoekonomsko mesto nacionalnosti v produkcijskem načinu (razmerje nacionalno-razredno v okviru oblikovanja različnih produkcijskih načinov, »revolucionarni« obrat v mednacionalnih odnosih glede na konstituiranje združenega dela, oblikovanje »nacionalnih ekonomij«, družbenoekonomski izvori možnih in dejanskih konfliktov v mednacionalnih odnosih...);
- d) razlikovanje organskega (genetičnega) in organizacijskega (normativnega, tehnološkega), legitimnega in legalnega v okviru povezanosti mednacionalnih odnosov in ekonomskega ter političnega sistema (ekonomski in gospodarski sistem kot nosilec družbenoekonomskega strukturiranja, politični sistem kot mehanizem adaptacije in distribucije moči, ideološki sistem kot dinamična orientacija ciljev, sociokulturni sistem kot socializacija in integracija družbe...).

Institucionalni vzroki jugoslovanske družbenoekonomske krize

Za povojni jugoslovanski družbenoekonomski razvoj je značilna svojevrstna institucionalna normativna cikličnost, ki je rezultat prepletanja dolgoročajših ekonomskih in političnih ciklov. Na eni strani je to rezultat historičnega projekta socialistične samoupravne družbe glede na komunistično (socialistično) perspektivo (Marxova asociacija neposrednih producentov) in objektivne možnosti njegove uresničitve (nerazvite produktivne sile, obstoj blagovne produkcije, prevlada kapitala na svetovni ravni — svetovni kapitalistični sistem, različne institucionalne alternativne ureditve drugih dežel, ohranjanje vrednosti in sociokulturnih vrednot dosežanje civilizacije, oblikovanje predkapitalističnih, kapitalističnih in razvijajočih se socialističnih produkcijskih načinov ipd.). Dejansko se v tem zgodovinskem razvoju socializma (posebno evropskega tipa, ki je središnji predmet našega proučevanja) soočata dve razvojni logiki, ki sta se oblikovali glede na različne ekonomske možnosti in politične aspiracije:

- a) prva predstavlja dominacijo političnega nad ekonomskim in se razkriva v ortodoksni diamatski ideologiji državnega socializma, politični »diktaturi proletarata« in administrativno-etatističnem, birokratsko-distributivnem, centralno-planskem ekonomskem sistemu;
- b) druga prisega na samoupravno ekonomsko prevlado nad politično in temelji na ekonomski logiki blagovne produkcije (ekonomski racionalnosti, ekonomskih zakonitosti), upošteva svobodno izbiro na temelju ekonomskih pričakovanj (ekonomske materialne motivacije in diferenciacije), tržno strukturiran ekonomski sistem pa se povezuje s politično-pluralističnim konceptom različnih ekonomskih in političnih interesov ter ideologijo specifičnega samoupravnega socializma.

Obe razvojni logiki sta odedi v različne institucionalne ureditvene sisteme (v različnih oblikah jih najdemo tudi v jugoslovanski zgodovinski praksi), pri čemer sta izzvali različno ekonomsko in politično cikličnost, ki je bila rezultat različne ekonomske učinkovitosti, politične legitimnosti in skladnosti z globalnim idejnim projektom socialistične družbe. Naša izhodiščna teza je, da kljub različnim potem in institucionalnim oblikam evropskih socialističnih družb obstaja en sam globalni historični tip evropskega socializma.

Pri tem bomo socializem pogojno opredelili kot zgodovinski proces, v katerem združeni individui vzpostavljajo nadzor nad celotno družbeno reprodukcijo; kot prehodno obdobje, oblikovanje različnih produkcijskih načinov, različnih ekonomskih institucij in hegemonije različnih političnih sil, kjer se prepletajo kapitalistični materialni temelji in kapitalska logika razvoja (spomnimo se Leninove opredelitve: socializem je enako elektrifikacija plus industrializacija) z zgodov-

vinsko subjektivnimi potrebami antikapitalizma. To je zgodovinski proces uresničevanja socialistične perspektive, ki zahteva racionalen razvoj produktivnih sil, demokratizacijo produkcijskih odnosov, humanizacijo delovnih procesov, enakopravnost v razpolaganju s produkcijskimi faktorji (družbena lastnina) in prisvajanju rezultatov dela (delitev po delu) ter podobno.¹

Temeljna lastnost zgodovinskega uresničevanja takšne socialistične perspektive je splošna prevlada političnega nad ekonomskim, saj se »socialistična revolucija« strukturira predvsem politično in ideološko (politična »diktatura proletariata«, enopartijski sistem, ideološka homogenost marksizma in marksistično razumevanje socializma, formalno-pravna sprememba produkcijskih odnosov...), in ne toliko ekonomsko in sociokulturno (formalni socialistični produkcijski odnosi se ne materializirajo v novih socialističnih produktivnih silah, reprodukcija starih delovnih procesov, formalno-pravno in ne ekonomsko-tehnološko osvobajanje delovne sile, enačenje razvitega socializma z negacijo tržnega gospodarstva, reprodukcija starih vrednot, razvoj nacionalnih odnosov in njihove povezanosti z državo...).

Na tem mestu ne moremo globlje poseči v Marxovo teoretizacijo socialistične revolucije in marksistično razumevanje »prehodnega obdobja«, pri čemer gre pri Marxu kot tudi pri kasnejši teoriji in praksi revolucije za dva izhodiščna koncepta, strategijo in prakso revolucionarne akcije:

- a) prvi koncept pod vplivom francoske revolucije (jakobinstva) pojasnjuje revolucionarni akt kot hitro, nasilno družbeno spremembo, utemeljeno v socialnem uporuh širokih ljudskih množic in političnem aktu revolucije;²
- b) drugi koncept pa revolucije ne pojasnjuje kot zunanji politični prevrat produkcijskega načina, temveč kot njegovo notranjo zakonitost, notranji moment predvsem ekonomske transformacije produkcijskega načina.³

Marx je drugi pristop revolucije razvil šele na temelju politično-ekonomske analize kapitalističnega produkcijskega načina v Očrtih in Kapitalu (glej teoretizacijo »prebojnih točk«, »formalne in realne subsumpcije, negativnega in pozitivnega prehoda...), pri čemer je njegovo pojmovanje navidezno blizu Bernsteinovemu revizionizmu, po katerem je treba počakati, da kapitalizem konča svoj življenjski cikel, ker bi bila prehitra revolucija na nerazvitih zgodovinskih temeljih ob-

¹ Glej podrobneje v B. Kovač, Kritika teorije socijalističnog samoupravnog načina prvizvodnje, Marksistička misao, 1984, št. 2.

² Glej B. Caratan, Teorije revolucije i socijalizam, CKD, Zagreb, 1983, str. 19—20.

³ Podrobneje smo ta koncept razvili v poglavju Politično ekonomski aspekti teorije prehoda med produkcijskimi načini, v B. Kovač, Novo razumevanje produkcijskega načina in politična ekonomija, dok. dis., Ekonomska fakulteta Ljubljana, 1985.

sojena na neuspeh.⁴ Dejansko se Marx (ne pa tudi kasnejša marksistična teorija in socialistična ideologija ter praksa) srečno izogne strogemu objektivizmu (ekonomska evolucija) in volunterističnemu subjektivizmu (politični revolucionarni prevrat) socialistične revolucije: s politično revolucijo (formalno spremembo produkcijskih odnosov) se sicer spremeni formalni produkcijski način (pravno normativno vzpostavljanje socialističnega produkcijskega načina), toda kolikor ne uspevajo »novi« produkcijski odnosi spremeniti in si prilagoditi stare materialne osnove (socializacija delovnega procesa, nove produktivne sile...), se dejanski socialistični produkcijski način ne vzpostavi (Marxov kriterij je dejanska osvoboditev dela — delovne sile v globalnem procesu oziroma ekonomsko revolucioniranju tehnoloških procesov).⁵

Zgodovinsko protislovje med idejno projekcijo, političnim voluntarizmom in ekonomsko zmožnostjo se je vedno razreševalo s prevlado političnega nad ekonomskim (socialistični prevrat se je vedno meril samo s političnimi in ideološkimi sredstvi, nikoli z ekonomskimi in tehnološkimi), pri čemer lahko odkrijemo značilno in institucionalno ciklično, ki ima razmeroma preprosto zgodovinsko logiko:⁶

V novejši literaturi opozarjamo na polemiko v italijanski marksistični reviji *Critica marxista*: E. Somoini, *Ciclo economico e ciclo politico*, *Critica marxista*, 1980, št. 1 L. Gruppi, *Si puo parlare di un ciclo politico europeo?*, *Critica marxista*, 1980, št. 1.

- a) izhodiščni politično-administrativni poseg v gospodarsko strukturo (politična revolucija) najprej zanika blagovno produkcijo in tržne zakonitosti (nacionalizacija, državna lastnina, centralno planiranje in kolektivizacija kmetijstva...) v imenu čistosti socialističnih, političnih in ideoloških principov (politični cikel);
- b) takšnemu političnemu ciklu sledi v faznem premiku ekonomski cikel, ki temelji na konsolidiranju birokratskega hierarhičnega upravljanja gospodarstva in ekstenzivnem gospodarskem razvoju, poslabšanje gospodarske učinkovitosti pa vodi do tako imenovanih socialističnih ekonomskih reform (afirmacija blagovne produkcije in tržnih ekonomskih zakonitosti);
- c) ekonomsko prestrukturiranje (ekonomski sistem blagovne produkcije, intenzifikacija gospodarjenja) vodi v prestrukturiranje druž-

⁴ E. Bernstein in dr., *Revizijonizam*, Globus, Zagreb, 1981, str. 10—15.

⁵ O številnih teoretskih in zgodovinskih dilemah razumevanja revolucije piše E. Hobsbawm, *Revolucija*, *Marksizam u svetu* 1978, št. 7—8. Tudi sicer je ta številka v celoti posvečena teoretskim problemom marksistične teorije socialistične revolucije.

⁶ Institucionalni ciklji so rezultanta političnih in ekonomskih ciklov. S politično cikličnostjo, ki jo je prvi skušal opredeliti Kalecki, razumemo različne spremembe v strukturi moči, ideoloških in vredostnih principov, političnih institucij, ki običajno nastanejo v interakciji z ekonomskimi spremembami (fenomeni, ciklji).

M. Lalecki, *Political aspects of full employment*, *Political Quarterly*, 1943, št. 4.

benorazredne (politične) moči (dominacijo politične birokracije ogroža tehnokracija in samoupravljanje), kar povzroči ponoven politični intervencionizem in zasuk k administrativno-naturalnim konceptom gospodarjenja (politični cikel) in vice versa.⁷

V povojnem razvoju vzhodnoevropskih socialističnih držav je prišlo do značilnih lomov gospodarske rasti v 50. letih, najprej v Sovjetski zvezi med leti 1948—1951 in kasneje tudi pri drugih (1956—1958), ciklično padanje gospodarske rasti se je ponovilo sredi 60. in 70. let ter v začetku 80. (stopnja rasti neto materialnega proizvoda socialističnih dežel Vzhodne Evrope in Sovjetske zveze je dosegla v obdobju 1976 do 1980 4,2 % letne rasti, leta 1981 pade na 1,7 % in 2,8 % leta 1982, leta 1984 pa je dosegla komaj 3,6 %).⁸ Značilno gospodarsko valovitost je spremljala tudi posebna politična cikličnost (omenimo zgolj najznačilnejše politične dogodke v posameznih deželah: Jugoslavija — 1948. leta, Nemška demokratična republika — 1953. leta, Poljska in Madžarska 1956. leta, Češkoslovaška 1968. leta, Poljska — 1968., 1971., 1976., 1980. in 1981. leta...), ki je vplivala na značilno institucionalno prilagajanje ekonomskih in političnih struktur. Te vedno nihajo med ekonomsko logiko blagovne produkcije, decentralizacijo ekonomskega sistema, demokratizacijo in pluralizmom političnih interesov ter recentralizacijo, administrativno-avtoritativnim in politično-ekonomskim intervencionizmom. Na temelju takšne analize bi lahko napravili dvoje tez:

- a) da se socialistični družbenoekonomski sistem v krizi »paradoksalno« vedno rešuje s kapitalskimi ekonomskimi sredstvi (ekonomske reforme tržnega gospodarstva), kar očitno nasprotuje socialistični ideologiji v času politične in ekonomske prosperitete;
- b) da blagovna produkcija in ekonomske (tržne) zakonitosti vedno pomenijo razvojno strategijo k učinkovitejšemu in intenzivnejšemu gospodarjenju (razvoju), kar pomeni, da je blagovna produkcija kljub svojim protislovjem (in specifičnemu »kapitalskemu« znača-

⁷ Valovitost gospodarskega delovanja se je običajno pripisovala kapitalistični naravi družbene produkcije in njenim protislovjem, ki bi se jim naj socialistično plansko gospodarstvo ognilo, dejansko pa imamo tudi v socializmu (t.i. »zgodnjih socialističnih družbah« po Grličkovu) opraviti s kratkoročnimi (2—4 leta), srednjeročnimi (7—11 let) in dolgoročnimi cikli (40—60 let). Kratkoročni cikli so odvisni od kratkoročnih gibanj tržno-planskega gospodarstva (regularno nihanje rasti, gibanje cen, zalog, količine denarja, ukrepi ekonomske politike...), srednjeročni cikli so odvisni od investicijskih in tehnoloških sprememb ter širših reformnih ekonomskosistemskih posegov, dolgoročni cikli pa merijo velike tehnološke, demografske, sociokulturne, ekonomske institucionalne premike, spremembe zgodovinskih preferenc ljudi, spremembe globalnega načina produkcije in podobno.

⁸ Glej podrobnejšo analizo v D. Pirec, Kriza realnog socijalizma, Ekonomika, Beograd, 1985.

ju) edino pravo sredstvo za ekonomsko učinkovitejši zgodovinski razvoj socialističnega ekonomskega sistema.⁹

Celotna kriza svetovnega kapitalističnega sistema sredi 70. let je prvič nedvomno dokazala, da socialistična gospodarstva ne pomenijo prave ekonomske zgodovinske alternative razreševanja kapitalistične krize in da potemtakem stara Hilferdingova teza o zlomu finančnega kapitala in državnem kartelu, ki preko politične revolucije (diktature proletariata) vodi do spremembe kapitalističnega produkcijskega načina, tudi tokrat ni vzdržala niti teoretske niti zgodovinske preizkušnje (poraz je toliko hujši, ker je keynesiansko »etatizacijo«, ki je bila še združljiva s staro Kauckijevo idejo državnega socializma, v 80. letih zamenjala presenetljiva in protislovna reprivatizacija socializacije kapitala). Še več, vse bolj je postajalo jasno, da je socialistična gospodarska struktura inertna pri ustvarjanju in absorpciji tehnološkega napredka, da socialistične družbe vse bolj zaostajajo za tretjim valom industrializacije in informatizacije gospodarstva in da je njihov gospodarski razvoj v celoti ekstenziven in ekonomsko neučinkovit. Čeprav je komparativna analiza gospodarskih (ekonomskih) sistemov teoretsko še posebno težavna, pa se zdi vse bolj verjetna hipoteza, da obstaja v socialističnih gospodarstvih določena zakonitost, o kateri se socializem ne le poraja v ekonomsko nerazvitih razmerah (po zgledu Leninove teorije o »šibkem členu« svetovnega kapitalističnega sistema), temveč da to nerazvitost hkrati tudi reproducira.¹⁰ Ideološka teza o dohitevanju in prehitevanju kapitalizma, ki predpostavlja zlom kapitala namesto njegove socializacije in adaptacije, se je končala, vsaj za nekatere dežele (Češkoslovaška, Nemška demokrična republika, Madžarska, delno tudi Jugoslavija), z vidika kvalitete gospodarske rasti, učinkovitosti gospodarjenja, vloge tehničnega (tehnološkega) napredka, intenzivnosti gospodarjenja, kvalitativnih struktur in regionalnih premikov, v dejanskem razvoju gospodarske nerazvitosti.¹¹

Poskusi ekonomskega reformiranja (značilne ekonomske reforme sredi 60. let, reformno gibanje sredi 80. let) tudi niso bili uspešni, saj so ekonomske reforme vedno ostale v okviru globalne zgodovinske logike socialističnih družb (dominantni vpliv politične prakse in njenih legitimnih političnih predstavnikov), decentralizacija ekonomskega sistema (večji vpliv blagovne produkcije) pa nikoli ni vodila do ekonomske in politične demokratizacije (razvito tržno gospodarstvo, samoupravljanje kot družbeno gibanje), tako da polovične eko-

⁹ B. Kovač, Politicoekonomске razsežnosti poljske krize in zgodovinske perspektive realnega socializma, *Casopis za kritiko znanosti*, 1982, št. 49, str. 41—42.

¹⁰ Glej R. Hilferding, *Finančni kapital*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1981, str. 420—425.

¹¹ Glej naprimer P. Gregory — G. Leptin, *Similar societies under differing economic systems — The case of two Germanys*, *Soviet Studies*, Glasgow Press, 1977, št. 4.

P. Gregory — R. Stewart, *Comparative economic systems*, Houghton Mifflin Corp., Boston, 1980, str. 370—373.

nomske reforme nikoli niso ogrozile sistema politične oblasti, čeprav so bile njen sestavni del.¹² To z drugimi besedami pomeni, da ekonomska cikličnost, neracionalnost in neučinkovitost gospodarskega sistema neposredno ogrožajo politično prevlado birokracije, ideološko neoporečnost in suverenost končnega razsodnika partije, zato želi birokracija ohraniti ekonomsko učinkovitost gospodarskega sistema tako, da ga neprestano reformira. Velika institucionalna dinamika (ta je posebno izrazita v Jugoslaviji), ki neprestano niha med plansko (naturalno) usmerjenostjo in blagovno produkcijo, prevlado političnih ali ekonomskih zakonitosti, predstavlja v bistvu prazen hod iz institucionalne zgodovine, katerega končni cilj je ohranitev družbenega statusa quo. Od tod tudi sklep, da so meje ekonomskega reformiranja socialističnih družb spremembe političnega sistema, ki so vse do danes ostale nespremenljiva zgodovinska konstanta in velika črna skrinja njenega teoretskega proučevanja. Najboljši dokaz takšne institucionalne cikličnosti, ki se paradoksalno končuje v začaranem krogu nespremenljivosti večnega spreminjanja, lahko najdemo v jugoslovanski družbenoekonomski praksi, kjer se je v bistvu samo do konca zaostрила izhodiščna dilema socialističnih družb med ekonomsko in politično strukturo (posebno med formalno-pravnimi socialističnimi samoupravnimi produkcijskimi odnosi na temelju Marxove socialistične vizije in ekonomskimi zakonitostmi blagovne produkcije ter kapitalske logike razvoja). Pri tem so nekateri »apostolski« ekonomisti in politični alkimisti preprosto verjeli v tezo, da je mogoče izbrati iz alternativnih ekonomskih in političnih sistemov najboljše in potem vzpostaviti nov optimalen, logično in zgodovinsko konsistenten družbenoekonomski sistem (družbeno-gospodarsko ureditev). Dejansko pa je med ideološko projekcijo (socialistična perspektiva), političnim normativizmom (dominantnost političnega strukturiranja, normativizacija ekonomskega sistema) in ekonomskimi sredstvi (ekonomski sistem blagovne produkcije) globalno protislovje, ki ga je mogoče rešiti ali s podrejanjem ideoloških in političnih principov ekonomski logiki blagovne produkcije ali pa, nasprotno, politično strukturirani normativni produkcijski odnosi določajo značaj ekonomskega sistema (tržnega mehanizma in ekonomskih zakonitosti).

Omenjeno protislovje je zgodovinsko mogoče pojasniti z institucionalnim razvojem blagovne produkcije in samoupravnih produkcijskih odnosov, dveh prevladujočih značilnosti našega družbenoekonomskega sistema. »Socialistična« blagovna produkcija in »socialistični« samoupravni produkcijski odnosi se nam namreč ne razvijajo po svoji organski, notranji razvojni poti zgodovinske kontinuitete (skozi lastno genetično razvojno transformacijo), temveč se po prelomnem 5-letnem obdobju centralnoplanskega ekonomskega sistema s popol-

¹² Podobno tezo o sistemski blokadi reform, neuspehu reformskih koalicij, parcialnosti uvajanja tržnih elementov zagovarja tudi J. Županov, Otvaranje prema ekonomiji — hoče li ovaj put uspjeti? Strategija dugoročnog društveno ekonomskog razvoja jugoslovenskog samoupravnog društva, Centar za marksističko obrazovanje, Univerzitet Svetozar Marković, Krajevac, 1985.

no prevlado politične moči in ideološke ofenzive (svojevrstni jurišni komunizem na temelju stalinističnega družbenoekonomskega modela 30. let) vzpostavljajo od zunaj, teleološko, s politično voljo in državnim dekretom. Socialistična blagovna produkcija se tako ne razvija preko postopne transformacije kapitala (v njegovo socializacijo) in tudi samoupravljanje se ne vzpostavlja preko postopne in selektivne oblike participativne demokracije, zato so ekonomske zakonitosti tržnega gospodarstva vedno v nasprotju s predpostavljenimi političnimi (ideološkimi) okviri, samoupravljanja pa tudi ne omogoča izražanja različnih interesov in institucionalizacije interesnih (razrednih) konfliktov. Dominantna družbena moč še vedno pripada politični strukturi, ki obvladuje ekonomski sistem in omejuje samoupravljanje kot družbeno gibanje.

K celotnemu povojnemu institucionalnemu razvoju je mogoče pristopiti na dva načina: s tipizacijo in periodizacijo sistemov ali pa s teoretizacijo prepletanja ekonomske in politične cikličnosti. Prvi pristop se odlikuje po sistematičnosti, čeprav hkrati ustvarja videz diskontinuitete (institucionalnih prelomov), drugi pa, nasprotno, poudarja dinamičnost in diskontinuirano kontinuiteto, hkrati pa zanemarja sistemskost posameznih odločujočih normativnih sprememb (zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij 1950. leta, sprememba Ustave 1953., 1963., 1971., 1974., ekonomske reforme 1961., 1965., 1982., zakon o združenem delu 1976 . . .). Če združimo oba pristopa, potem spremembe institucionalnih sistemov (prvič, državnolastninski, administrativnoupравни, centralnoplanski ekonomski sistem — 1946—1952; drugič, državnolastninski, kolektivnoupравни, planskotržni ekonomski sistem — 1953—1962; tretjič, kolektivnolastninski, delavskosamoupravni, tržnoplanski ekonomski sistem 1963—1974; četrtič, družbenolastninski, asociativni tržni ekonomski sistem — 1974—1985) razumemo kot kontinuiran preplet ekonomske in politične cikličnosti, ki nam pokaže na medsebojno sistemsko prepletenost in časovno dinamičnost ekonomskega in političnega strukturiranja jugoslovanske družbe.¹³

Že uvodoma smo omenili tri kriterije, po katerih bomo vrednotili različne institucionalne ekonomske sisteme oziroma njihove razvojne stopnje (ekonomska in politična cikličnost):

¹³ J. Mencinger v članku, Privredni sistem i efikasnost privređivanja, Privredna kretanja, EIPF, Ljubljana, 1985, št. 154, str. 46, podaja podobno tipizacijo in periodizacijo. Po J. Kornaiu socialistični ekonomski sistemi prehaja skozi tri tipična razvojna obdobja: herojsko entuzialistično obdobje (vojni komunizem v SZ, prvo povojno obdobje v Jugoslaviji), obdobje konsolidiranja birokratskohierarhične strukture in upravljanja gospodarstva ter obdobje reformnih procesov ter tržnega socializma. Vsa tri obdobja si ne sledijo v vedno »predpisanem« zaporedju (niti ni izključeno njihovo retrogradno postavljanje), med njimi pa je najbolj tipično hierarhično dirigirano gospodarstvo, ker s svojo ekonomsko strukturo dirigirano gospodarstvo, ker s svojo ekonomsko strukturo najbolj ustreza političnemu stroju socialističnih družb.

J. Kornai, Comments on papers prepared in The World Bank about socialist countries, november, 1984, mimeo, str. 4—5.

- a) ekonomska učinkovitost
- b) politična legitimnost
- c) skladnost z idejno socialistično perspektivo.

V jugoslovanski političnoekonomski teoriji in praksi se je vseskozi utrjevalo prepričanje, da sta samoupravljanje in družbena lastnina, kot politični temelj našega ekonomskega sistema, pogoj gospodarske učinkovitosti in izhodiščna primerjalna prednost našega družbenega sistema. Tako B. Horvat že zgodaj postavlja tezo, po kateri je »samoupravljanje pospešilo naraščanje produkcij in tehnološkega napredka« v primerjavi z alternativnimi ekonomskimi sistemi, saj je kapitalistično tržno gospodarstvo ekonomsko učinkovito le na mikroekonomski (podjetniški) ravni, etatično (socialistično) centralno-plansko gospodarstvo pa je, nasprotno, učinkovito na makroekonomski ravni. Samoupravni socializem pa je očitno s svojim tržno usmerjenim samoupravljanjem lahko hkrati mikroekonomsko učinkovit (večja motivacija, večja produktivnost, nižji stroški nadzora, inovacijski polet itd.), z družbeno lastnino in planiranjem pa je tudi makroekonomsko učinkovit.¹⁴

Če upoštevamo šibke političnoekonomske in sistemsko komparativne predpostavke takšne analize, postane pomembnejša »interna« interpretacija institucionalnih sprememb odvisna od ekonomske in politične cikličnosti v posameznih obdobjih. Pri tem običajno nekateri ekonomisti razlikujejo dve temeljni obdobji: obdobje uspešnega razvoja samoupravnega gospodarstva — 1953—1965 in manj uspešno obdobje po ekonomski reformi — 1965—1985 (Horvat, Estrin, Shapir, Marsenič...),¹⁵ čeprav je takšna delitev nadvse grob približek dejanskega stanja, saj moramo pri tem upoštevati še notranjo dinamiko posamez-

¹⁴ B. Horvat, *Politička ekonomija socializma*, Globus, Zagreb, 1984, str. 173—175.

Horvatova teza je identična z Vanekovo komparativno sistemsko analizo, po kateri je samoupravni ekonomski sistem zelo učinkovita ekonomska oblika organizacije družbe in ima vrsto komparativnih prednosti pred drugimi ekonomskimi sistemi. Omeniti velja, da je Vanekova analiza na temelju Singhove metodologije in Vahčičevih empiričnih ekonometričnih rezultatov omejena ravno zaradi šibkih političnoekonomskih (institucionalnih) predpostavk in neupoštevanja kriterijev komparativne analize ekonomskih sistemov, ki so predpostavka vsakršnega teoretskega modeliranja.

J. Vanek, *Self management, workers management and labour management in theory and practise — A comparative study*, *Ekonomska analiza*, 1978, št. 1—2.

¹⁵ B. Horvat dokazuje, da vse poveljne jugoslovanske ekonomske cikle povzročajo administrativni posegi v pogoje gospodarjenja, oz. da so radikalnejše politično-ekonomske reforme povzročile tudi izrazitejšo ekonomsko cikličnost. Glej B. Horvat, *Ekonomska politika stabilizacije*, Naprijed, Zagreb, 1978, str. 18—20.

D. V. Marsenić, *Samoupravljanje i privredni razvoj*, *Savremena administracija*, Beograd, 1984, 302—305.

S. Estrin, *The effects of selfmanagement on Yugoslav growth*, *Soviet Studies*, 1982, št. 34.

A. Sapir, *Economic growth and factor substitution: What happened to the Yugoslav miracle?*, *The Economic Journal*, 1980, št. 90.

nih obdobj in njihovo medsebojno politično in ekonomsko institucionalno prepletenost. Vzemimo kot empirični kazalec rast družbenega proizvoda, kapitalni koeficient in koeficient produktivnosti dela. Komparativna analiza stopnje rasti med Jugoslavijo in nekaterimi drugimi primerljivimi kapitalističnimi deželami (Turčija, Portugalska, Grčija, Španija...) razkriva v zadnjih dvajsetih letih relativno majhno zaostajanje hkrati pa je delež investicij v družbenem proizvodu za 40 % večji od primerljivih dežel (od približno 24 % v primerjavi s 35 % v Jugoslaviji) oziroma je rast družbenega proizvoda na enoto investicij v obdobju 1960—1980 znašala približno 62 % rasti s primerljivimi deželami OECD. Bajtova analiza agregatne produkcijske funkcije in Mencingerjeva analiza kapitalnega in »delovnega« koeficienta dokazujeta, da je bila v obdobju »administrativnega socializma« (1946 do 1952) učinkovitost gospodarjenja nizka (visoki koeficienti, negativne vrednosti za elastičnost produkcijske funkcije), v drugem obdobju planskotržnega sistema je učinkovitost gospodarstva narasla, po lomu 1959. leta je bila ocena učinkovitosti tretjega obdobja neenotna (ocene EIPF kažejo na relativno izboljšanje učinkovitosti produkcije, Horvatova, Makseničeva, Shapirova... analize pa na njegovo poslabšanje), medtem ko so ocene ekonomske učinkovitosti v četrtem obdobju v celoti negativno opredeljene.¹⁶ Očitno so bili najboljši ekonomski rezultati v petdesetih letih (to je tudi empirična osnova za Horvatovo in Vanekovo analizo superiornosti samoupravnega sistema). Vendar pa te učinkovitosti ne moremo preprosto razglasiti za rezultat razvitosti normativnega samoupravnega ekonomskega sistema, saj se je ravno v tem obdobju šele konstituiral. Hkrati je mogoče ekonomsko uspešnost tega obdobja pojasniti z vrsto neinstitucionalnih ekonomskih faktorjev, medtem ko avtorji tretje obdobje (1963—1974) in njegovo relativno učinkovitost pripisujejo predvsem institucionalnim faktorjem (Shapir, Estrin dejanskemu uvajanju samoupravljanja, Bajt tržnim zakonitostim in boljši organizaciji ter tehnomenadžerskemu upravljanju). Očitno obstaja med ekonomsko uspešnostjo in institucionalnim sistemom določena korelacija (različne so ocene, ali je pozitivna že v drugem obdobju — Horvat, ali šele v tretjem — Bajt), prav tako je mogoče pokazati na povezanost ekonomske in politične cikličnosti (Horvat dokazuje poveljne jugoslovanske cikle z administrativnimi posegi v pogoje gospodarjenja), hkrati pa se v globalnih razvojnih trendih vendarle povečuje razkorak med razvojem samoupravnih produkcijskih odnosov in ekonomsko učinkovitostjo.

Če namreč pogledamo drugi kriterij institucionalne primerljivosti — uresničevanje socialistične perspektive, potem bi lahko postavili tezo o neprestanem progresivnem razvoju samoupravljanja, ki je v vsakem institucionalnem ciklu (sistemu) bolj razvito in doseže vrhunec v neposrednem samoupravnem sistemu, utemeljenem na družbeni lastnini, združenem delu, svobodni menjavi dela in sredstev, dohod-

¹⁶ A. Bajt, Efikasnost samoupravnog privređivanja, (institucionalna analiza), Privredna kretanja, EIPF, 1985, št. 147.

J. Mencinger, Privredni sistem i efikasnost privređivanja, prav tam.

kovnih odnosih, samoupravnih sporazumih, družbenih dogovorih, delegatskem sistemu ipd. Če sprejmemo hipotezo o progresivno naraščajočem samoupravljanju in jo združimo z neučinkovitostjo gospodarjenja, lahko pridemo do presenetljivega spoznanja, da je razvoj samoupravnih produkcijskih odnosov obratnosorazmeren z ekonomsko učinkovitostjo. Razkorak med ideološko in teoretsko superiornostjo ekonomskega sistema in dejansko ekonomsko podpovprečnostjo je mogoče pojasniti na različne načine: pomeni lahko negativno odstopanje zgodovinske prakse od znanstvenega modela za praznične dni ali pa dokazuje teoretsko, ideološko in normativno inferiornost v primeri z alternativnimi zgodovinskimi in ekonomskimi sistemi. Ohranili bomo razlago, ki smo jo že nakazali, da samoupravljanje kot družbeno gibanje ostaja vpeto v formalno-pravne okvire politične dominacije birokracije, pri čemer njegov razvoj nima niti ustrezne ekonomske osnove («samoupravnost» blagovne produkcije zamenja v sedemdesetih letih koncept »dogovorne« ekonomije) niti ne omogoča izražanja delavskih interesov in institucionalizacije interesnih konfliktov ter politične različnosti. Velike institucionalne spremembe so tako samo formalno-pravno spreminjale sistem, dejanska oligarhijska distribucija moči in socialna stratifikacija pa sta ostali nespremenjeni, tako da je z vidika dejanskega razvoja in uresničevanja socialistične perspektive vsaka institucionalna dograditev samoupravnega sistema pomenila njegovo dejansko destrukcijo.¹⁷ Obstaja še drugi razlog, ki razkriva formalno-pravni značaj takšnega razvoja samoupravnega ekonomskega sistema in ga povezuje z ekonomsko učinkovitostjo: kolikor namreč socialistični samoupravni produkcijski odnosi niso uspeli v svoji ekonomski materializaciji (predvsem v tehnološkem razvoju, ekonomski učinkovitosti), potem po Marxu ostajajo samo formalno-pravna razmerja, ordoidealum in ne pomenijo dejanske spremembe socialističnega samoupravnega produkcijskega načina.¹⁸ Povečan razkorak med normativnim, političnim, želenim in dejanskim, ekonomskim sproža hkrati tudi vprašanje legitimnosti institucionalnih sprememb nasproti njihovi državno urejeni leganlosti. Kakšen je prevladujoči vrednostni sistem naših delovnih ljudi, ali obstoječi institucionalni sistemi učinkovito zadovoljujejo potrebe ljudi in omogočajo naraščanje družbenega in življenjskega standarda (kvaliteto »načina življenja«), ali so samoupravljanje, družbena lastnina, združeno delo, delitev po delu... socialistične vrednote, za katere plačujemo ekonomsko ceno njihove zgodovinske neuspešnosti in gospodarske neučinkovitosti? Čeprav ni na razpolago tovrstnih empiričnih analiz (vsakolletna slovenska analiza javnega mnenja je edina, čeprav nepopolna

¹⁷ Na tem mestu delimo mnenje s kritičnim delom naše sociološke in politološke znanosti, posebno J. Zupanov, *Marginalize o društveni krizi*, Globus, Zagreb, 1983; J. Mirić, *Sistem i kriza*, CEKADE, Zagreb, 1984; N. Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, Liber, Zagreb, 1979.

¹⁸ Po Marxu je sprememba produkcijskih odnosov samo formalna sprememba produkcijskega načina, dejanska sprememba nastopi šele, če se novi produkcijski odnosi materializirajo v novih produktivnih silah. Glej K. Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Rukopis šeste glave Prve knjige Kapitala, Komunist, Beograd, 1977, str. 34—35.

izjema), lahko sklepamo, da je legitimnost sistema dolgoročno sorazmerna z njegovo ekonomsko učinkovitostjo (posebno socialno politiko), medtem ko lahko v krajšem obdobju različni ideološki mehanizmi oblasti (tako imenovane »kulturne revolucije« v socialističnih deželah) sprožijo tudi izrazito neekonomske identifikacijske učinke. Ekonomski problem človeka je na sedanji stopnji razvoja še vedno vpet v vrednostni sistem materialnih dobrin, zato je pomembna ekonomska motivacija in diferenciacija (posebno tržnega tipa), medtem ko socialistična perspektiva gradi na prevratu človekove zavesti, pa tudi politična oblast utemeljuje svojo zgodovinsko vlogo in družbenorazvojne vzgibe na entuziazmu množic za višje cilje socialistične prihodnosti (politično kampanjstvo, represivni ukrepi...). Če povežemo vse tri kriterije primerljivosti institucionalnih sistemov in njihovega cikličnega razvoja: prvič, ekonomsko učinkovitost, ki je empirično merljiva, drugič, politično legitimnost, ki je zgolj logično ocenjena, in tretjič, uresničitev socialistične perspektive, ki je omejena s formalno-pravnimi normativnimi spremembami, potem lahko dobimo naslednje poenostavljene odvisnosti:

Razkorak med tremi spremenljivkami je očitno največji v zadnjem obdobju, ker je izhodiščno protislovje med političnim in ekonomskim, pravnonormativnim in dejanskim, med socialistično perspektivo in ekonomsko učinkovitostjo ter politično legitimnostjo največji. Med temeljne vzroke tega razkoraka bi lahko prišteli protislovno zasnovan ekonomski sistem, neizživetost konkretnega gospodarskega sistema kot mehanizma funkcioniranja ekonomskega sistema, ekonomsko politiko in strategijo družbenoekonomskega (gospodarskega) razvoja. S sistemskonormativnega vidika sta pomembni predvsem prvi dve opredelitvi, čeprav sta tudi zadnja dva faktorja usodno vplivala na razvojne rezultate našega družbenega zgodovinskega razvoja.

Za jugoslovanski ekonomski sistem, posebno v 70. letih, je značilno dualno kombiniranje elementov Marxove neblagovne asociacije neposrednih proizvajalcev (koncept družbene lastnine, združenega dela, svobodna menjava dela, delitev po delu, samoupravno sporazumevanje in družbeno dogovarjanje...) in zakonitosti blagovne produkcije, ki tem lastnostim v bistvu nasprotujejo (privatna lastnina, konkurenca, fetišizem blagovne produkcije...).¹⁹ Koncept družbenolastninskega asociativnega tržnega ekonomskega sistema (1974—1985) dejansko pristaja na stari logiki politične dominacije: izhodišče je formalno-pravna socialistična družbena lastnina, ki določa vsebino samoupravnih produkcijskih odnosov, oboje pa preoblikuje blagovno produkcijo v tako imenovano socialistično blagovno produkcijo, ki s svojimi značilnostmi ne nasprotuje normativnim izhodiščem, temveč jih celo potrjuje. To je ekonomsko vozlišče našega normativnega proudhonizma.²⁰

¹⁹ To tezo je argumentirano podal F. Černe, Marxov koncept socialističnega gospodarstva in družbenolastninska zasnova naše gospodarske ureditve, *Ekonomska revija*, 1983, št. 3—4.

²⁰ O proudhonizmu v jugoslovanski politični teoriji in praksi glej B. Kovač, Proudhonistični koncept časovnih bonov in jugoslovanska politična eko-

Proudhonu obstaja namesto enakopravnosti v produkcijskem procesu enakopravnosti v menjavi, z izključitvijo konkurence in ekonomske vsebine produktivnih sil postane delo edini vir pridobljene vrednosti. ki se konstituira (konstituirana vrednost) z dogovarjanjem in sporazumevanjem med producenti v menjavi (Proudhonova menjalna banka), v ekvivalentni menjavi pa vsak producent dobi celotni produkt svojega dela, lastnina se po principu enakopravnosti in solidarnosti deli na vse člane družbene skupnosti, eksploatacija in neenakopravnost pa sta izkoreninjeni z menjavo enakih vrednosti oziroma vloženih del neposrednih proizvajalcev. Tako je v našem ekonomskem sistemu (celota temeljnih vrednostnih kategorij in institucionalnih opredelitev kot družbena lastnina, samoupravljanje, blagovni in planski mehanizem, dohodkovni odnosi...) vrednost postavljena kot »konstituirana vrednost« samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov (sporazumevalna ekonomija), namesto kupoprodajnih tržnih odnosov prevladujejo novi dohodkovni odnosi kot denarnoobračunska (in tako že neblagovna) razmerja, novoustvarjena vrednost je izenačena z dohodkom in v celoti pripada živemu vloženemu delu delavcev v tozdu. Vsa ta ekonomska zgradba naj bi na koncu potrdila izhodiščni pravno-normativni koncept družbene lastnine in omogočila ekonomsko racionalni in družbeno emancipacijski napredek socialističnih samoupravnih produkcijskih odnosov.

Toda analitični in za nameček tudi zgodovinski postopek moramo v bistvu obrniti z glave (nadgradnje) na noge (materialne temelje): objektivnost blagovne produkcije (materialno, razredno, svetovno-gospodarsko) določa okvirje razvoja samoupravljanja in šele dejanski produkcijski odnosi v svoji povezanosti združenega dela in produkcijskih sredstev lahko opredelijo gospodarskosistemske kriterije vzpostavljanja družbene lastnine in njenih ekonomskih institucij. Konkretno združeno delo neposredno ne ustvari niti atoma blagovne vrednosti — vrednost lahko ustvarja samo abstraktno družbeno delo, ki dobi svojo predmetno podobo šele posredno v menjavi različnih uporabnih vrednosti na trgu blaga in v ekonomskih odnosih njihovih nosilcev-lastnikov. Tržno realizirana vrednost blaga je odvisna od produktivnosti dela in tako posredno vključuje poleg dela tudi druge produkcijske faktorje, zato združeni proizvajalci (todzi) gospodarijo s produkcijskimi sredstvi tako, da jim v tržni prerazdelitvi omogočajo čim večje prisvajanje vrednosti (dohodka). Ker so produkcijska sredstva element prerazdelitve vrednosti in s tem dohodka tozdiv in osebnega dohodka neposrednih proizvajalcev, zahtevajo določeno ekonomsko kalkulacijo

nomija socializma, Vestnik, Institut za marksistične studije, SAZU, 1982, št. 1—2.

Zanimivo je, da se na tem mestu ne razlikujejo niti zagovorniki t.i. normativne politične ekonomije (Korać) niti predstavniki čimbolj čisto delujočega tržnega gospodarstva (Bajt, delno Horvat): pri vseh je tržni mehanizem nevtralen tehnično sredstvo ekonomske koordinacije in kalkulacije, ki mu šele obstoječi produkcijski odnosi navdahnejo pravo vsebino (to je tudi Kardeljeva teza), med seboj pa se razlikujejo po pojmovanju objektivne danosti produkcijskih odnosov.

(valorizacijo, podjetniško funkcijo alokacije in selekcije...), s tem pa postanejo tudi predmet ekonomskega razpolaganja in kolektivne »monopolizacije« posameznih blagovnih proizvajalcev. Producerska sredstva potemtakem niso zgolj »materialni temelj dela«, lastnina vseh in nikogar, temveč pripadajo ekonomskemu subjektu, ki z različnimi ekonomskimi funkcijami samoupravnega gospodarjenja uresničuje svoj materialni interes (dohodek) in utrjuje svoj družbeni položaj. Producerska sredstva so v okviru blagovne produkcije lahko samo kolektivna družbena lastnina s pravnimi in ekonomskimi pravicami ter odgovornostmi ohranjanja ter povečanja njihove vrednosti, ki objektivno nujno vpliva na materialni položaj njihovih upravljalcev ali posestnikov (posameznika, kolektiva ali širše družbene skupnosti). Socialistični princip delitve po delu izključuje ekonomsko prisvajanje na temelju lastnine, toda v primarni tržni delitvi donhodek blagovnega proizvajalca vsebuje delovne in nedelovne prispevke (ekonomske, tehnološke, zemljiške in druge rente), zato šele kasnejša prerazdelitev z ukrepi ekonomske politike, ob upoštevanju temeljnih ekonomskih zakonitosti, lahko delno razdvoji delovne in nedelovne dohodke ter slednje nameni razširjeni reprodukciji (akumulaciji).

Blagovna produkcija ne obstaja zgolj v različnih produkcijskih načinih, temveč je sama določen produkcijski način, trg ni zgolj tehnično sredstvo ekonomske koordinacije, temveč določen produkcijski odnos. Če je blago prevladujoča oblika vzpostavljanja določenega produkcijskega načina, če želi funkcionirati in racionalno razvijati produktivne sile, mora dobiti takšen institucionalni sistem, ki zgodovinsko omogoča njeno reprodukcijo. Blagovna produkcija ima lastno institucionalno strukturo produkcijskih odnosov, ki jo opredeljujejo: družbena delitev dela, tehnološko vezana produkcija, privatna lastnina (glede na tržni subjekt kot nosilec blaga), trg in konkurenca, ekonomska kalkulacija gospodarjenja, dohodek kot tržna realizacija vrednosti, motivacija ekstra dohodka, samonosljivost rizika, samoupravnost blagovnega proizvajalca (kaj, kako in za koga proizvajati), fetišizem blagovne produkcije, razredne strukture in delitev, ekonomsko funkcioniranje države. Blagovna oblika produkcije potemtakem ni ekonomsko nevtralni mehanizem, ki ga lahko socialistični (ali kakršnikoli) produkcijski odnosi podrejuje svojim lastnim reprodukcijskim potrebam, prav tako ne obstoje nikakršni produkcijski odnosi kot nekaj zunanjega (neekonomskega, torej političnega, ideološkega, pravnega...), ki bi lahko odločali o vsebini in zgodovinski obliki blagovne produkcije, ker je sama produkcija vrednosti produkcijski odnos in torej blagovna produkcija deluje kot »modifikator« (Grundrisse) zgodovinsko različnih produkcijskih odnosov oziroma produkcijskih načinov. Če torej priznavamo objektivni obstoj blagovne produkcije, potem moramo ekonomski in gospodarski sistem dejansko prilagoditi reprodukcijskim okvirom blagovne produkcije, katere natančnejša opredelitev presega okvire našega raziskovanja.²¹

²¹ Glej B. Kovač, *Ekonomske zakonitosti i socijalizam*, Istraživački projekt CDI, Beograd — Rijeka, 1985, str. 16—22

Če je izhodiščni ekonomski sistem dualno koncipiran, potem je gospodarski sistem s to izhodiščno protislovnostjo že v temelju blokiran. Zato pravil gospodarskega ravnanja ne določajo ekonomske zakonitosti in racionalno delovanje gospodarskih subjektov, temveč nadomestni administrativni ukrepi na področju cen, delitve, razširjene reprodukcije, zunanjetrgovinskega in deviznega poslovanja ter podobno (zunanji paravan tega početja je tako imenovana »dogovorna ekonomija«). Tako je administriranje postalo dejanski gospodarski sistem, ki je po svoji naravi nekonsistenten, zapoznel, neučinkovit in v celoti nasprotuje izhodiščnemu (želenemu) modelu samoupravnega socializma. Ker v njem ne obstajajo ekonomski kriteriji gospodarjenja (ekonomske zakonitosti blagovne produkcije) in samostojnost (samoupravnost) blagovnih proizvajalcev, se vzpostavljajo neekonomska sredstva in politični intervencionizem kot način gospodarjenja (politburokracija prevzame ekonomske funkcije in oblast, politični funkcionarji obiskujejo delovne organizacije, zveza komunistov prevzema akcijo »naslonitve na lastne sile« podjetij in podobno). Vsiljuje se sklep, da samoupravni ekonomski sistem, utemeljen z blagovno produkcijo (samoupravljanjem blagovnega producenta), ne more in ne sme delovati po svoji lastni ekonomski logiki, če noče ogroziti neekonomskega strukturiranja politične moči, zato vedno potrebuje, kolikor želi ohraniti svoj »socialistični značaj«, administrativni (državni) intervencionizem (hipertrofiranost pravne ekonomske regulacije ob nizki pravni zavesti in majhni ekonomski kulturi družbe). Gospodarsko administriranje je potemtakem logičen nastavek neoperacionalnega sistema gospodarjenja, utemeljenega na protislovnem ekonomskem sistemu in običajno od ekonomskih subjektov zahteva ravnanje, ki je nasprotno njihovim ekonomskim interesom in ekonomski racionalnosti. To vodi ali v izogibanje in izigravanje gospodarskih predpisov (in to spet v nov začaran krog reguliranja, predpisovanja, odrejanja) ali pa v še slabše gospodarjenje, ker od kolektivnega samoupravnega podjetništva in vesplošnega sporazumevanja ostane samo še kolektivni egoizem, zapiranje tozdov v politične skupnosti in nastanek takoimenovanih »nacionalnih ekonomij«.

Na tem mestu se rada vgnezdi politična teza, da gospodarski sistem ne zaživi, ker je napačno in nesamoupravno delovanje ekonomskih subjektov (nezaupanje v ljudi in kolektive je sploh značilnost politično administrativnih sistemov). Takšna teza ne more odgovoriti na bistveno vprašanje, zakaj ljudje odklanjajo in izigravajo administrativne, ekonomske in politične predpise, zakaj pada pravna zavest in ekonomska kultura družbe. Racionalnost njihovega delovanja je namreč neodvisna od tega ali onega ekonomskega (gospodarskega) sistema, njihovo ravnanje pa je določeno prav z njimi in je zato vprašanje treba obrniti: kakšen ekonomski in gospodarski sistem je potreben, da bi ga ekonomski subjekti sprejeli in se ravnali po njem (v socializmu se sploh rado zamenjuje legalnost z legitimnostjo sistema).

Očitno nam že kratka politekonomska analiza vsiljuje sklep, da je preseganje blagovne produkcije z neekonomskimi sredstvi pravnonor-

mativne dejavnosti (normativni ekonomski sistem na temelju koncepta družbene lastnine in združenega dela), prevlada političnega in ideološkega nad ekonomskim (ekonomske zakonitosti blagovne produkcije), izhodiščni političnoekonomski problem strukturiranja jugoslovanske družbe. Če je vzpostavljena tako imenovana »socialistična blagovna produkcija« (za Korača kot posebna zgodovinska oblika »terciarne blagovne produkcije«), potem se je treba vprašati po njeni socialističnosti in manj o lastnostih njene blagovnosti, ali drugače, teoretski in zgodovinski problem ni v razumevanju blagovne produkcije, temveč v razumevanju samega socializma, ki že od marksizma druge internacionale ukinja povezanost blagovnega in socialističnega ter se domisli tudi ideologije nove zgodovinske oblike blagovne produkcije, ki ne izhaja iz geneze blagovne produkcije (kapitalske strukture blaga), temveč iz teleoloških principov socialistične družbe. Toda zgodovinsko vprašanje blagovne produkcije ni v razvoju nekih socialističnih idealnih odnosov (blagovna produkcija kot temelj socialističnega samoupravljanja), temveč v učinkovitem in racionalnem gospodarjenju ter razvoju materialnih temeljev družbe, ker je treba v socializmu najprej živeti (in preživeti), da bi lahko postavili vprašanje kvalitativnih socialističnih produkcijskih odnosov. Če torej razvojno zgodovinsko postavimo »ekonomsko« pred »socialistično«, če je znotraj tega blagovna produkcija materialno, razredno in svetovnozgodovinsko objektivno dana, potem je treba obrniti doseданje strukturiranja jugoslovanske socialistične družbe: blagovna produkcija je izhodišče produkcijskih odnosov, ki kot dominantna ekonomska struktura določa takšne institucionalne oblike, da se lahko blagovna produkcija racionalno reproducira in funkcionira skozi svojo lastno genezo in transformacijo (drugi družbeni odnosi lahko to notranjo transformacijo samo olajšajo, zmanjšajo »porodne bolečine« novega).

Ukinjanje blagovne produkcije kot specifičnega »produkcijskega načina« je mogoče samo znotraj blagovne produkcije in se izraža na štirih ravneh: v spreminjanju načina produkcije (v ožjem pomenu), v spremembah načina delitve, načina menjave in načina porabe, pri čemer je teoretsko (marksistično) in zgodovinsko odločujoča sprememba v načinu produkcije, v procesu dela, v tehnološkem temelju produkcijskih odnosov in transformacije vrednosti. V našem doseданju razvoju pa smo namesto sprememb v načinu produkcije (tehnološki razvoj) pristajali predvsem na spremembe v načinu menjave (zamenjava trga z družbenimi dogovori in samoupravnimi sporazumi ter razumevanje dohodkovnih odnosov kot procesa neposrednega voluntarističnega integriranja dela). Poudarili smo spremembe v načinu delitve (reforma sistema dohodka v primarni, sekundarni in terciarni delitvi), v načinu porabe pa prevladuje pomemben ideološki model egalitarnosti socialistične družbene delitve. Naš sklep bi bil, da socialistični ekonomski sistem ne more obstajati brez blagovne produkcije, da produkcija vrednosti pomeni reprodukcijo določenih produkcijskih odnosov, ki se ne morejo diametralno razlikovati od produkcije kapitala, ker se socialistični produkcijski odnosi ne vzpostavljajo zunaj

ekonomskih razmerij (kot pravno-politična institucija), temveč v produkciji vrednosti same. Ekonomske zakonitosti zato ne morejo prek rubikona kapitalne blagovne produkcije, pri čemer je preboj kapitala mogoč samo znotraj transformacije blagovne produkcije. To politično-ekonomsko pomeni, da so sicer novi socialistični produkcijski odnosi formalno opredeljeni kot ukinjanje protislovja med kapitalom in delom, kot spreminjanje vseh funkcij reprodukcije kapitala v neposredne družbene funkcije dela, toda dejansko ni bilo nasprotje med kapitalom in delom razrešeno niti znotraj tozdov niti na makro-ekonomski ravni celotne družbene reprodukcije, pri čemer je ena izmed najpomembnejših pojavnih oblik tega protislovja postavljena v mednacionalna družbena razmerja, ki jim posvečamo v nadaljevanju posebno pozornost.

Družbenoekonomski aspekti mednacionalnih odnosov

V dosedanji analizi smo pokazali, da je jugoslovanska družbena kriza v veliki meri nastala zaradi mesta in vloge blagovne produkcije v celotni družbeni reprodukciji, ki v dosedanjem socialističnem razvoju nikoli ni dobila tiste institucionalne osnove, da bi lahko ekonomsko produktivno delovala. Specifična protislovnost med blagovno produkcijo in institucionalnim samoupravnim sistemom (po zgledu Marxove asociacije neposrednih proizvajalcev) pa se razkriva tudi na drugi strani: v razmerju samoupravnih produkcijskih odnosov do države (političnega sistema) in nacionalnih odnosov (sociokulturnega etno sistema). Pri tem bomo izhajali zgolj iz zgodovinske in družbeno-ekonomske utemeljitve nacije v produkcijskem načinu (zanimajo nas potemtakem zgolj ekonomska strukturiranost širših socialnih, kulturnih, etničnih določitev nacionalnega), ki razkriva drugačne pomene »nacionalnega vprašanja« v kapitalizmu in socializmu, v posameznih razvojnih fazah (oblikah) socializma ter podobno. Takšno pojmovanje večnacionalnega v okviru zgodovinske logike določujočega produkcijskega načina (produkcijskih odnosov) pomeni, da razumevanje »nacionalnega vprašanja« predpostavlja uvid v celoto materialno-tehničnih razmerij, strukturo produkcijskih odnosov in celotno konstalacijo razrednih sil in razrednega boja (koncept celotne družbene reprodukcije).

Tako imenovano »nacionalno vprašanje« je »zgodovinsko in teoretsko logično tesno povezano z razvojem blagovne produkcije in prevladujočo vlogo kapitalnih produkcijskih odnosov, hkrati pa odseva tudi pomembno zavest o povezanosti nacionalne družbene skupnosti in razkriva njene realne obstoječe razredne interese v različnih oblikah razrednega strukturiranja (države) in razrednega boja (dialektika nacionalnega in razrednega). Renesansa »nacionalnega vprašanja« je v sodobnem svetu tesno povezana z izhodiščnim prepletom treh družbenih struktur: nacionalne družbene strukture, države in blagovne produkcije, pri čemer je postala odločilna prav ekonomska sfera z vedno bolj jasno izraženimi nacionalnimi in državnimi okviri (oblikovanje tako imenovanih nacionalnih ekonomskih prostorov, nacionalnih produk-

cijskih načinov, nacionalnih gospodarstev). Na eni strani je nacionalnost postala osrednji socialni substrat države, najpomembnejši temelj legitimnosti državne oblasti, prek katerega družbene skupnosti dobivajo najpomembnejši in najučinkovitejši politični izraz osebne individualnosti (etnosa) in širših družbenih interesov, hkrati pa je nacionalnodržavni (politični) okvir samo izhodišče ekonomskega strukturiranja družbe, vzpostavljanja določenega »nacionalnega« ekonomskega prostora, znotraj katerega se vzpostavljajo ekonomski temelji nacionalne samoopredelitve, in vzpostavljanja državne suverenosti (»nacionalne ekonomije«, državne gospodarske ureditve).²² Ker je blagovna produkcija (trg) osrednji zgodovinski faktor strukturiranja »nacionalnih ekonomij«, ki po svoji logiki deluje samo kot univerzalni ekonomski mehanizem (svetovni trg), se hkrati ob ekonomski in teritorialno politični institucionalizaciji »nacionalne ekonomije« pojavljajo tudi vzporedni procesi mednarodne integracije, ki se lahko uresničujejo prek ekonomskih funkcij države ali pa prek transnacionalnih podjetniških družbenih razmerij (procesi internacionalizacije tehnologije, delovne sile, kapitala, lastnine, upravljanja, organizacije...). Blagovna produkcija je torej na eni strani faktor strukturiranja nacionalnih ekonomskih prostorov (»nacionalnih ekonomij«), na drugi strani pa je možnost njenega preseganja, pri čemer je vseeno, ali imamo opraviti z meddržavnimi in mednacionalnimi procesi na svetovni ravni (svetovni trg, svetovni ekonomski sistem) ali pa znotraj regionalnih in večnacionalnih državnih skupnosti.²³

Če je nacionalna država najpomembnejša in najučinkovitejša oblika teritorialnopolitičnega strukturiranja kapitalističnega produkcijskega načina (država kot notranji pogoj blagovne produkcije in reprodukcije kapitala), potem se postavlja vprašanje povezanosti »nacionalnega vprašanja« in socialističnega produkcijskega način. Na tem mestu bi lahko ponovno zaostri vprašanje protislovnosti zgodovinskega konstituiranja in kasnejšega strukturiranja socialističnih družb (nerazvite zgodovinske razmere, dominacija političnega nad ekonomskim), vendar pa želimo opozoriti zgolj na paradoks zaostajanja teoretskega raziskovanja »nacionalnega vprašanja«, ki je obratnosorazmeren z bogastvom njegovih pojavnih oblik in protislovnosti v socialistični praksi.²⁴ Na eni strani imamo meščanski teoretski pristop, ki poleg subjektivizma upošteva predvsem širši okvir kapitalističnega produkcijskega načina in razlaga bistvo nacionalnosti prek ekonomskih funkcij reprodukcije

²² N. Pašić, Nacija i država, v zborniku, Nacionalno pitanje i socijalizam, prav tam, str. 94.

N. Pašić spregleda, da država teži predvsem k homogenizaciji družbeno-ekonomske in politične moči, ki jo vzpostavlja z nacionalno strukturirano, vendar pa nacionalnost sui generis ni državni, temveč družbeni fenomen, je sicer razredno strukturirana, toda hkrati teži k preseganju razrednih okvirov in državne porazdelitve politične moči.

²³ J. H. Ehrenreich, Socialism, nationalism and capitalist development, Review of adical Political Economy, 1983, št. 1, str. 3—4.

²⁴ R. Rizman, O dijalektici klasnog i nacionalnog u međunacionalnim odnosima, v zborniku, Udruženi rad i međunacionalni odnosi, Komunist, Beograd, 1978, str. 19—21.

(akumulacije) kapitala, ki pa se lahko politično strukturira samo kot sociokulturni, etnični prostor (zanikanje nacionalnega vprašanja« kot oblike razrednega boja). Na drugi strani imamo ortodoksnomarksistični pristop (stalinizem). Ta namesto kapitala kot strukturni princip postavi socialistično državo, ki se politično oblikuje v neprestanem razrednem boju za vzpostavljane notranje in zunanje internacionalne podobe socializma (primat razrednega nad nacionalnim). Na drugi strani pa predvsem Marxu in za njim tudi Leninu ni mogoče očitati niti neokantovstva niti ekonomizma v razumevanju nacionalnega vprašanja: po njunem mnenju (različnost na tej ravni analize zanemarimo) se razred (proletariat) lahko najprej emancipira samo kot »nacionalni razred«, podobno kot je opredelitev nacije izhodiščno vprašanje socialistične demokracije in nacionalna osvoboditev in osamosvojitve pomemben cilj socialistične revolucije.²⁵ Zgodovinski procesi razvoja socializma v 20. stoletju so potrdili specifično prepletanje razrednega in nacionalnega, da v okviru vzpostavljanja novih produkcijskih odnosov vsak narod in država želita vsestransko razpolagati s svojim naravnim in družbenim bogastvom (na tem mestu zanemarjamo posebnosti nacionalnih osvobodilnih gibanj v tretjem svetu, posebnosti njihove heterogene socialne etnične strukture, zamočano razmerje eksterne in interne ekonomskega kolonializma in družbenorazrednega ter nacionalnega strukturiranja, različnost proletarizacije »nacij« v različnih teorijah razvoja — nerazvoja, strukturne odvisnosti, neenake menjave in podobno, in se omejujemo zgolj na evropocentrični vidik razreševanja »nacionalnega vprašanja«).²⁶

Lahko bi postavili tezo, da je nacionalnost ena izmed najpomembnejših lastnosti socializma (Marx tega fenomena dejansko ni mogel predvideti zaradi historičnega zasuka socialističnih revolucij od proletarskih h kmečkim, od ekonomskih k političnim, od razvitega kapitalističnega transformiranja k nerazvitim polkapitalskim zgodovinskim razmeram...), da nacionalizem postaja posebno v večnacionalnih socialističnih skupnostih, kot je na primer Jugoslavija, dominantna ideologija, ki celo vpliva na nacionalno delitev marksizma (fenomen tako imenovanih »nacionalnih marksizmov«), in da nacionalizem (v pozitivnem pomenu) ni v nasprotju s socialistično revolucijo, temveč je njeno udejanjenje (socialistična revolucija prek razrednega boja razrešuje problem zatiranja narodov kapitalistične dominacije in imperialistične ter kolonialne hegemonije kapitala). Pri tem je v marksistični teoriji obveljala političnoekonomska teza, da je treba družbenoekonomski vidik »nacionalnega vprašanja« iskati v različnih oblikah razpolaganja s presežnim delom in da je potemtakem nacionalna enakopravnost odvisna od enakopravnosti v razpolaganju, upravljanju in

²⁵ Glej Z. Surčelija, Osnovi marksističke teorije nacije i nacionalnog pitanja: Marks, Engels i Lenjin, v zborniku, Nacionalno pitanje i socijalizam, Rad, Beograd, 1982, str. 21—28.

K. Marks, O poljskom pitanju, v zborniku, Marks, Engels, Lenjin, Nacionalno pitanje, Svetlost, Sarajevo, 1973, str. 91.

²⁶ Glej na primer polemiko med A. Emmanuelom in C. Bettelheimom v A. Emmanuel, Nejednaka razmena, II. zv., Komunist, Beograd, 1974.

prisvajanju presežnega dela.²⁷ Če bi parafrazirali Marxovo misel komunizma v nacionalnih okvirih socializma, bi lahko rekli, da ni samo svoboda posameznika pogoj svobode za vse (družbene svobode), temveč da je nacionalna svoboda pogoj socialističnega družbenega osvobajanja, da je, skratka, nacionalna osvoboditev povezana z osvobajanjem dela. To pomeni, da je nacionalno vprašanje ne samo usodno posredovano z družbenoekonomskimi procesi in ni zgolj izraz podružbljanja produkcije (najprej na ravni kapitala), temveč je hkrati sredstvo razrednega boja za obvladovanje presežnega dela (presežne vrednosti), pri čemer je zgodovinski posredovalni člen med kapitalističnim produkcijskim načinom in komunističnim produkcijskim načinom kot asociacije neposrednih producentov v Marxovem pomenu (vezni člen med ekonomskim strukturiranjem družbe in družbo kot celoto). Z drugimi besedami: nacije nikakor ne moremo omejevati na posamezne konstitutivne elemente, kot so »nacionalna država«, »nacionalna zavest«, »nacionalna ekonomija« in podobno, temveč jo je treba razumeti v njeni totaliteti, ker je nacija sočasno posredovalni člen družbenoekonomskega strukturiranja družbe (njen razvojni faktor) in se hkrati s transformacijo produkcijskega načina tudi sama spreminja.²⁸

Čeprav se nacija s političnoekonomskega vidika postavlja s tržno alokacijo in distribucijo presežnega dela (prevladujočo vlogo blagovne produkcije) in postaja sredstvo ekonomske eksploatacije navznoter (razredna struktura, pripadniki ene nacije se medsebojno eksploatirajo) in navzven (pripadniki ene nacije eksploatirajo pripadnike druge nacije), pa se nacionalnost ohranja tudi v socializmu in njegovih etatiziranih formah. Država je namreč drugi temelj »nacionalnega vprašanja«, in kolikor država prevzame ekonomske funkcije blagovne produkcije v socializmu, prevzame hkrati tudi nacionalno strukturiranje družbe in jo celo ekstremno poudarja:

- a) zaradi nacionalnoosvobodilnega značaja socialističnih revolucij v mednarodnih razmerah (antikolonialni, antiimperialistični značaj socialističnih revolucij);
- b) zaradi socialističnega strukturiranja političnih interesov ne v razrednem, temveč v nacionalnem pomenu (razredna strukturiranost

²⁷ E. Kardelj, Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1971, str. 12. S čisto teoretskega vidika je takšna teza protislovna, saj v razmerah blagovne produkcije, univerzalnosti zakona vrednosti in odprtosti tržnega gospodarstva ne moremo govoriti o naravnih, zaprtih ekonomskih prostorih in še manj o njihovi nacionalni identiteti. Nacionalni dohodek je ekonomistično še lahko smiselna kategorija, političnoekonomsko pa je zelo protislovna (nacionalni trg, nacionalna lastnina, nacionalni delavski razred...), zato je o nacionalnem gospodarstvu mogoče govoriti bolj z vidika »nacionalne nadgradnje« in potemtakem »nacionalne ekonomije«, kot pravilno ugotavlja E. Kardelj, razumemo bolj v političnem kot pa v ekonomskem pomenu. E. Kardelj, Problemi naše socialistične graditve, DZS, Ljubljana, 1968, 8. zv., str. 488.

²⁸ Primerjaj D. Janjić, Nacija i međunacionalni odnosi u socijalizmu, Gle-dišta, 1979, št. 11—12, str. 140.

se spreminja zgolj v nacionalno strukturiranost, razredni boj se artikulira kot nacionalni boj).

Dialektika nacionalnega je še bolj zamotana, če klasični trikotnik blagovna produkcija — država — nacija razširimo še s samoupravljanjem kot družbenim (produkcijskim) odnosom. Kapitalistični produkcijski način, utemeljen na privatni lastnini, tržni ekonomiji in svobodni ekonomskopolitični iniciativi, prek ekonomske strukturiranosti (svetovni trg) omejuje samostojnost in suverenost nacije (internacionalizacija). Na drugi strani etatizem, utemeljen na državni lastnini, državnem upravljanju, absolutizira socialistični (internacionalistični) značaj socialistične družbene skupnosti (razredno postavlja nad nacionalnim) ali pa vodi v nacionalni separatizem v večnacionalni skupnosti (nacionalno postavlja nad razrednim). Medtem pa naj bi samoupravni socialistični odnosi, utemeljeni na družbeni lastnini, združenem delu, družbenem dogovarjanju in sporazumevanju, delitvi po delu, svobodni menjavi dela, delegatskem sistemu... presegli protislovja tržnega (kapitalističnega) in etatističnega (državnosocialističnega) družbenoekonomskega sistema. Nacija v tem kontekstu ni intermedialno sredstvo trga ali države, nima fetišističnega značaja (fetiš trga, fetiš države), temveč se utemeljuje v samoupravljanju (pravica do nacionalne samoodločbe, samoupravljanje, samorealizacija... so setavni del samoupravnih družbenih odnosov kot procesa širšega osvobajanja človeka in družbene skupnosti), ki na koncu izenačuje razredne in tudi nacionalne interese (na primer, Koračev koncept homogeniziranja pluralizma interesov na temelju enotne samoupravne zavesti).²⁹

Osrednja logika takšnega normativnega pristopa je preprosta: s socialističnimi samoupravnimi produkcijskimi odnosi se ukinja »presežno delo«, ker ga prisvajajo neposredni proizvajalci na ravni tozdov, zato ima njegova sprememba na nacionalni ravni samo funkcijo samoupravnega združevanja dela in sredstev in nima osamosvojene identifikacijske nacionalne vloge (nacija presega svoje oblike in postaja samoupravna skupnost delovnih ljudi).³⁰ Logika takšne »aritmetične dialektike« v bistvu spregleda protislovnosti vzpostavljanja samoupravljanja v ekonomskem razmerju do blagovne produkcije in političnem razmerju do države, o čemer pa smo govorili že prej. Izhodiščni vzrok za vzpostavljanje »nacionalnih ekonomij«, ki so nastale v 70. letih, ni pripisati delovanju trga (še posebno ne enotnega jugoslovskega trga blaga, denarja, proizvodnih faktorjev...), temveč nasprotno, delovanju države s kvazisamoupravnimi in institucionalnimi oblikami. Zgodovinski cinizem socialističnega samoupravnega sistema kot družbenogospodarske ureditve (ne vizionarskega projekta) ni zgolj v preprosti ideološki mistifikaciji združenega dela (dejanski ekonomski in politični etatizaciji, četudi v specifični samoupravni občinski, regionalni, republiški, federalni obliki), temveč v njegovi dejanski materia-

²⁹ M. Korać, *Socialistički samoupravni način proizvodnje*, III. zv., Komunist, Beograd, 1982, str. 373-382.

³⁰ Ž. Papić, *Samoupravljanje i nacija*, Srbija, Beograd, 1984, str. 83.

lizaciji. Družbenosamoupravna praksa je pravno, ekonomsko, politično organizirana tako, da mistificira dejansko razmerje družbene moči, ali drugače, zgodovinski proces uveljavljanja samoupravljanja je protisloven, ker mora dominantna politična oblast v imenu lastne ideološke legitimnosti dopustiti matrico samoupravnih razmerij ekonomskega reformiranja blagovne produkcije, hkrati pa blokira z vrsto nasprotnih mehanizmov in strategij njihov »emancipacijski« značaj.³¹

V nadaljevanju bomo pojasnili, da so »nacionalne ekonomije, med drugim, tudi rezultat institucionalnih sprememb in rešitev (federalna družbena ureditev, specifičen način povezovanja družbeno regulacijskih mehanizmov kot so samoupravljanje, država, trg). Zasedovale so lastno razvojno logiko, ki ni bila usklajena z ekonomsko racionalnostjo. Že v prejšnjem poglavju smo omenili, da je institucionalna hipertrofija samoupravljanja v ekonomskem sistemu ter atrofija samoupravljanja kot družbenega gibanja v političnem sistemu, svojevrsten institucionalni gigantizem in perfekcionizem (neprestano dograjevanje sistema), povzročila: a) decentralizacijo, ki vodi v polietatizacijo in atomizacijo, b) zanikanje tržnih zakonitosti in avtonomnosti subjektov, c) nastanek »nacionalnih (republikiziranih) ekonomij«.

Prav tako smo pokazali, da različne institucionalne spremembe, med njimi tudi ekonomske reforme, niso prizadele politične birokracije niti osrednje systemske logike socialistične družbe, zato tudi nastanek t.i. »nacionalnih ekonomij« lahko opredelimo kot rezultat štirih temeljnih faktorjev: a) prevlade političnega nad ekonomskim, b) prevlade nacionalnega nad razrednim, c) »samoupravne« političnodržavne decentralizacije, d) negacije ekonomskih zakonitosti blagovne produkcije. Med vsemi temi faktorji bomo v nadaljevanju posvetili pozornost problemu federalizma.

Federativna družbenoekonomska ureditev in ekonomske funkcije federacije

Vse velike revolucije so v svoji zgodovini prinesle določene politično-pravne akte, ki so izražali bistvo tedanjih družbenorevolucionarnih razmer in revolucionarnih hotenj: francoska revolucija 1789. leta je prisegala na Deklaracijo svobode in pravic človeka ter državljana, ameriško revolucijo poznamo po Deklaraciji o neodvisnosti, oktobrsko revolucijo po Deklaraciji o pravicah eksploatiranih narodov, jugoslovanska revolucija pa se pravno konstituira z avnojskimi odloki. Med njimi je najpomembnejša odločitev o federalni ureditvi jugo-

³¹ Z drugimi besedami: zgodovinski cinizem je v dejstvu, da ideološka mistifikacija postaja »družbena praksa«, s katero se dejansko mistificira prerazdelitev politične moči. V tem paradoksu, ki ni pojasnljiv niti z ekonomsko niti s politično teorijo, temveč s psihoanalitsko teorijo (»realni« socializem ni bil nikoli ekonomsko strukturiran, sedaj izgublja celo vso politično podobo, saj po svoji logiki delovanja in strukturiranju postaja »narcisoidna družba«), se nahajajo tudi t.i. »nacionalne ekonomije«, kar z drugimi besedami pomeni, da prepletanje državnega (političnega), ekonomskega (tržnega) in nacionalnega tudi v tem primeru ni mogoče pojasniti zgolj s političnoekonomskimi analitičnimi sredstvi.

slovenske države, ki je postala izhodiščni pravno-politični okvir, pogoj ekonomske in politične stabilnosti povojnega jugoslovanskega razvoja, znotraj katerega so se kasneje razvijali različni normativni, ekonomski in politični sistemi (etatizem, samoupravljanje), ki so postopno spreminjali tudi značaj, vsebino in družbene funkcije naše federacije.

V svetu obstaja več kot 20 federacij, ki so oblikovane v različnih zgodovinskih obdobjih (na primer 1. federacija v ZDA 1787. leta), pripadajo različnim zgodovinskim družbenim redom (kapitalizem, socializem), so rezultat raznovrstnih družbenih zgodovinskih potreb, gospodarske, ekonomske, politične, tradicionalnozgodovinske, etnične, nacionalne in druge narave in običajno nastopajo z agregacijo (združevanjem) že oblikovanih državnih enot ali pa z devolucijo (decentralizacijo) že obstoječe unitarne države.³² Federalizem je posebno v 20. stoletju postal zgodovinski imperativ, s pomočjo katerega stare velike unitarne države rešujejo svoje notranjeekonomska, politična, nacionalna, lingvistična, religiozna in druga protislovja, medtem ko majhne države v njem vidijo možnosti za vzpostavljanje teritorialne, politične in geografske celovitosti, ki jim omogoča ohranjanje notranjopolitične integritete federalnih enot in učinkovitejši skupni družbenoekonomski razvoj. Federacija je namreč kompleksen, globalen sistem, sestavljen iz medsebojne povezanosti podsistemov (federalnih enot), ker na eni strani celotni sistem opredeljuje in omejuje položaj ter funkcije slehernega podsistema, hkrati pa podsistemi s svojo relativno avtonomijo povzročajo medsebojno odvisnost in povezanost v širši celoti — velikem sistemu oziroma federaciji. S systemskega vidika potemtakem za federacijo velja sinergijski učinek (celota je več kot aritmetična vsota delov), osrednji problem pa je zamotano balansiranje med središčnim smotrom (cilji, logiko) celotnega sistema in njegovimi podsistemi, ki na eni strani ne sme izničiti posebnosti podsistemov, a hkrati tudi ne ogroziti celote in njegove središčne smotrnosti kot bistvene opredelitve kompleksnih sistemov (dialektično razmerje centralizacije — decentralizacije je temeljno protislovje kompleksnega sistema — federacije). Odnos med federacijo in federalnimi entami (»celoto« in »deli«) ne sme kloniti pred absorbcijskimi težnjami celote (unitaristični princip federacije), niti ne pred veliko decentralizacijo in avtonomnostjo delov (separatistični princip federacije), temveč naj bi »deli« (federalne enote) postali »organska« sestavina celote, z jasno razmejenimi pristojnostmi glede materialnotehnološkega razvoja, lastninskih, organizacijskih, upravljalških odnosov, koordinacijskih in motivacijskih mehanizmov, informacijskih tokov in podobno (ekonomska, politična sociokulturna funkcija federacije).³³

³² Glej komparativno analizo M. Jovičevića, Veliki ustavni sistemi — elementi za jedno uporedno ustavno pravo, IRO Svetozar Marković, Beograd, 1984.

³³ Primerjaj Probleme des Federalismus-Deutsch Yugoslavisches Symposium, Belgrad, 1984, — J. C. Mock, Tubingen, 1985.

Bistvena lastnost federalnih družbenoekonomskih ureditev je načelna enakopravnost federalnih enot, in to ne glede na geografsko, politično, sociokulturno . . . različnost. Ta enakopravnost in demokratičnost zastopstva federalnih enot znotraj federacije je običajno v nasprotju s stvarno strukturo političnih, ekonomskih in drugih interesov (načelo paritete in reciprocitete), kar parlamentarne demokracije rešujejo z dvodomnostjo parlamenta (v enem prevladuje federalno paritetno načelo, v drugem strankarska pripadnost), socialistične dežele (Sovjetska zveza, Jugoslavija . . .) pa z delovanjem enopartijskega sistema z bolj (Sovjetska zveza) ali manj (Jugoslavija) centralizirano komunistično partijo oziroma s stvarno prevlado ekonomsko najpomembnejših in politično najvplivnejših federalnih enot (na primer države vzhodne in zahodne obale v ZDA, Ruska republika v Sovjetski zvezi . . .). Centralno vprašanje vsake federacije je, vsaj s pravno-političnega vidika, razdelitev funkcij med centralnimi zveznimi organi in organi federalnih enot, saj je od tega odvisno tako formalnopravno kakor tudi dejansko gibanje federacije med (kon)federalno in unitarno državno ureditvijo. Funkcije federacije, funkcije federalnih enot in skupne funkcije so najprej odvisne od kvalitete priznavanja ali nepriznavanja suverenosti federalnih enot (ameriška federacija na primer ne priznava formanlopravne suverenosti federalnih enot, Sovjetska zveza pa jih priznava, toda dejansko nikjer ne obstaja princip suverenosti v smislu na primer možnosti izstopa iz federacije ter podobno), odvisne so od posebnosti politično-ideoloških in ekonomskih sistemov, pri čemer velja upoštevati vsako federacijo suigeneris, v njeni zgodovinski posebnosti in različnosti.

Jugoslovanska povojna ustavna ureditev federacije je bila napravljena po zgledu sovjetske ustave iz leta 1936 in utemeljena na osnovnih principih avnojskih odlokov, pri čemer je prevladoval politični princip normativnega strukturiranja nad ekonomskim (politični aspekti federalizacije prevladujejo nad ekonomskimi). Tako sovjetska kot jugoslovanska federacija sta nastali v procesu socialistične revolucije, s sredstvi vzpostavljanja politične »diktature proletariata«, ki s politično, ekonomsko in ideološko vlogo države zagotavlja razvoj socialističnih družbenih (produkcijskih) odnosov s komunistično perspektivo in sta v bistvu pogojeni z večnacionalno družbeno skupnostjo oziroma z reševanjem »nacionalnega vprašanja« socialistične revolucije.³⁴ Jugoslovanski federalizem spada med tako imenovane etnične federalizme, saj so politični motivi njegovega konstituiranja vezani na nacionalno (etnično) vprašanje, na demokratično zahtevo po nacionalnopolitični samoopredelitvi narodov in narodnosti (vključno s formalnopravno pravico), da vsak narod samostojno v okviru širše državne (federalne) skupnosti odloča o stvareh, ki imajo zanj poseben nacionalni interes. Razumljivo je, da je teoretsko proučevanje jugoslovanske federacije neposredno povezano z razumevanjem družbene vpetosti »nacionalnega vprašanja«, s problemi vzpostav-

³⁴ Poglobljeno analizo lastnosti sovjetske federacije najdemo v D. Medvedević, Nastanek sovjetske federacije, Informator, Zagreb, 1980.

ljanja socializma, njegove notranje strukturiranosti, razumevanjem dialektike ekonomskega in političnega sistema (posebno enopartijskega sistema, socialističnih produkcijskih odnosov, družbene lastnine...), posebnosti polietničnih skupnosti in podobno, kar je še posebno pomembno za opredeljevanje ekonomske in politične demokracije v strukturiranju produkcijskih odnosov (samoupravljanje) v jugoslovanski družbi.

Medtem ko so se nekatere federacije razvijale v smeri vse večje centralizacije (na primer centralne funkcije federacije naraščajo v vseh starih federacijah, kot v ZDA, ZRN, Švici; SZ pa je s posebnostmi socialistične države nasploh centralistično urejena), pa se je jugoslovanska federacija vse bolj izločala iz tega splošnega trenda svetovne etatizacije (Lefebvre govori celo o svetovnem etatističnem produkcijskem načinu). Tako nekateri menijo, da je mogoče govoriti o dveh modelih jugoslovanskega federalizma: centralnem in samoupravnem federalizmu (po mejnem letu 1974), ki je očitno utemeljen s transformacijo produkcijskih odnosov (socialistični samoupravni produkcijski odnosi, odmiranje države, podružbljanje politike) in spremembo distribucije politične oblasti in moči. Sovpadanje federalne politične ureditve in samoupravnih družbenih (produkcijskih) odnosov ni slučajno, saj sovpadata principa avtonomnosti, individualnosti, samoorganiziranosti, samoopredeljevanja in uravnoteženja ekonomske ter politične moči, ki predstavljata demokratično pot reševanja družbenih problemov, kar je še posebno pomembno v večnacionalnih (polietničnih) družbenih skupnostih.³⁵

Normativni sistem, podan z ustavo 1974. leta, je bil na eni strani logično nadaljevanje formalnopravnega razvoja socialističnega samoupravljanja in kontinuiranih sprememb v razvoju federalizma. Utemeljen je na treh izhodiščnih sistemskih opredelitvah:

- a) konceptu samoupravnega združenega dela na temelju družbene lastnine in samoupravnih produkcijskih odnosov (ekonomski sistem);
- b) konceptu federativne ureditve na temelju republiške državnosti in njihove samoupravne strukture (politični sistem);
- c) konceptu delegatskega sistema, kot integracijskega faktorja političnega in ekonomskega sistema.³⁶

³⁵ J. Mirić, Sistem i kriza, prav tam, str. 23.

J. Đorđević, Socijalizam, kriza, odgovornost, Radnička štampa, Beograd, 1984, str. 49.

³⁶ J. Mirić se zavzema za »demokratsko republiko dela« (J. Mirić, Sistem i kriza, prav tam, str. 57), kjer naj bi bila izhodiščna postavka družbene legitimnosti suverenost dela, država delavcev in ne država narodov. Njegova politološka analiza je premalo politekonomske utemeljena, da bi lahko iz nje razbrali ekonomska sredstva takšne »republike dela«, saj bi samo v takšnem primeru njegova opredelitev ne ponudila zgolj alternative dosedanji normativizaciji politične moči, temveč hkrati tudi možnost njene dejanske rešitve v prestrukturiranju družbe v korist »ekonomije«.

Kritično analizo Miričeve knjige najdemo v Prijekori oko političkog sistema, Centar za idejno teorijski rad GK SKH Zagreb, 1985.

Federativna ureditev je utemeljena na delavskosamoupravnem principu (dominacija samoupravnih produkcijskih odnosov), političnoteritorialnem principu (republike, občine) in nacionalnoetničnem principu (»nacionalne ekonomije«, »nacionalne republike in pokrajine«), pri čemer je ustava izoblikovala specifično teorijo suverenosti in federalizma: vsaka družbenopolitična skupnost, od občine do federacije, ima izvirne pristojnosti, v okviru katerih delovni ljudje in občani uveljavljajo svoje samoupravne pravice in dolžnosti, tako da ne obstaja klasična federalna hierarhija (federacija nima oblasti nad republiko, ta ne nad občino), temveč specifična samoupravna organiziranost, utemeljena na samoupravnih socialističnih produkcijskih odnosih (tudi narodi in narodnosti se ne konstituirajo v državi, temveč predvsem v samoupravljanju). Ustavna reforma je izhajala iz spoznanja, da je treba upravljanje z družbeno reprodukcijo prepustiti posebnim samoupravnim interesom delavskega razreda v najširšem smislu in narodov ter narodnosti, medtem ko splošne interese narodov in narodnosti ter razredov Jugoslavije uresničujemo s splošnimi funkcijami federacije preko dogovorov (družbeni dogovori, samoupravni sporazumi), združevanja dela in sredstev, enotnega jugoslovanskega trga, samoupravnega planiranja in drugih pristojnosti zvezne države. Številne razprave o ustavnem konceptu federacije (v okviru tako imenovane analize političnega sistema, 21. seje CK ZKJ, številnih znanstvenih srečanj...) postavljajo predvsem naslednja vprašanja:

- a) ali politični sistem ustvarja takšne razmere, da bi samoupravljanje postalo resnična razredna in nacionalna integralna vez jugoslovanske družbe;
- b) ali sedanja federalna ureditev omogoča nacionalno, ekonomsko in politično enakopravnost narodov in narodnosti ali vodi v etatizacijo (decentralizirani etatizem);
- c) ali omogoča hitrejši gospodarski in družbeni razvoj, učinkovitejše gospodarjenje, ali vodi v ekonomsko dezintegracijo, zaostajanje in razvoj »nerazvitosti«.

Podobno kot smo v prvem poglavju dokazali prevlado političnega nad ekonomskim, bomo sedaj zagovarjali tezo o prioriteti nacionalnega nad razrednim (političnoteritorialnega in nacionalnoetničnega principa nad delavskosamoupravnim). Le-ta privede želeni proces deetatizacije, demokratizacije, depolitizacije, decentralizacije samoupravnih produkcijskih odnosov do specifične »defederalizacije«, ki v jugoslovanski družbi oživlja »elemente konfederalizma«. Prioriteta republik (avtonomnih pokrajin), da dobijo državno suverenost in popolno ekonomsko avtonomnost, je namreč derogirala politične in ekonomske funkcije federacije (republiško-pokrajinski mehanizem je temelj konstituiranja obeh domov zvezne skupščine, egalitarna reprezentacija federalnih enot po principu paritete vpliva na njeno delovanje v obliki različnih kompromisnih »ključev« v odločanju po prin-

cipu soglasja...). Splošne ekonomske in politične interese podreja posebnim in posamičnim interesom republik (pokrajin) in občin.³⁷

Očitno je federativna ureditev s primesmi konfederalizma postala politični instrument, preko katerega je država in z njo političnobiurokratska moč ohranjala svojo politično dominacijo v formalnopравни graditvi socialističnih samoupravnih produkcijskih odnosov, saj je ravno takšna družbena ureditev državi omogočala, da se prikrito spusti v produkcijsko sfero, da se decentralizira v okviru kvazisamoupravnih političnih in ekonomskih institucij. Takšno ravnanje sprva olajša premik družbenega strukturiranja od razrednega k nacionalnemu — primarno postaja, da narodi in narodnosti razpolagajo s presežnim produktom (vrednostjo) v okviru republiških »nacionalnih ekonomij« (podobno se pojavlja tudi na občinski ravni), ne pa njegovi dejanski ustvarjalci (artikulacija razrednih interesov kot nacionalnih interesov je seveda dvorezna in lahko samo navidezno ali kratkoročno razrešuje razredna protislovja, saj se naraščajoči nacionalizmi slej ko prej pokažejo v obliki razrednega boja).

Druga velika napaka federativne ureditve je bila njena decentralizirana preslikava, namesto združevanja po posameznih ravneh od elementarnih celic — enot do celotnega sistema. To pomeni, da federativnega principa ne smemo uveljaviti na ravni elementa, temveč sistema, mi pa smo, nasprotno, federalizirali tudi elementarne celice jugoslovanske družbe — tozd in krajevno skupnost kot avtonomno in relativno samostojno enoto — mini celoto. V ekonomskem in političnem sistemu sta namreč zastali dve temeljni integracijski funkciji jugoslovanske družbene ureditve:

- a) blagovna produkcija in ekonomske zakonitosti
- b) samoupravni produkcijski odnosi kot družbenopolitično gibanje.

Prvo smo nadomestili s kvazi »tržnim« koordinacijskim mehanizmom družbenega dogovarjanja in samoupravnega sporazumevanja z nejasnimi ekonomskimi in pravnimi posledicami,³⁸ drugo pa s hiperinstitucionalizacijo in hipernormativizacijo samoupravljanja — v obeh primerih pa se je izgubila samoupravna ekonomska avtonomnost ekonomskih subjektov kot blagovnih producentov in politična avtonomnost samoupravljalcev kot citizenov, ki bi omogočala ekonomsko in politično konstituiranje demokratskih in enakopravnih ekonomskih ter političnih razmerij (ekonomska in politična atomizacija onemogoča vsakršno politično in ekonomsko organiziranje, omogoča pa ohranitev decentraliziranega pluralizma moči v ekonomskem in politič-

³⁸ Glej tematsko številko Pravo — teorija i praksa, Časopis saveza udruženja pravnika Vojvodine, 1985, št. 7—8, kjer je objavljena analiza: Dogovori republika i pokrajina kao način ostvarivanja zajedničkih interesa u Jugoslaviji.

³⁷ Glej B. Špadijer, Između samoupravnog federalizma i policentričnog etatizma, v zborniku, Prijekori oko političkog sistema, prav tam, str. 86—88.

nem sistemu).³⁹ V naši raziskavi nas zanimajo predvsem ekonomske posledice federalizacije jugoslovanske družbe, ki jim posvečamo v nadaljevanju posebno pozornost.

V kapitalističnih deželah je politični federalizem zgodovinsko predvsem ekonomsko pogojen, saj mora preko enotnega materialnega, fiskalnega, carinskega... sistema omogočiti čim bolj svobodno gibanje blaga, kapitala in dela, zavarovati privatno lastnino in kapitalsko (podjetniško) samoiniciativnost ter preko elementarnih tržnih zakonitosti poskrbeti za čim bolj optimalno uporabo proizvodnih faktorjev. Čeprav trg in blagovna produkcija nista značilnost federalizma, sta vendarle pomembni lastnosti njegovega ekonomskega strukturiranja, pri čemer se z ukinjanjem tržne produkcije vzpostavlja državna alternativa federalizma na temelju politične družbene strukturiranosti in nacionalnoetničnih principov. Nedvomno je vzpostavljanje takomenovanih »nacionalnih ekonomij« neposredni rezultat ekonomske samozadostnosti, na temelju politične (nacionalne) suverenosti in specifične socialistične naturalizacije ekonomskih procesov, (ekonomske fevdalizacije občin, republik, tozdov, delovnih organizacij...), pri čemer nacionalne ekonomije »producirajo« hkrati tudi »nacionalne razrede«, »nacionalne ideologije«, »nacionalne partije« in so hkrati njihov rezultat. Teritorializacija dohodka, zapiranje trga, republiški in občinski protekcionizem, regionalizacija blagovnih in finančnih tokov, razpadanje enotnega jugoslovanskega trga ter podobno so logična posledica zanikanja ekonomskih zakonitosti blagovne produkcije in tržne organiziranosti gospodarskega sistema. Ekonomska samostojnost in suverenost kot primer nacionalne enakopravnosti ne moreta obstajati, če vodita v politični separatizem in ekonomski avtarkizem (»nacionalne ekonomije«), nasprotno pa je afirmacija blagovne produkcije in trga ter na drugi strani dejanskega samoupravljanja kot neposredne demokracije in družbenega gibanja pogoj in sredstvo njenega preseganja.

Očitno naš politični in ekonomski sistem nista uspela zagotoviti enotnega trga kot izhodiščnega ekonomskega mehanizma jugoslovanske federacije in enotnega sistema družbene reprodukcije, ker dejansko sploh nista razvila trga in blagovne produkcije, temveč sta ga želela s formalno samoupravnimi institucijami (in dejansko etatizacijo) ukiniti. Kolikor se znotraj jugoslovanske federacije v procesu politično-ekonomske teritorialne (nacionalne) segmentacije uveljavljajo republiške »nacionalne ekonomije«, enotni jugoslovanski trg tudi s tega vidika postaja izključno vezan na politični sistem (republiški trgi...).

Vsaka institucionalna družbena oblika se strukturira s svojimi funkcijami, zato je razdelitev funkcij federacije, federativnih enot in t.i.

³⁹ Menimo, da je izredno velika slabost jugoslovanske federacije, da v njenih zakonodajnih telesih nimajo neposrednega institucionalnega vpliva združeno delo in državljani, ki se lahko izražajo samo prek svojih nacionalnih interesov, s čimer je po našem mnenju bistveno osiromašena ekonomska in politična funkcionalnost našega federalizma.

skupnih funkcij izrednega pomena za določitev temeljnih lastnosti določene federacije. Stara pravna teorija in praksa je predpostavljala jasno opredeljene in razmejene funkcije federacije in federalnih enot, medtem ko je sodobni družbeni razvoj namesto konkurenčne odgovornosti pripeljal do vedno večjega uveljavljanja vzporedne odgovornosti. t.i. skupnih funkcij federacije in federalnih enot (koooperativni federalizem). Omenili smo, da je splošni razvojni trend federacij (buržoaznih in socialističnih) koncentriral funkcije centra in tako povzročil specifično centralizacijo federacije, posebno v domeni tehnološkega razvoja, integracijskih procesov, ekonomskega razvoja, ekonomskega planiranja, političnih in vojnostrateških razlogov ter podobno.

Federalizem predstavlja razvojno kompleksno in protislovno celoto, njegove spremembe, prilagojene stvarnosti in njenim zgodovinskim potrebam, pa v veliko večji meri zadevajo funkcije, njihovo prerazdelitev, kot pa strukturnoinstitucionalni vidik federacije. Z drugimi besedami: spremembe federacije se predvsem kažejo v spremembah funkcij in njihovi prerazdelitvi med federalnim »centrom« in »periferijo«. Med najpomembnejšimi so ravno ekonomske funkcije. Te funkcije federacije so na eni strani odvisne od temeljnih postavk ekonomskega in političnega sistema (družbena lastnina, samoupravljanje, delitev po delu, svobodna menjava, delegatski sistem...) in jih morajo hkrati reproducirati, zato so določene z ustavo.

Ustava (čl. 244, 281) opredeljuje skupne interese jugoslovanske federalne države in instrumente za njihovo potrditev (skupni interesi suverenosti, solidarnosti, enotnega jugoslovanskega trga, usklajevanja gospodarskega razvoja... Z instrumenti kot so enotni trg, kreditno-monetarni sistem, carinski sistem... preko zveznih organov, dogovorov republik in pokrajin, družbenih dogovorov in samoupravnih sporazumov...).⁴⁰ V jugoslovanski političnoekonomski literaturi ne najdemo celovite institucionalne analize ekonomskih funkcij federacije, razen Horvatove makroekonomske organizacije samoupravne družbe, ki pa se v veliki meri naslanja na koncept našega, normativnega »samoupravnega federalizma«. Njegova makroekonomska organizacija samoupravne družbe ima štiri temeljne institucije:⁴¹

a) zavod za planiranje (produkcija informacij brez administrativnih posegov, ex ante kordiniranje ekonomskih aktivnosti)

b) narodna banka (adekvatna emisija denarja, nadzor nad splošnim narodnogospodarskim ravnovesjem, vpliv na cene, investicije, zunanjetrgovinske in kreditne tokove, plačilno bilanco...)

⁴⁰ Pravna teorija zelo nejasno opredeljuje dogovore, tako glede na naravo, predmet, subjekt, odgovornost, zaščito, kot tudi glede na celotni pravni sistem in pravno zavest. Za nekatere so dogovori nova vrsta pravnega akta, drugi vidijo v njem družbeni normativni akt, tretji samoupravni splošni akt, četrti posebno vrsto družbenopolitičnega instrumenta, peti politično obliko institucionalizacije pravnega sistema in podobno.

⁴¹ B. Horvat, Politička ekonomija socijalizma, prav tam, str. 298.

c) razvojni sklad (dopolnitev bančnega posredovanja, stabilizacija in razvoj, investicijski pogrami, kratkoročno namensko investiranje, subvencioniranje in kompenzacije, sklad kot finančna in ne administrativna institucija ...)

d) arbitraža dohodkov in cen (neodvisna institucija za izenačevanje pogojev gospodarjenja ...)

Federacija pa naj bi imela tri temeljne funkcije:

a) izenačevanje pogojev gospodarjenja

b) vzpostavljanje tržnega ravnovesja

c) gospodarski razvoj.

Horvatov pristop omenjamo zato, ker je njegova analiza v izhodišču pravilna: ekonomske funkcije federacije so namreč zanj centralizirane, saj z njimi federacija skrbi za globalno funkcioniranje sistema, pri čemer pa enotnost (centralnost) odločanja ne povezuje z etatizacijo federacije. Nasprotno pa imajo republike sorazmerno manjšo ekonomsko vlogo (negospodarski razvoj), zato pa s svojo nacionalno strukturiranostjo prevzemajo predvsem neekonomske funkcije (šolstvo, zdravstvo, socialno zavarovanje...). Federacija je torej ekonomsko strukturirana in skrbi za preformanse globalnega sistema, ki mu republike potem dodajo svoj »socialistični značaj«.

Takšen institucionalni pristop je ravno nasproten našemu sedanjemu normativnemu sistemu, kjer smo ekonomske in neekonomske funkcije povezali na ravni republik in s tem povzročili nastanek t.i. nacionalnih ekonomij«. Te so povzročile razpad globalnega federalnega sistema (predvsem njegovih ekonomskih funkcij) in različne oblike nacionalizmov. Po našem mnenju je treba v sedanji reformi federacije upoštevati tri pogoje:

a) samoupravnemu gospodarstvu je treba dati mnogo večji manevrski prostor, da lahko avtonomno, svobodno, a hkrati vendarle usmerjeno (plansko) deluje na temelju ekonomskih zakonitosti blagovne produkcije;

b) republike in pokrajine se morajo konstituirati predvsem kot etnične skupnosti in ne kot ekonomske celote, zato v svojem razvoju ne smejo pristajati na diskriminacijskih načelih in morajo vrsto svojih dosedanjih ekonomskih funkcij prepustiti federaciji;

c) federacija mora prevzeti osrednje ekonomske funkcije, ki omogočajo globalno delovanje blagovne produkcije, in skrbeti za uravnotežen, hiter ter učinkovit gospodarski razvoj.

Dosedanje »zapiranje« republik in pokrajin, ki povzročata nastajanje ekstremno centralističnih ali pa nacionalističnoseparatističnih teženj, moramo preseči predvsem s tremi mehanizmi:

a) zakonitostmi blagovne produkcije (tržne zakoniosti), ki zahtevajo enoten (in znotraj tega diferenciran) trg, ki pa je pravno in ekonomsko organiziran;

b) samoupravljanje kot produkcijski odnos (razredno »republiko dela«, kot bi se izrazil Mirič), ki naj omogoča hitrejši in učinkovitejši razvoj narodov in narodnosti ter razredne skupnosti kot celote;

c) prerazdelitev osrednjih ekonomskih funkcij iz republik na federalno raven, medtem ko republike dobijo predvsem politične in sociokulturne funkcije.

Pri tem je treba preseči dve temeljni političnoekonomski zablodi:

a) nihilistični odnos do države — ta ima izredno pomembne ekonomske funkcije v sodobni obliki blagovne produkcije, ki je naša strateška opredelitev (Program ekonomske stabilizacije);

b) fetišizacijo trga, ki sam po sebi ni rešitev nakopičenih družbenoekonomskih problemov niti ni a priori antisocialističen, čeprav zahteva blagovna produkcija svoje specifično institucionalno okolje, v okviru katerega lahko deluje in daje učinkovite družbenozgodovinske rezultate (trg kot faktor gospodarske rasti).

Specifična recentralizacija sedanje federalne zasnove s prerazdelitvijo ekonomskih funkcij ne pomeni, da pristajamo na unitaristično vlogo federacije, saj jo povezujemo s povečano vlogo samoupravljanja, zmanjšanjem političnega intervencionizma v združenem delu, s preciznejšo odgovornostjo načina dogovarjanja federalnih enot in s povečanjem neposrednih oblik samoupravljanja (v delovnem procesu, na federalni ravni — zbor združenega dela, samoupravljanje kot družbeno gibanje). Na ravni federacije moramo rešiti problem razširjene reprodukcije (predvsem v smislu 48. člena Ustave) predvsem z realno amortizacijo in določeno minimalno akumulacijo, ki bi določala meje minimalne družbene rentabilnosti (učinkovitosti) na ravni vseh federalnih enot. Federacija mora prevzeti pomembnejšo vlogo v prestrukturiranju gospodarskega razvoja (program in usklajevanje tehnološkega razvoja, regionalnega razvoja), postaviti mora čvrsto skupno razvojno politiko, utemeljeno na dohodkovno (tržno) in tehnološko povezanem sistemu združenega dela (DO kot samoupravnih podjetij), prevzeti mora ekonomske funkcije na področju delitve in menjave, reformirati bančni sistem (deteritorializacija, ekonomska logičnost finančnih tokov), prevzeti delovanje velikih sistemov (elektrogospodarstvo, PTT, transport...) in podobno (natančnejša in poglobljena analiza ekonomskih funkcij federacije presega ambicije naše raziskovalne naloge).

Če zaključimo, potem bo naš sklep, da mora politični sistem naše federativne ureditve doživeti določeno transformacijo, ki je povezana s spremembo ekonomskega in političnega sistema v širšem smislu. V prvem primeru mislimo na ekonomsko ter širšo družbeno reformo, ute-

meljeno na blagovni produkciji, v drugem pa na večjo veljavo neposredne demokracije in družbenega gibanja samoupravljanja. Oboje naj bo hkrati tudi vezno tkivo nacionalnega in razrednega v naši družbeni skupnosti. Zavzemamo se za ponovno revitalizacijo federacije, posebno njenih ekonomskih funkcij, ki so edina realnejša možnost za preseganje sodobne globalne krize v smeri racionalnejšega družbeno-ekonomskega razvoja, in za afirmacijo socialistične emancipirajoče perspektive.

Albancih

Dr. Hivzi Islami

Ene od temeljnih spremenljivk, ki so pomembne ne le za demografska gibanja in strukture, temveč tudi za celoten družbenoekonomski razvoj neke države ali nekega naroda, je neovčno nataliteta kot pozitivna, dinamična in dolgoročna komponenta razvoja prebivalstva. Zaradi vloge in pomena natalitete v demografskih tokovih in družbenoekonomskem razvoju in zaradi vse bolj razširjenih neomaltuzijanskih stališč do kosovske natalitete oziroma konkretnoje do natalitete albanskega prebivalstva v Jugoslaviji menimo, da je nujno osvetliti problem natalitete Albancev na znanstveni ravni. Osnovno za analizo dajemo razpoložljiva statistična gradiva (popis in podatki o rodnosti), teoretični in empirični (ankete) rezultati proučevanj demografov in ostalih spoznanj o reprodukciji prebivalstva in načrtovanju družine. Za primerjavo prilagamo tudi ustrezne podatke in dejstva o gibanju natalitete prebivalstva Albanije,¹ kakor tudi za druge narodnosti v Jugoslaviji.

Delo je omejeno predvsem zaradi širine in kompleksnosti problematike, pa tudi zato, ker niso na razpolago najnovejši podatki o na-

¹ Razen podatkov Statistične uprave Albanije o demografskem stanju države, niso uporabni še naslednja dela: J. Dibri-P. Vaka, »La population de l'Albanie«, Population, N° 2, Institut national d'études démographiques, Paris 1963; F. Spasi, »Populacija e Shqipërisë«, Tirana 1970; P. Geca, »L'accroissement de la population urbaine de la R. P. d'Albanie et sa répartition géographique«, Studia Albanica, Institut d'histoire et de linguistique, N° 2, Tirana 1970; H. Islami, »Elementi demografskog razvika NR Albanije«, Ekonomska misao, br. 3, Beograd 1974; A. Szuvy, »La population de l'Albanie en transition«, Population, N° 1, INED, Paris 1976.

Problem natalitete pri Albancih

Dr. Hivzi Islami

Ena od temeljnih spremenljivk, ki so pomembne ne le za demografska gibanja in strukture, temveč tudi za celoten družbenoekonomski razvoj neke države ali nekega naroda, je nedvomno nataliteta kot pozitivna, dinamična in dolgoročna komponenta razvoja prebivalstva. Zaradi vloge in pomena natalitete v demografskih tokovih in družbenoekonomskem razvoju in zaradi vse bolj razširjenih neomaltuzijskih stališč do kosovske natalitete oziroma konkretnije do natalitete albanskega prebivalstva v Jugoslaviji menimo, da je nujno osvetliti problem natalitete Albancev na znanstveni ravni. Osnovno za analizo dajejo razpoložljiva statistična gradiva (popis in podatki o rodnosti), teoretični in empirični (ankete) rezultati preučevanj demografov in ostalih spoznanj o reprodukciji prebivalstva in načrtovanju družine. Za primerjavo prilagamo tudi ustrezne podatke in dejstva o gibanju natalitete prebivalstva Albanije,¹ kakor tudi za druge narodnosti v Jugoslaviji.

Delo je omejeno predvsem zaradi širine in kompleksnosti problematike, pa tudi zato, ker niso na razpolago najnovejši podatki o na-

¹ Razen podatkov Statistične uprave Albanije o demografskem stanju države, smo uporabili še naslednja dela: J. Dibra-P. Vako, »La population de l'Albanie«, **Population**, N° 2, Institut national d'études démographiques, Paris 1965; F. Sheri, »Popullsia e Shqipërisë«, Tiranë 1970; P. Geco, »L'accroissement de la population urbaine de la R. P. d'Albanie et sa répartition géographique«, **Studia Albanica**, Institut d'histoire et de linguistique, N° 2, Tirana 1970; H. Islami, »Elementi demografskog razvitka NR Albanije«, **Ekonomska misao**, br. 3, Beograd 1974; A. Sauvy, »La population de l'Albanie en transition«, **Population**, N° 1, INED, Paris 1976.

taliteti in fertilitnosti albanskega prebivalstva in drugih narodnosti v Jugoslaviji, še manj pa za prebivalce Albanije. Toda menim, da so tudi dosegljivi viri in dosedanja spoznanja zadostni za spoznanje gibanj natalitete in različnosti glede na teritorialne in družbene značilnosti. Cilj tega dela je, da preveri, ali je nataliteta determinirana etnično in v kakšnem smislu regionalne razleki v razvoju. Različna socialno-razredna pripadnost, neenaka stopnja v izobrazbi, zlasti ženskega prebivalstva, pogojujejo razlike v stopnji natalitete in fertilitnosti ter tako vplivajo na sprejetje odločitev o načrtovanju velikosti družine pri albanski narodnosti in drugih prebivalcih iste narodnostne in verske pripadnosti, vendar v različnih pogojih družbenoekonomskega razvoja.

I.

Po zaslugi zbranih podatkov o rodnosti se je v mnogih državah in pri mnogih narodih začelo precej bolj zgodaj spremljati in tudi relativno dobro proučevati gibanje natalitete. Pri prebivalstvu mnogih dežel (ali pa znotraj njihovih širših in ožjih območij) je možno spremljati in proučevati gibanje natalitete šele od začetka tega stoletja zaradi pomanjkanja matičnih in podobnih knjig, kjer so zabeleženi demografski pojavi (rojstva, umiranja in poroke), za določene prebivalce in nekatere narodnostne skupnosti pa šele po 2. svetovni vojni. Tako je tudi z albanskim prebivalstvom.

Prvi podatki o demografskih značilnostih prebivalcev Kosova segajo v leto 1911,² medtem ko za prebivalce Albanije v leto 1938. Čeprav so ti podatki nepopolni in nekvalitetni, so zelo pomembni ne le za razumevanje glavnega demografskega razvoja tistega časa, temveč tudi za rekonstrukcijo tokov naravnega gibanja prebivalstva in celotnega demografskega in socialnega kompleksa v obdobju pred 20. stoletjem. Časovno so bile stopnje natalitete albanskega prebivalstva zelo spremenljive, medtem ko so bile tako teritorialno kot družbeno gledano precej homogene, vendar na visokem nivoju. Nataliteta se je na Kosovu gibala okoli 35 in 50 promil, mortaliteta pa med 38 in 20 promil povprečno v letu v obdobju od drugega desetletja 20. stoletja do konca tridesetih let. V Albaniji pa je bila stopnja natalitete med 28 in 35 promil, stopnja mortalitete pa med 18 in 16 promil povprečno v letih od 1938—1940. Nihanja med temi stopnjami se kažejo tudi po 2. svetovni vojni, v začetku 60-ih let, medtem ko v mnogih ruralnih okoljih tudi kasneje; zlasti stopnje mortalitete kažejo vse izrazitejšo

² R. Njegić, »Prirodno kretanje stanovništva NR Srbije 1863. do 1954«, Prikazi, br. 20, Zavod za statistiko Srbije, Beograd 1957; V. Simeunović, »Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921—1961«, Studije, analize i prikazi, br. 22, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964; M. Rašević, Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1971; Lj. Skara, »Poslednji demografski bilans SR Srbije«, Sociologija, br. 2, Beograd 1971.

tendenco upadanja. Precej se je spreminjala tudi stopnja naravnega prirastka, ki je bila v določenih letih in v določenih obdobjih pred 2. svetovno vojno zelo nizka, v nekaterih okoljih pa celo ničelna. Zaradi tega se je tudi spreminjalo gibanje celotnega števila prebivalstva, čeprav je, gledano v dolgoročnem smislu, kazalo tendenco rasti. Tudi v starostni piramidi prebivalstva so se kazale poudarjene spremembe, ponekod so se starostne skupine ožile, drugod širile, medtem ko povprečno trajanje življenja prebivalstva, še posebej žensk, ni preseglo 40 in 50 let, torej niti ne obdobja biološke reprodukcije.³

Takšen razvoj albanskega prebivalstva v tem delu Balkana⁴ je posledica zelo težkih ekonomskih, socialnih, kulturnih in zdravstvenih okoliščin, kjer so se znotraj družinskega, družbenega in gospodarskega življenja ohranili ostanki fevdalnih in polfevdalnih odnosov. Manjše ali večje ciklične depresije prebivalstva so bile odvisne od zagotovitve eksistenčnih pogojev, kar je bilo povezano s kmetijsko proizvodnjo, katere rast so narekovali naravni pogoji in ritmi (suše in slabe letine), nato nadaljni razvoj epidemičnih bolezni (kuga, kolera, malarija, črne koje, tuberkuloza, tifus, itd.) in splošna družbenozgodovinska dogajanja (vojne).⁵

Nasplih je reprodukcija prebivalstva potekala zelo neracionalno, kajti demografsko ravnovesje med rojevanjem in umiranjem je bilo doseženo na račun velikega umiranja, saj je »naravna plodnost«⁶ značilna za vsa predindustrijska prebivalstva, ki so geografsko izolirana in socialno homogena. Najbolj so bili prizadeti dojenčki, majhni otroci in ženske v fertilnem obdobju življenja, mortaliteta dojenčkov je dosegla nivo tudi do 200 promilov povprečno v letu. Demografska zgodovina in antropologija nas učita, da v tako neugodnih socialno-zdravstvenih pogojih »prežive prva leta življenja samo najmočnejši«.⁷

³ O tem obširneje v: H. Islami, »Popullsia e Kosovës«, **Studim demografik**, Prishtinë 1981 (druga izdaja); H. Islami, »Osvrt na razvitak stanovništva Kosova«, **Sociologija**, br. 1, Beograd 1977, str. 155—156; H. Islami, »Problemi društvenog razvitka kosovskog sela«, **Sociologija**, br. 4, 1979, str. 400—401.

⁴ Glede razprostranjenosti in gibanja števila Albancev glej: H. Islami, »Pregled razprostranjenosti i porasta broja Albanaca u svetu«, **Stanovništvo**, br. 1—4, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd 1978, str. 188—211; H. Islami, »La diaspora d'un peuple méditerranée: le cas des Albanais«, **Peuples Méditerranées**, N° 15, Paris 1981, str. 73—84.

⁵ Od teh dejavnikov je bilo v glavnem v vseh skupnostih skozi zgodovino odvisno spreminjanje števila prebivalstva in pa počasen demografski napredek. Glej obsežno študijo: M. Reinhard, A. Armengaud et J. Dupaquier, »**Histoire générale de la population mondiale**«, III éd., Motchrestien, Paris 1968, str. 1—708; potem A. Armengaud, »**Démographie et sociétés**«, Stock, Paris 1966, str. 13—67.

⁶ L. Henry, »La fécondité naturelle: observation — théorie — résultats«, **Population**, N° 4, INED, Paris 1961; P. Festy, »**La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970**«, INED, Travaux et Documents, Cahiers N° 85, PUF, Paris 1979, str. 7—47.

⁷ V. St. Erlich, »**Jugoslavenska porodica u transformaciji, Studija u tri stotine sela**«, Liber, Zagreb 1971, str. 262.

Stopnja natalitete albanskega prebivalstva je bila po 2. svetovni vojni precej višja kot pred njo. To se da pojasniti ne le z nadomestnimi učinki zaradi naraščanja stopnje nupcijalitete in rojevanja otrok pri tistih zakonskih parih, ki so to zavestno odlagali pred njo in med njo, temveč tudi z izboljšanjem zdravstvenega stanja tistega dela prebivalstva, ki je bilo v reprodukcijskem obdobju ali pa poročeno, in tudi zaradi boljše evidence teh dogodkov. Takoj po vojni se je nataliteta albanskega prebivalstva gibala okoli 45 promil, medtem ko je leta 1978 padla pri prebivalcih Albanije na 27,5 promil, pri albanskih prebivalcih v Jugoslaviji pa na 34 promil.

Preden bi pojasnili dejstva, ki so vplivala na visoko nataliteto in na kasnejše upadanje le-te pri albanskem prebivalstvu, je potrebno poudariti, da se je začela v razvitih zahodnih državah nataliteta zniževati že pred 150 leti. Kakor je znano, so se tu s pojavom industrijske revolucije pričele socialne, znanstveno-tehnične in medicinsko-sanitarne spremembe, ki so ustvarile neslutene možnosti in perspektive za razvoj človeštva: od intenzivnega razvoja kapitalističnih odnosov, industrializacije in urbanizacije življenja do prometa; zaradi širjenja novih agrarnih kultur in uporabe mehanizacije so nastale velike spremembe v večji količini prehrane in izboljšanju njene sestave; z razvojem zdravstva so bile odpravljene razne epidemične in endemične bolezni, zaradi česar se je zniževala smrtnost, zlasti smrtnost dojenčkov, dvignila se je kulturno-izobrazbena raven prebivalstva, izboljšal se je materialno-socialni položaj ženske v družini in družbi itd.⁸ Vse to je povzročilo, da je najprej upadala stopnja mortalitete in nato tudi natalitete, gre za t.i. pojav demografske tranzicije oziroma demografske revolucije.⁹

Na ozemlju današnje Jugoslavije je pričela najprej upadati nataliteta v Sloveniji (že v drugi polovici 19. stoletja, hitreje pa na koncu prejšnjega stoletja in v začetku 20. stoletja); upadanje natalitete je tu nastopilo približno 4 desetletja pozneje kot v razvitih zahodnoevropskih državah, razen v Franciji, kjer se je začela nataliteta zniževati že 100 let prej kot v Sloveniji. Razširitev urbanizacije in pismenosti, razvoj industrije in drugih nekmetijskih dejavnosti, večja socialna mobilnost, razkroj tradicionalne družine in sprememba njenih funkcij, sprememba položaja žensk in otrok, zniževanje mortalitete in emigracija v tujino so vplivali v Sloveniji na sprejetje socialnih norm o majhni družini. Poleg tega so za upadanje stopnje rojevanja zelo pomembne naslednje spremenljivke: celibat in kasnejše sklepanje zakonskih zvez večine prebivalstva, pa tudi vse bolj sprejeta metoda

⁸ O determinantah, ki vplivajo na zniževanje natalitete in mortalitete v razvitih zahodnih državah, se na široko razpravlja v tuji in naši strokovni in znanstveni literaturi.

⁹ Up A. Landry, »La révolution démographique«, Paris 1934, isti avtor *Traité de démographie*, Paris 1949.

kontrole rojstev («coitus interruptus»)¹⁰ Kljub vsemu je bila v preteklem stoletju po nekaterih ocenah stopnja natalitete pri kmetih in delavcih precej visoka.¹¹

II.

Na gibanje natalitete in fertiliteti prebivalstva vpliva cela vrsta medsebojno povezanih in pogojenih bioloških, družbenoekonomskih in družbenopsiholoških dejavnikov. Kakšen vpliv ima lahko genetska oploditev ali pa prokreativna sposobnost na stopnjo fertiliteti žensk? Čeprav človeška genetika še ni dala jasnega odgovora v zvezi z biološkimi določitvami fertiliteti, pa rezultati dosedanjih raziskovanj kažejo na to, da se razlike v stopnji fertiliteti in natalitete med posameznimi populacijami, kakor tudi razlike v povprečni dolžini trajanja življenja in potencialnega trajanja življenja ne glede na rasno, narodno in versko pripadnost, **ne morejo pripisati razlikam v fizioloških sposobnostih rojevanja in dednim značilnostim, temveč predvsem razlikam, ki izvirajo iz socialnih pogojev v najširšem smislu (dejavniki okolja).**¹² Nesporno je, da imajo dedne značilnosti (genetska kapaciteta) pomembno vlogo pri določitvi stopnje fertiliteti žensk, toda ta vpliv je podoben pri vseh populacijah z različno rasno, narodnostno ali pa versko pripadnostjo; tu seveda abstrahiramo starostno komponento, ki je prav tako pomembna determinanta stopnje fertiliteti in sterilnosti. Zatorej se nekdanja in sedanja visoka raven fertiliteti albanskih žensk ne more povezati z vplivom genetskih dejavnikov; zniževanje stopnje natalitete in mortalitete je odvisno predvsem od življenjskih pogojev ter družbenoekonomskega in kulturnega razvoja. Med drugim se ta tesna zveza med stopnjo rodnosti in družbenoekonomskimi dejavniki kaže tudi v razlikah stopenj rodnosti znotraj prebivalstva istega naroda in verske pripadnosti, ki pa živi na različno razvitih območjih (tabela 1 in 10), kar velja tudi za albansko prebivalstvo (tabela 2 in 10).

Na zelo visoko fertilitet, ki je v nekaterih primerih dosegla maksimalno mejo fekunditete oziroma prokreativne zmogljivosti žensk, so

¹⁰ Glej: Ž. Šiferer, »Razvitak stanovništva Slovenije u poslednjih sto godina«, *Stanovništvo*, br. 3, CDI, IDN, Beograd 1963; D. Vogelnic, »Razvoj prebivalstva zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive«, *Ekonomski zbornik, VII. letnik*, Ljubljana 1965; Skupina avtorjev, »**Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji**«, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 65—67.

¹¹ Npr. Ivan Cankar (1876—1918) je izviral iz proletarske družine z več otroki; njegov stari oče je imel v letih od 1823 do 1859 v dveh zakonih 21 otrok (F. Gertnir — V. Melik, *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*«, Ljubljana 1966, str. 74).

¹² D. Breznik — M. Sentić, »Etničke, regilijone i rasne grupe«, *Stanovništvo*, br. 3—4, 1968, str. 174—175; M. Sentić, »Metodološki problemi proučavanja stanovništva različnih nacionalnosti«, v knjigi »**Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti**«, Centar za demografska istraživanja IDN, Beograd 1978, str. 20; D. Breznik, »Demografska istraživanja po nacionalnostima (Neki metodološki i analitički problemi)«, v knjigi *Nastanak i razvitak srpske nacije*, Beograd 1978, str. 162.

vplivali: zelo visoka smrtnost, zlasti dojenčkov in majhnih otrok zaradi slabih socialnozdravstvenih pogojev, zaprto kmečko-živinorejsko življenje in gospodarjenje ter zelo nizka stopnja izobrazbe, ki se je kazala v nepismenosti kot večni spremljevalki družbenoekonomskega razvoja Albancev. V takšnih okoliščinah sta bili potreba in odločitev za čim večje število rojstev, kakor tudi za razširjeno družino oziroma za družinsko zadrugo kot pomembno ekonomsko enoto in institucijo ruralne albanske družbe, skoraj univerzalna zahteva.¹³

Glavni problem Albancev je bil eksistenca, kako preživeti in obdržati določeno število otrok pri življenju. Starši so že vnaprej vedeli, da bodo zaradi slabih zdravstvenih in socialnih razmer izgubili dobršno število otrok (nekateri družine tudi do polovice, ki so umrli že v prvih dnevih ali letih življenja). Zato so starši kot nujno morali sprejeti takšne norme glede možnosti preživetja določenega števila otrok; edina možnost je bila: rojevati več otrok. Delovanje naturalnega tipa gospodarjenja je bilo odvisno od števila otrok, ki so preživeli, kajti kot ekstenzivna delovna sila so se morali že zgodaj vključiti v ustrezno delo (na polju, z živino, itd.), s čimer so omogočili tudi družini socialno perspektivo in kontinuiteto. Čeprav so bili otroci pomembna vrednota in bogastvo, pa se samemu porodu ni posvečalo dovolj pozornosti; dogajalo se je, da je ženska rojevala tudi izven hiše in da je morala zelo hitro po porodu opravljati vsa gospodinjska in druga kmečka opravila. To so narekovale predvsem življenjske potrebe zlasti v času sezonskih del v kmetijstvu.¹⁴

Temelj za ohranitev družine kot ekonomske enote je bil agrarno-naturalni tip gospodarjenja ter socialna in prostorska izolacija, na kateri je bilo zasnovano življenje albanskega prebivalstva, medtem ko je bila ženska, tako zaradi ekonomske odvisnosti kot tudi zaradi nizke stopnje izobrazbe in prosvetljenosti, vezana na dom in družino, tako da objektivno ni mogla izraziti svojih želja in ciljev izven teh okvirov. Znotraj družine so se razen reproduktivne funkcije opravljale še vse druge funkcije: gospodarska, potrošna, izobrazbena, vzgojna, zaščitna, obrambna itd. Najbolj razširjena in značilna oblika družbene orga-

¹³ Socialna antropologinja V. St. Erlich je pri prikazovanju rezultatov svoje raziskave o družinah iz 300 vasi konec tridesetih let tega stoletja posebej poudarila potrebo po otrocih v naturalnem gospodarstvu in patriarhalni družbi: »Zelo malo je takšnih človeških teženj, ki so tako splošna, tako enovita in tako brezpogojna, kot je to želja po otrocih v patriarhalnem okolju. Otroci niso zaželeni le ne meneč se za pogoje, temveč tudi za vsako ceno...»

Tu ljudje poznajo le en samcat izvor bogastva in to je plodnost. Obstaja le eno sredstvo za olajšavo življenja in za zmanjšanje fizičnih naporov: da se ima doma mlade otroke, snahe in vnuke, ki starejše »zamenjujejo«, ki so jim »desna roka« in »polet«... Vsak družinski član je pomemben kot delovna sila; nujno so potrebni pastirji, gospodinje... Zato materialno bogastvo ni problem v tistih okoljih, kjer se vse proizvaja doma, kjer otroci že zgodaj pomagajo, kjer so skromne zahteve.« (V. St. Erlich, isto, str. 262, 267)

¹⁴ Up.: S. Vukosavljević, Pisma sa sela, Savremena škola, Beograd, 1982, str. 148—149.

nizacije Albancev je bila družinska zadruga. Zato so zakon, družina in rojstvo pomembne vrednote v tradicionalni albanski družini. Zakon se je že po ljudski tradiciji obravnaval kot najpomembnejši družinski dogodek, saj je prinašal uspeh, srečo in predvsem potomce ter novo delovno silo, medtem ko so se otroci, posebno moškega spola, obravnavali kot nujni dejavnik družinske kontinuitete in gospodinjstva kot ekonomske celice, kot dediči bogastva in družinskega imena ter kot tisti, ki bodo vzdrževali ostarele starše, saj zdravstvenega, invalidskega in pokojninskega zavarovanja ni bilo itd. Družine brez otrok so se obravnavale kot nesrečne in brez perspektive in to zaradi pomanjkanja delovne sile in zoženja možnosti za preživetje. Iz tega tudi izvirajo **specifične norme in stališča do zakona, kot je na primer hiter vstop v zakon, univerzalnost, ponovna poroka po ločitvi med zakoncema itd.** Kakor pri vseh drugih prebivalstvih je tudi za albansko značilno, da so bili stroški za vzdrževanje in vzgojo albanskih otrok vedno skromni.¹⁵

III.

Z rastjo urbanega prebivalstva in širanjem neagrarnih poklicev, z zmanjšanjem nepismenosti, rastjo izobraženejših slojev prebivalstva, z izboljšanjem položaja žensk itd. so se po 2. svetovni vojni pričeli procesi postopnega razbijanja homogene socialnoekonomske strukture in enostavnih kulturnih in izobrazbenih značilnosti tudi pri albanskem prebivalstvu, čemur sledi tudi upadanje stopnje natalitete gledano tako v regionalnem kot v socialno-razrednem smislu, hkrati pa so se pričele razbijati tudi druge značilnosti demografske dinamike in strukture. Stopnja natalitete je, kakor pri vseh drugih prebivalstvih tako tudi pri albanskem, potrebno obravnavati različno glede na prostorske, socialne, poklicne in izobrazbene značilnosti, glede na stopnjo urbanizacije, teritorialno in socialno mobilnost, vir prihodka gospodinjstev in posebej glede na stopnjo udeležbe žensk v družbeno-ekonomskem življenju. Na tej shemi je možno videti, da se nataliteta prelamlja prav z družbeno slojevitostjo, medtem ko so vplivi tradicionalnih vrednot, običajev in verovanj, ki so etničnega porekla, samo posredovani prek obstoječe socialne razslojenosti v materialni osnovi in družbeni nadstavbi.

Izkušnje prebivalstva, pri katerih je že prišlo do demografske tranzicije, so pokazale, da se **začetek padanja natalitete ne pojavlja povsod, temveč le pri določenih delih prebivalstva, kjer so že podani pogoji za spremembo reproduktivnega obnašanja.**

¹⁵ H. Islami, Fshati i Kosovës. Kontribut për studimin sociologjiko-demografik të evolucionit rural, Rilindja, Prishtinë 1985;

H. Islami, »Problemi društvenog razvitka kosovskog sela«, Sociologija, št. 4, 1979, str. 401;

H. Islami, »Zakasnjela demografska tranzicija na Kosovu u okviru demografskog prelaznog razdoblja u Jugoslaviji i Evropi«, Sociologija, št. 3, 1985, str. 372—374.

Rezultati popisa prebivalstva in demografskih raziskovanj, ki so bila opravljena z anketami,¹⁶ kažejo na razlike v ravni natalitete in fertilitnosti pri pripadnikih iste narodnosti in vere, ki pa žive na območjih z različno stopnjo družbenoekonomske razvitosti in imajo različen položaj na socialno-poklicni in izobrazbeni lestvici. Na podlagi rezultatov vseh območij in narodov Jugoslavije je razvidno, da aktivne (zaposlene) ženske rojevajo manj otrok kot vzdrževane (tabela 3, 5 in 6) in da nepismene ženske rojevajo več otrok kot tiste brez šolske izobrazbe, medtem ko najmanj tiste z visoko izobrazbo (tabela 7 in 8). Zatorej teza o etnični in religiozni determiniranosti natalitete, ki jo nekateri podpirajo zaradi visoke natalitete prebivalstva Kosova in prebivalstva albanske narodnosti v Jugoslaviji, ne vzdrži že ob osnovni analizi jugoslovanskega prostora — kot skupnosti več narodov: na Kosovu in na drugih manj razvitih območjih države je opaziti večjo stopnjo natalitete pri pripadnikih tistih narodnostnih skupnosti, ki imajo svoj »sedež« na teh območjih in tistih, ki so na teh območjih naseljeni v večjem številu, njihov »sedež« pa je drugod (v razvitih republikah), tako je npr. s Srbi v BiH in na Kosovu,¹⁷ s Hrvati prav tako v BiH in na Kosovu, z Muslimani v BiH in na sandžaškem območju, s Črnogorci na Kosovu in v Črni gori itd. Čeprav pojav nizke in vse bolj upadajoče natalitete Albancev v Črni gori ni dovolj raziskan — glede na to, da so ta območja približno na enaki ravni družbenoekonomske razvitosti kot druga območja v Jugoslaviji, kjer živijo Albanci — je potrebno poudariti, da je ta proces posledica stalnega izseljevanja mladine in naseljevanja na Kosovu, v zadnjem času pa tudi v tujini, predvsem v ZDA.

Dejstvo je, da imajo določeni družbeni sloji in strukture — kmetje, delavci, uslužbenci, inteligenca — različno stopnjo natalitete, kar kaže na to, da ima **reprodukcija prebivalstva razredni značaj**, pri tem se razredna pripadnost ujema s pripadnostjo določenim socialnim sku-

¹⁶ V Jugoslaviji sta bili do sedaj izpeljani dve anketni raziskavi o fertilitnosti prebivalstva. Prvo je izdelal leta 1970 Center za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka iz Beograda, drugo pa leta 1976 zvezni, republiški in pokrajinski zavodi za statistiko kot del svetovne ankete o fertilitnosti, ki jo je vodil Mednarodni statistični inštitut s sredstvi sklada OZN za populacijsko dejavnost. Opozoriti pa je potrebno tudi na anketo v okviru projekta Družbeni položaj ženske na Kosovu, ki jo je izvedel Inštitut za filozofijo in sociologijo pri Filozofski fakulteti v Prištini. Čeprav je ta anketa omejena, so vendar njeni rezultati identični rezultatom prvih dveh, zlasti glede fertilitnosti.

¹⁷ »Velikost plodnosti srbskega naroda se zelo razlikuje znotraj republike in pokrajin. Najnižja je v ožjem delu Srbije, v Vojvodini in na Hrvaškem, to je na območjih, kjer je fertilitnost nizka. Precej večja je v Makedoniji in v BiH, največja pa je na Kosovu in v Metohiji. Ta usklajenost regionalne diferenciacije fertilitnosti celotnega prebivalstva kaže na to, da je raven fertilitnosti srbskega naroda na posameznih območjih pod močnim vplivom razlik teh območij v industrijskem razvoju, stopnji urbanizacije, izobrazbeni strukturi prebivalstva, zaposlenosti žensk, smrtnosti dojenčkov in drugih dejavnikov, ki najbolj vplivajo na velikost plodnosti nekega prebivalstva«. (M. Rašević, »Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji«, str. 134)

pinam, poklicem, stopnji izobrazbe in s samostojnostjo žensk,¹⁸ medtem ko se narodnostna pripadnost pojavlja samo kot eno od socialnih obeležij, tako da so »razlike v fertiliteti prebivalstva različnih narodov v naši državi v glavnem pogojene s socialno-ekonomskimi dejavniki nasploh in le v zelo majhnem vplivu z lastnostmi, ki so tem narodom inherentne«. ¹⁹ To stališče je bilo že pred tem sprejeto,²⁰ v kasnejših demografskih raziskavah pa še večkrat potrjeno.²¹

Podatki o gibanju ravni natalitete po republikah in pokrajinah kažejo, da je vpliv etničnega dejavnika na fertilitet podrejen določenim značilnostim okolja, kar velja tudi za ostale socialne kategorije, in da narodna pripadnost nikakor nima glavnega pomena za veliko stopnjo fertiliteti. Omenjene razlike med narodi se pojavljajo kot posledica različnega družbenoekonomskega, kulturnega, prosvetnega ipd. razvoja.²²

Čeprav lahko sprejmemo, da so določene značilnosti tudi povezane z narodnostno pripadnostjo kot npr. običaji, odnos do otrok in velikosti družine, vloga in mesto žensk v družini in družbi, starost pri vstopanju v zakon, vpliv religije, vrednotenje življenjskih situacij itd., pa so vendar dolgoročno gledano odraz določene ravni družbenoekonomske razvitosti in določenih socialnoekonomskih struktur prebivalstva.²³

¹⁸ Podrobnejše raziskave o determinantah hitrejše demografske tranzicije in gibanja prebivalstva glede na prostor, socialno-poklicne, izobrazbene, religiozne in druge značilnosti v BiH glej v: Z. Grebo, »Čovjek, rađanje i društvo«, Svjetlost, Sarajevo 1975.

¹⁹ Skupina avtorjev, »Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, CDI, IDN, Beograd 1971, str. 93 (podčrtal H. I.).

²⁰ D. Breznik — M. Sentić, »Demografska ispitivanja i narodnost«, Naše teme, št. 8—9, Zagreb 1965, str. 1385—1393; D. Breznik — M. Sentić, »Etnične, religiozne in rasne grupe«, Stanovništvo, št. 3—4, 1968, str. 149—154.

²¹ Skupina avtorjev, »Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti«, CDI, IDN, Beograd 1978, str. 148, 150; M. Sentić, »Uticaaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, Stanovništvo, št. 3—4, 1971, str. 293; Rašević, isto, str. 130—138; S. Šuvar, »Nacionalno i nacionalističko«, Marksistični centar, Split, 1974, str. 323—328.

²² I. Ginić, »Sastav stanovništva Jugoslavije po nacionalnosti«, v študiji Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, str. 96—97 (podčrtal H. I.).

Rašević zastopa isto stališče, in sicer poudarja, »da je narodnost le ena od socialnih določitev in da so razlike v velikosti plodnosti med posameznimi narodnostmi odvisne od vseh drugih dejavnikov, ki pogojujejo plodnost prebivalstva.« (M. Rašević, isto, str. 132)

²³ »Etnične značilnosti niso dane enkrat za vselej, temveč so to družbeni pojavi s svojo stoletno tradicijo, ki v tem zgodovinskem trajanju dobivajo obliko družbenih zakonitosti vse dotlej, dokler se tradicionalna stališča ne spopadejo s spremenjenimi materialnimi življenjskimi pogoji. Sedaj poteka spopad tradicionalnega načina življenja in stališč s spremenjenimi materialnimi pogoji, toda ta spopad še ni z enako močjo zajel vse predele, vse etnične skupine in vse generacije. Precejšnji deli družbe ostajajo izločeni iz socialističnih proizvodnih odnosov in izven preobrazbe na izobraževalnem področju oziroma pod izobrazbenim mi-

»Nataliteta je v večji meri odvisna od okolja, v katerem živijo zakonski pari, to pa so v glavnem ekonomski in socialni pogoji. Tako znaša delež skrbstvih žensk, ki so rodile 6 ali več otrok na Kosovu 19,6 %, v Vojvodini pa vsega skupaj 1,4 %. Pri Črnogorcih je npr. delež žensk s 5 ali več otroki na Kosovu 13,4 %, medtem ko jih v Vojvodini ni bilo.«²⁴

Sedanje razlike med fertilitetjo in drugimi spremenljivkami demografskega razvoja v ožjem in širšem pomenu med narodi se bodo zmanjšale, »v kolikor bo prišlo do zmanjšanja razlik v socialno-ekonomskih pogojih med njimi, še bolj pa v kolikor se bodo ublažile razlike v ekonomski in izobrazbeni strukturi, v položaju žensk, socialni mobilnosti itd.«²⁵

Ženska je glavni nosilec procesa človekovega obnavljanja, medtem ko sta zakon in družina glavni okvir, v katerem se uresničuje proces rojevanja in materinstva. Družbenokulturni, delovni in poklicni položaj ženske in njeno odločanje v družini in družbi določa tudi tip reproduktivnega obnašanja. Dosedanji rezultati teoretičnih in empiričnih demografskih in socioloških raziskovanj so predvsem pokazali, da sta zaposlenost in izobrazba žensk najpomembnejši dejavniki preobrazbe družinskega in družbenega razvoja, socialnih institucij in norm, hkrati pa tudi padanja fertiliteti.²⁶ Zaposlena in izobrazena ženska ima povsem drugačen odnos do razporeda svojega časa, ki ga ima na razpolago; v takšni situaciji objektivno ne more biti preobremenjena z biološko funkcijo — rojevanjem in vzgajanjem otrok, temveč mora računati na delo in prosti čas, s tem ko se poudarjajo njene želje in cilji izven družinskega okvira in lokalne skupnosti. Prav zaradi vsega tega in zaradi višje ravni prosvetljenosti lahko pojasnimo upadanje fertiliteti določenih slojev albanskih žensk tako v Albaniji kot v Jugoslaviji. Čeprav so ženske z ruralnih območij Albanije še uporabljajo »tradicionalna« in »moderna« zaščitna sredstva; to je

nimumom, ki bi moral biti vsaj osemletno šolanje. In če v delovnem razmerju in izobraževalnem procesu ni bistvenih sprememb v primerjavi s preteklostjo za določen del družbe, potem dobivajo največji vpliv na nataliteto in velikost družine tradicije, zgodovinsko podedovana stališča in ocene različnih življenjskih dogodkov... Ta začarani krog bede in neznanja se lahko uniči le od zunaj, s spremembo načina gospodarjenja (ki bo izvelkel žensko iz zaprtosti v gospodinjstvo in jo preobrazil v molekulo delavskega razreda) in z obveznim najmanj osemletnim šolanjem, kar se bo moralo dosledno upoštevati«. (K. Miljovski, »Bitnije demografske izmene i elementi populacione politike«, *Ekonomiska misao*, št. 3, Beograd 1974, str. 46)

²⁴ M. Sečić, »Utica j narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, *Stanovništvo*, št. 3—4, 1971, str. 282.

²⁵ M. Rašević, isto, str. 138 (podčrtal H. I.); za podobno stališče se zavzemajo Breznik, Sentićeva, Miljovski v že omenjenih drugih delih.

²⁶ Glej: O. Burić, »Promene u porodičnem životu pod uticajem ženine zaposlenosti«, Centar za proučavanje društvenih odnosa, Institut društvenih nauka, Beograd 1968; Z. Grebo, »Materinstvo i rad — stvarna ili prividna dilema u porodici zaposlene žene«, *Sociologija*, št. 4, 1975; A. Pushka, »Utica j zaposlenosti stanovništva na natalitet (primer sa Kosova)«, *Stanovništvo*, št. 1—4, 1979—1981, 268—271.

vedno predvsem aktivne v kmetijskih zadrugah, pa vseeno velik del svojih aktivnosti opravljajo izven gospodinjstva, ekonomsko se osamosvajajo in odločajo za manjše število otrok in manjšo družino, potrdila tudi anketa (tabela 3 in 5), iz katere je razvidno, da imajo vzdrževane kmečke ženske tako na Kosovu kot v Vojvodini več otrok kot aktivne v isti dejavnosti. Prav tako pa je to razvidno iz podatkov, po katerih je bila nataliteta v letu 1978 najvišja v štirih regijah Albanije (Puka, Kukës, Gramsh in Dibra), in sicer od 34,7 do 35,1 promile, medtem ko so imele 4 občine od 22 občin na Kosovu (z več kot 95 % Albancev) stopnjo natalitete med 36,2 in 40,0 promile (Glogovac, Orahovac, Suva Reka in Srbica), štiri druge občine pa okoli 35,0 promile (Vučitrn, Đakovica, Kačanik in Podujevo).

Na drugi strani so ostale vasi, s svojo agrarno strukturo, ki niso doživele t.i. demografskega zloma, vitalna sila prebivalstva in družbe ter obratno; v Jugoslaviji so edine izjeme nekatera nerazvita, vaška in v celoti agrarna območja, kot npr. vzhodna Srbija, skupina slavonskih in vojvodinskih vasi, pri katerih je nataliteta pričela upadati že pred 100 leti (t.i. bela kuga ali sistem enega otroka).²⁷ Pri Albancih je ostala vas še vedno dominantna oblika naseljenosti (1981. leta je živelo še 71 % Albancev s Kosova na vasi, leta 1971 76,5 % in leta 1961 celo 83,2 %), kjer se niso kazale motnje v demografski strukturi (po spolu in starosti) in kjer ni bila tako izrazita selektivna emigracija, saj je precejšnje število družbenoekonomskih funkcij žensk ostalo vezanih na družino in ruralno skupnost. Tam je tudi obstajala relativno visoka stabilnost zakonov in družin itd., — kar je vse skupaj predpostavka za visoko nataliteto.²⁸

Pri urbanem in neagrarno razvitem delu prebivalstva pa je število rojstev manjše, kar je posledica podružbljanja življenja in dela, spremenjenih funkcij družine in ženske (zaposlovanje, socialna varnost, spremenjena osebnost, izobraževalne in vzgojne ustanove, mož-

²⁷ Raziskave kažejo, da je nataliteta na teh območjih začela padati pred uresničevanjem družbenoekonomskih sprememb zaradi delovanja specifičnih dejavnikov, ki pa imajo ekonomsko vsebino — da ne bi prišlo do delitve imetja zaradi večjega števila dedičev. »Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, CDI, IDN, Beograd 1971, str. 356—357;

»Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji«, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 66—67). Vendar pa nekateri menijo, da je nataliteta v nerazvitih predelih v vzhodni Srbiji začela padati zaradi porasta števila splavov, ki so jih opravljali strokovni kadri zaradi strahu pred luesom, to je sifilisom. (V. Mihailović, »Istorija polnih bolesti u Srbiji do 1912. godine«; R. Njegić, »Pojava depopulacije u Srbiji«, III. godišnji sastanak Jugoslovenskog statističkog društva, Zagreb 1955; po M. Rašević, »Determinante fertiliteta stanovništva u ,ugoslaviji«, str. 59)

²⁸ Od skupaj 11.840 sklenjenih zakonskih zvez pri Albancih v Jugoslaviji leta 1970 je bilo le 160 ločitev (M. Sentić, »Nupcijalit et divorcialitet stanovništva različitih nacionalnosti«, v studiji Demografska kretanja karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, CDI, IDN, Beograd 1978, str. 51—56). Verjetno je število ločitev večje, toda zaradi večjega števila neporočenih (navadnih) zakonov ločitve niso evidentirane pri pristojnih službah in organih. Dejstvo pa je, da je stopnja ločevanja pri tem in pri nekaterih drugih narodih precej manjša.

nosti izkoriščanja prostega časa, itd.), rasti stroškov vzdrževanja in izobraževanja otrok itd., drugačnih stališč in vrednostnih orientacij. Prav tu je družba s svojimi mehanizmi in institucijami usmerjena k razbijanju družine in celo k ustvarjanju resnih motenj v družinskih odnosih, kar se vidi v visoki stopnji ločitev (kjer ni otrok) in celibata, v kasnejšem stopanju v zakon, zavestnem odklanjanju otrok oziroma v kasnejšem začetku rojevanja itd.²⁹

Albanci, Romi, Turki in tudi Muslimani imajo najvišjo stopnjo natalitete in fertiliteti v Jugoslaviji (tabela 1, 10 in 11). SAP Kosovo (kjer živi približno 74 % celotnega števila Albancev iz Jugoslavije) in republike, kjer so večinoma naseljeni drugi Albanci, so nerazvite z družbenoekonomskega vidika in imajo tudi uradno status nerazvitih območij (Makedonija, Črna gora). Območja republik, kjer so Albanci teritorialno strnjeno naseljeni, pa so po vseh kazalcih še manj razvita (zahodna Makedonija, južni del Srbije, jugovzhodna Črna gora); skoraj vse narodnosti na nerazvitih območjih imajo večjo stopnjo natalitete, na kar opozarjajo že dosedanje demografske študije.³⁰

Nerazvitost se kaže v nizki stopnji zaposlenosti v družbenem sektorju dejavnosti, posebej žensk, v visoki udeležbi aktivnega in vzdrževanega prebivalstva v kmetijstvu in podobnih poklicih,³¹ v nizkem narodnem dohodku na prebivalca, v visokem deležu nepismenega odraslega prebivalstva, visoki stopnji smrtnosti dojenčkov itd.³² Navedimo le število zaposlenih, ki je zelo pomemben kazalec stopnje razvoja, kjer Albanci zopet zastajajo za drugimi narodi; 31. 3. 1981 leta je bilo razmerje med številom prebivalstva in številom zaposlenih v združenem delu

²⁹ »Družinska patologija je v precejšnjem vzponu v več smereh: povečalo se je število ločitev (11 % v Jugoslaviji, približno 25 % v Beogradu), precej velik je odstotek zapuščenih družin (odhodi kmetov v mesta, delavcev v tujino idr.), povečal se je odstotek izvenzakonskih zvez in nezakonskih otrok (9 % v Jugoslaviji, v Srbiji pa več kot 15 % itd.), raste število nevroz, posebno pri materah in otrocih, prav tako ni majhno število vzgojno zanemarjenih otrok in mladoletnih delikventov itd. Posebej pa je opazen porast samskih gospodinjev (več kot 15 %), kar kaže na to, da si mnogi sploh ne želijo ustvariti družine, ker se bojijo vseh preizkusov, ki jih le-ta prinaša, veliko zakonskih parov pa si ne želi otrok (22 % zakonskih parov je brez otrok).« (M. Mladenović, »Porodica između usamljenosti i društvenosti«, Savremena administracija, Beograd 1976, str. 10)

³⁰ »Demografski razvitak nacionalnosti u SR Srbiji« (interna študija, CDI, IDN, str. 500), Beograd 1967; M. Rašević, isto, 135—137; »Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, CDI, IDN, Beograd 1971, str. 89—93, 147—155).

³¹ Leta 1961 je znašal odstotek kmečkega prebivalstva na Kosovu pri Albancih 75,8 %, pri Srbih 56,1 % in pri Črnogorcih 37 %, (»Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, str. 153), medtem ko leta 1971 pri Albancih 56,7 %, pri Srbih 43,5 % in pri Črnogorcih 18,4 %, pri Albancih v Makedoniji in Črni gori pa celo več, kar 59 %, pri Makedoncih v Makedoniji 40,3 %, pri Črnogorcih v Črni gori 42,8 % itd. (D. Došić, »Stanovništvo po nacionalnosti prema aktivnosti i zanimanju« v študiji Demografska kretanja karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, str. 131—139)

³² Podrobneje v študiji: »Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti«, CDI, IDN, Beograd 1978.

naslednje: Srbi 8.140.507 : 2.222.338 (vsak 3,6-ti prebivalec zaposlen), Makedonci 1.341.598 : 391.013 (vsak 3,4-ti), Črnogorci 579.043 : 171.915 (vsak 3,3-ji), Albanci 1.730.878 : 173.944 (vsak 9,9-ti), Romi 168.197 : 17.934 (vsak 9,3-ji), Turki 101.291 : 13.234 (vsak 7,6-ti).³³

Stanje je prav tako nezadovoljivo tudi v razmerju med kontingentom delovno sposobnega prebivalstva in številom zaposlenih oseb. Stanje na področju zaposlenosti v družbenem sektorju gospodarstva pa je bilo še bolj neugodno za Albance, Rome, Turke in Muslimane na nekaterih območjih.

Prejšnja in sedanja visoka raven natalitete kakor tudi neugodna demografska struktura prebivalstva Kosova, posebej še Albancev, se lahko pojasni z dejstvom, da se je ta pokrajina kasneje industrializirala in urbanizirala, pa tudi struktura njenega gospodarstva je bila enostranska; največji delež investicij so požirale in še požirajo ekstraktivna industrija svinca in cinka ter energetika, ki temelji na premogu.³⁴ Tudi kasnejši hitrejši gospodarski razvoj Kosova ni mogel bistveno vplivati na gibanje in sestavo prebivalstva, saj so bile glavne naložbe še vedno usmerjene na ekstraktivno industrijo in energetiko, ki pa imajo manjše učinke na akumulacijo, dohodek in zaposlovanje, razen tega pa so se kopicili tudi agrarni presežki in se zaostrovali socialno-ekonomski problemi v kmetijstvu in na vasi.³⁵ Potrebno pa je poudariti, da se v teh investicijskih odločitvah še kako odražajo interesi celotne Jugoslavije.³⁶ Ta industrija je v glavnem zaposlovala moško de-

³³ Vir za število prebivalcev: »Nacionalni sastav stanovništva po opština-ma, Konačni rezultati«, Statistički bilten 1295, SZS Beograd, maj 1982; za število zaposlenih: Zvezni zavod za statistiko, **Saopštenje**, št. 449, 19. okt. 1984, Beograd.

³⁴ M. Limani, »Investicije i privredni razvoj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova«, Priština 1980; N. Bashota, »Ekonomia e KSA të Kosovës dhe transformimi i saj në shogërinë socialiste«, Përparimi, št. 5, Prishtinë 1984, str. 807—854.

³⁵ H. Islami, »Poljoprivredno stanovništvo Kosova«, **Sociologija sela**, št. 55—56, Zagreb 1977, str. 37—47.

³⁶ »Industrija surovni ne dosegla ravni finalizacije, to je le-ta ni prispevala k rasti. Predelovalne kapacitete razvitih območij so še naprej predelovale te surovine. Tako je ostalo npr. v kombinatu »Trepča« le 5 % celotne proizvodnje svinca za nadaljnjo predelavo v samem kombinatu... Ostali del, ki je bil namenjen potrebam izvoza naše države, se ni prodajal po svetovnih cenah, temveč po notranjih cenah, ki so bile pogosto (do 20 %) pod ravnijo svetovnih cen... Nič boljše ni stanje v kombinatu »Kosovo«, ki skoraj 3/4 električne energije izvozi v SR Makedonijo in SR Srbijo... Električna energija, prodana Makedoniji, se je prodajala pod dva- do trikrat nižjih cenah, kot so jo prodajali podobni kombinati. Del električne energije, ki se pošilja elektrogospodarstvu Srbije, se prav tako prodaja po zelo nizkih cenah glede na cene, po katerih kupujemo električno energijo od elektrodistribucije Srbije«. (XH, Bakragi, »Pozita e KSA të« Kosovës si fakti i diferencumere interregjinale«, **Ekonomia**, št. 2, Entipër Kërkime Ekonomike, Prishtinë 1973, str. 157—159). Glej še: **Aktuelni problemi proizvodne strukture SAP Kosova**, Ekonomski institut, Beograd 1970, od str. 42 naprej; N. Bashota, isto, od str. 822 naprej; N. Bashota: »Uvodna razmatranja o strukturnoj orijentaciji i ubrzanom razvoju nerazvijenih«, **Časopis za kritiko znanosti**, št. 51—52, Ljubljana 1982, str. 41.

lovno silo, medtem ko je slabo razvita predelovalna industrija neugodno vplivala na zaposlovanje mlade ženske delovne sile. Spremembe, ki so nastopile konec 60-ih in 70-ih let v družbeno-ekonomskem razvoju, niso prodrle v tiste sloje, ki so bili glavni nosilci visoke natalitete, tj. predvsem ruralno prebivalstvo (več kot 70 %) in ženski del albanskega naroda. Na Kosovu še vedno prevladujejo drobna posestva, poudarjena je ekonomska in demografska avtarkija, majhna prostorska in socialna mobilnost žensk, primanjkujejo osnovni infrastrukturni sistemi (elektrifikacija, ceste), nato ustanove, ki so življenjskega in družbenega pomena (šole, ambulante, kulturni domovi, knjižnice, pošte itd.), zdravstveno varstvo itd. Kosovska vas še vedno nima urejene socialne varnosti za kmete, prav tako pa niso uspeli zatreti dejanske nepismenosti. Leta 1981 še več kot tretjina odraslega prebivalstva ni znala brati in pisati, leta 1971 pa več kot polovica.³⁷

Delež aktivnih Albank je zelo nizek, kar je razlog za ekonomsko odvisnost, pa tudi za preobremenjenost z reproduktivno funkcijo. Leta 1981 je bilo na vasi le 4 % aktivnih žensk (v mestu 14,7 %), šele vsaka dvajseta ženska je bila zaposlena v družbenem sektorju in le manj kot polovica od zaposlenih žensk je Albank. Pred 10 in 15 leti pa so bila ta razmerja še neugodnejša.³⁸ Albanske ženske so bile večinoma zaposlene v urbanih naseljih, vaške ženske so bile v tem procesu popolnoma zapostavljene.³⁹ Prav zaradi tega so bile glavne družbeno-ekonomske funkcije ženske uokvirjene znotraj družine, ekonomskega gospodinjstva in ruralne skupnosti nasploh. Ženska je ostala še naprej odvisna od hišnih del in rojevanja, saj sprememba reproduktivnega obnašanja, ki se začne s prehodom od »nekontrolirane« do »kontrolirane« fertiliteti in s humanizacijo odnosov med spoloma, nujno zahteva spremembo položaja ženske v družini, družbi in podružbljanju življenja in dela družine. Obstaja zelo tesna povezava med ekonomsko in reproduktivno funkcijo družine. Zaradi vsega tega se iz objektivnih razlogov vloga kosovske in albanske ženske v reprodukciji ni mogla bistveno spremeniti, vsaj ne tako kot se je v razvitih delih države. Kljub temu pa po nekaterih anketnih vprašalnikih lahko vidimo, da tudi v bolj rodnih delih Jugoslavije že prodirajo skladno z ekonomskimi spremembami tudi nova stališča o manjši »idealni« velikosti družine.⁴⁰

³⁷ Obširneje v: H. Islami, »Socijalno-demografske promene u kosovskom selu« v knjigi Problemi socijalističkog razvoja poljoprivrede sela, izd. Centar Komunist in Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja »E. Kardelj«, Beograd — Ljubljana 1983, str. 641—657; H. Islami, »Kretanja nepismenosti Albanaca u Jugoslaviji«, *Sociologija*, št. 2—3, Beograd 1978, str. 313—322; H. Islami, »Nepismenost u današnjem kosovskom selu«, *Sociologija sela*, št. 77—78, Zagreb 1982, str. 219—232.

³⁸ Delež žensk na Kosovu v skupini delavcev in uslužbencev je bil leta 1961: pri Albancih 5,3 %; pri Srbih 19,5 % in pri Crnogorcih 27,5 %, medtem ko v Makedoniji: pri Albancih 4,7 % in pri Makedoncih 15,7 %. (»Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«), CDI, IDN, Beograd 1971, str. 153)

³⁹ Razen nekaterih objektov drobnega gospodarstva v dveh, treh vaseh so se šele v letu 1985 zgradili določeni industrijski objekti v vaseh Junik in Letnica, kjer se je lahko zaposlilo tudi določeno število žensk.

⁴⁰ Glej: G. Todorović, »Idealni i željeni broj dece u porodici«, *Stanovništvo*, št. 3—4, 1971, str. 297—311; G. Todorović, »Idealna veličina porodice na

Pesimistična stališča angleškega svečenika in ekonomista T. R. Malthusa (1766-1834) o razvoju prebivalstva in življenjskih dobrin so se pojavila za časa industrijske, znanstveno-tehnološke, medicinske in prometne revolucije, ki je odprla perspektive za razvoj človeštva. Malthus je obravnaval rojevanje kot časovno in prostorsko nespremenljivo količino, ki ni odvisna od spremenjenih družbenozgodovinskih pogojev, posebej je poudarjal tezo o »trajnem naravnem« zakonu prebivalstva, ki pa nima niti znanstvene niti humanistične podpore. Prav taki pa so tudi ukrepi, ki jih je priporočal zato, da bi se omejila rast prebivalstva zaradi domnevnega omejevanja sredstev za obstoj in splošni družbeni napredek. Marx in Engels sta se ostro zoperstavljala takim načelom. Po Malthusu se je pojavila nova neznanstvena in nehumana doktrina — **neomaltuzijanstvo**, in sicer zgodnje **neomaltuzijanstvo**, ki je trajalo od Malthusove smrti pa do 2. svetovne vojne, in **moderno neomaltuzijanstvo**, ki je sledilo 2. svetovi vojni. Neomaltuzijanstvo je podobno maltuzijanstvu, razlike so le v konkretnih ukrepih in sredstvih.⁴¹ Zanimivo je, da so se neomaltuzijanske ideje pojavljale že v obdobju jasne optimistične perspektive človeštva, ko je industrijska revolucija omogočila nesluten razvoj prebivalstva (količinska rast prehrane in izboljšanje njene sestave, povečanje kmetijske proizvodnje zaradi uporabe inovacijskih procesov mehanizacije, uvedbe novih kmetijskih kultur). Medtem ko so maltuzijanske zatheve usmerjene na omejevanje rojstev in števila prebivalstva prebivalstva z moralno abstinenco in seksualno iztreznitvijo, z odložitvijo porok in celibatom kot preventivnimi dejanji, kakor tudi z epidemijami, lakoto in vojnami kot pozitivnimi zavorami, pa so po drugi strani neomaltuzijanci zahtevali, da se dani socialno-ekonomski problemi rešujejo s tem, da se preprečuje in omejuje rast prebivalstva z uporabo »umetnih« sredstev in metod, to je s kontracepcijo, abortusom in celo sterilizacijo.⁴²

Zaradi visoke stopnje natalitete in hitre rasti prebivalstva na Kosovu⁴³ in pri Albancih v Jugoslaviji⁴⁴ so se v začetku 80-tih let pojavile do-

selu i u gradu« v knjigi **Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji**, ZK SZDLJ in Svet za planiranje družine v Jugoslaviji, Beograd 1975, str. 286—294.

⁴¹ O tem podrobneje v: A. W. Baletić, »**Demografija, Stanovništvo i ekonomski razvitak**«, Školska knjiga, Zagreb 1982, str. 43—69, glej še: Z. Pjanić, »**Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji**«, Nolit, Beograd 1957.

⁴² UN: **Više jezički demografski rečnik** (srbohrvaška verzija), Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd 1971, točka 906; glej še v: R. Pressat, **Dictionnaire de démographie**, PUF, Paris 1979, str. 138—139.

⁴³ O dinamiki demografske rasti na Kosovu glej: H. Islami, »**La croissance démographique du Kosovo**«, **Population**, N° 4—5, Institut national d'études démographiques, Paris 1979, str. 915—919; H. Islami, »**Le développement démographique de Kosovo (Yougoslavie)**«, **Revue géographique de l'Est**, N° 1—2 (Numéro special), Nancy 1979, str. 87—100.

⁴⁴ O tem glej: H. Islami, »**La population albanaise de Yougoslavie: accroissement numérique et repartition spatiale**«, **Population**, N° 1, Institut national d'études démographiques, Paris 1983, str. 166—173.

ločene neomaltuzijanske teze, ki so se kazale celo kot nenavadna indoktrinacija. Protagonisti teh tez so vztrajali na zmanjšanju rasti prebivalstva, ki omejuje družbeno-ekonomski razvoj, tako da bi se planirana družina in omejevala spočetja ter rojstva. Visoko nataliteto so povezovali z etničnimi lastnostmi in »od boga domovine« dednim značilnostim ter s tradicionalno kulturo tako, da so poudarjali predvsem **vpliv posebnih etničnih vrednot, specifičnih elementov zavesti in celo specifičnih interesov in ideologije**, ne pa družbenoekonomske dejavnike. Toda temu so se **ostro zoperstavili marksizem, marksistična demografska znanost in jugoslovanski koncept planiranja družine in »kontrolne« rojstev.**⁴⁵

Jugoslovanski koncept postavlja planiranje družine znotraj celotnega družbenoekonomskega razvoja, pri tem pa upošteva predvsem humanitarne potrebe in pravice ljudi, da odločajo prostovoljno o številu otrok in časovnem razmaku med rojstvi.⁴⁶

Ustava SFRJ, Ustavi SR in SAP iz leta 1974 in skoraj vse napredne ustave v svetu **priznavajo to splošno človeško pravico in poudarjajo decentralizirani značaj človeške reprodukcije.** To pa pomeni, da je zanikano neposredno vplivanje družbe na rojstva in proces biološke reprodukcije, kar je značilno tudi za socialistični samoupravni tip družbe. 191. člen Ustave SFRJ iz leta 1974 upošteva vse večjo vlogo osebnega odločanja glede spočetja, število rojstev, o razmakih med njimi in o velikosti družine. Glasi se: »Človekova pravica je, da svobodno odloča o rojstvu otrok. Ta pravica se lahko omeji samo zaradi varovanja zdravlja.«

V svetu se je v 60-tih letih uveljavilo načelo človekove pravice, da svobodno odloča o lastnem potomstvu, ki prav tako kot pravica človeka do življenja in svobode, sodi med temeljne človeške pravice in je konstitutivni element vseh mednarodnih deklaracij o človeških pra-

⁴⁵ »Najprej je potrebno poudariti, da je naš koncept načrtovanja družine v ostrem nasprotju z neomaltuzijanskim pojmovanjem in pristopom, po katerem se cilj — zmanjšanje rasti prebivalstva — dosega z omejevanjem rojstev (posebej v deželah v razvoju), oziroma povedano z drugimi besedami, to naj bi bilo »zdravilo« za reševanje vseh socialnih in ekonomskih problemov. Vzroke za zaostajanje v razvoju mnogih držav, za ne dovolj hiter sedanji razvoj in tudi za »demografsko eksplozijo« najdemo v dolgotrajnem trajanju kolonialne oblasti, v nepravilnih mednarodnih odnosih, v nizkih cenah tistih proizvodov, ki so v teh državah na voljo. **Zmanjševanje rasti prebivalstva ne rešuje omenjenih problemov kar samo po sebi, je pa nujno za hitrejši razvoj manj razvitih držav, saj se le v takih pogojih lahko pričakuje, da se bodo rešili tudi demografski problemi.**« (D. Breznik, »Demografska kretanja u SR Srbiji i mere za rešavanje problema«, Stanovništvo, št. 3—4, 1975 in št. 1—2, 1976, str. 28—29, podčrtal H. I. Študija je bila izdelana za potrebe Zavoda za družbeno planiranje SR Srbije.)

⁴⁶ **Resolucija o planiranju družine**, Zvezna skupščina, Beograd, 25. aprila 1969, (Sc št. 1185). Resolucija ni bila sprejeta zaradi demografskih ciljev, temveč zaradi humanitarnih razlogov, da bi se izboljšali položaj in zdravje žensk ter položaj bodočih rodov. Prvo stališče v Resoluciji se glasi: »Ena od temeljnih človeških pravic in dolžnosti je, da lahko starši sami odločajo o številu otrok in o razmaku med posameznimi prodi.«

vicah. Leta 1966 je generalni sekretar OZN U Tant razglasil na osnovi t.i. razglasa svetovnih voditeljev, ki so ga podpisali številni voditelji držav in med njimi tudi predsednik Tito, da je pravica do svobodne odločitve o rojstvu otrok in razmakih med posameznimi rojstvi ena od temeljnih človekovih pravic.⁴⁷ Ta pravica je bila kasneje v Teheranu leta 1968 uvrščena v Resolucijo o človeških pravicah pa tudi v številne ustave po svetu.

Jugoslavija se kot socialistična in samoupravna država vse do leta 1967 ni hotela včlaniti v Mednarodno federacijo za načrtovanje družine, dokler se ni ob množičnih zahtevah naprednega sveta spremenil njen statut, ki je vseboval vrsto neomaltuzijanskih členov, čeprav so bile pobude za njeno včlanjenje dane že v letu 1957. Takoj po spremembi teh členov se je Zvezni svet za načrtovanje družine Jugoslavije včlanil v omenjeno organizacijo.⁴⁸

V 60-tih in 70-tih letih tega stoletja so bila postavljena na vrsti mednarodnih znanstvenih srečanj, kongresih in konferencah o prebivalstvu številna vprašanja o visoki in nizki fertiliteti ter nataliteti oziroma o visoki in nizki rasti prebivalstva, podana pa so bila tudi različna stališča glede njihovega razreševanja.

Hitra rast prebivalstva je glede na najpogosteje izražena stališča tesno povezana z družbenim in ekonomskim razvojem, počasnejšo rast prebivalstva je moč doseči le z pospešitvijo razvoja, s povečanjem izobrazbe, višjo ravniyo življenjskega standarda, hitrejšimi družbenimi spremembami, pravičnejšimi ekonomskimi odnosi v svetu, enakopravnejšimi odnosi v družini in podobno. Reševanje problemov prebivalstva je možno le znotraj družbenoekonomskega razvoja, nikakor pa ne izven tega kot samostojno reševanje, npr. kot t.i. »demografsko reševanje«.⁴⁹

Prav tako lahko najdemo v **Svetovnem planu akcije** na področju prebivalstva kot glavnem dokumentu 3. svetovne konference o prebivalstvu (Bukarešta, 1974) stališče, da so demografski procesi in spremembe pogojeni z družbenoekonomskim razvojem. Čeprav so bila na tej konferenci izražena nasprotujoča si mnenja, pa se je vendar v samem Planu akcije postavila demografska politika znotraj politike družbenoekonomskega razvoja, ki pa upošteva tudi posredne učinke tega razvoja na reprodukcijo prebivalstva in upošteva tudi humanitarni vidik, to je humanizacijo odnosov med spoloma in medčloveških odnosov. Za zmanjšanje fertiliteti so v navedenem dokumentu odločilni naslednji pogoji: vprašanje socialne, kulturne in politične emancipacije ženske in njeno osamosvajanje, izboljšanje življenjskega in družbenega standarda prebivalstva, varstvo materinstva in otrok, zmanjšanje mortalitete in še posebej smrtnosti dojenčkov in majhnih otrok, razvoj

⁴⁷ Po: N. Petrić, »Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece u SFRJ«, (Povodom međunarodne godine žena — OUN, 1975), Beograd 1976, str. 27.

⁴⁸ N. Petrić, *isto*, str. 23, 61.

⁴⁹ Skupina avtorjev, »Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji«, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 8.

urbanih pogojev življenja v vaških območjih itd. Kljub temu da je v Svetovnem planu akcije jasno zapisano, da je populacijska politika vsake države v njeni suverenosti, pa poudarja tudi skupna načela — humanitarnosti, prostovoljnosti, svobodnega odločanja o številu otrok in razmaku med rojstvi, ki so temeljne človeške pravice posameznikov in zakonskih parov.⁵⁰

Načrtovanje družine se v današnjem času tako z znanstvenega kot širšega družbenega vpliva lažje sprejema prav zaradi tega, ker vključuje tudi humanizacijo odnosov med spoloma, varstva zdravja in hotenja, da bi posameznik, zakonski pari in družina samostojno odločali o lastni reprodukciji. Gre za to, da bo vsak otrok resnično zaželen, pri tem pa naj načrtovanje družine »ne pomeni prizadevanje za več ali manj otrok, temveč za obvladovanje biološke reprodukcije«.⁵¹

Hkrati z »usmerjanjem« in »centraliziranjem« tega tako zapletenega intimnega procesa in z ustvarjanjem psiholoških predispozicij glede reprodukcije prebivalstva mora potekati tudi ustrezno ustvarjanje določenih socialnih, materialnih, izobrazbenih, zdravstvenih in drugih pogojev. Kajti elementi zavesti, ki se izrazijo v reprodukcijskem procesu in demografskih tokovih bodisi kot potrebe bodisi kot želje, prizna-

⁵⁰ Svetovni plan akcije na področju prebivalstva je objavljen v več svetovnih jezikih; v srbohrvaščini pa je objavljen v *Biltenu Odbora za svetovno leto prebivalstva*, št. 3, Beograd 1975, str. 61—116 in v *Stanovništvo*, št. 3—4, 1973 in 1—2, 1974, str. 227—243.

⁵¹ D. Breznik, »Demografska kretanja u SR Srbiji i mere za rešavanje problema«, *Stanovništvo*, št. 3—4, 1975 in 1—2, 1976, str. 29 (podčrtal H. I.)

Znana aktivistka AFŽ in angažirana delavka za spremembo položaja ženske v družini in družbi Vida Tomšič poudarja: »Cilj planiranja družine ni kvantiteta niti prizadevanje za več ali manj otrok. Le-to pomeni spremembo in kvaliteto človekovega razmerja v biološki reprodukciji. Večja ali pa manjša dostopnost sredstev za načrtovanje družine ne ustvarja motivacije za omejevanje rojstev. Takšna motivacija se porodi iz splošnih družbenih pogojev. Ko v takih pogojih nastopi motivacija za več ali manj otrok — lahko družbena akcija za načrtovanje družine pomembno vpliva na humanizacijo odnosov, na zmanjšano ekstenzivno izrabljanje zdravja in življenja mater in otrok, na srečnejše življenje zelenih otrok oziroma lahko odkrije konservativnost in nehumanost v obstoječih družbenih odnosih. Na ta način je sestavni del naporov za socialistične humane odnose.« (V. Tomšič, »Planiranje porodice i populaciona politika« v knjigi *Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji*, ZK SZDLJ in Svet za planiranje družine v Jugoslaviji, Beograd 1975, str. 583.)

Podobno stališče podpira tudi znana avtorica del o pravicah človeka, da svobodno odloča o rojstvu otrok, ter aktivistka in vodja Zveznega sveta za planiranje družine v Jugoslaviji Nevenka Petrić, ki pravi:

»V Jugoslaviji ne izhajamo iz idealnega števila o velikosti družine. Kot neposredni in vrednostni ideal so sprejeti določeni odnosi v družbi, vse skupaj pa temelji na samoupravnih pravicah proizvajalcev v združenem delu. V bistvu navidezen konflikt med uresničevanjem človekove pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok in možnostjo vpliva družbe na demografska gibanja se razrešuje znotraj samega koncepta svobodnega in odgovornega starševstva.« (N. Petrić, »Društveno-politički aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji« v študiji *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*, str. 150, podrčtal H. I.)

devanja, cilji in interesi, motivacija, obnašanje, osebna varnost, odnos do seksualnega življenja itd., so dejansko proizvod omenjenih življenjskih pogojev. **Ekonomski, socialni in izobrazbeni položaj posameznika, družine ali pa določene družbene skupine vpliva na družbenodemografske norme reproduktivnega obnašanja; prirojenih želja po potomcih oziroma po večjem ali manjšem številu otrok namreč ni, le-te se porajajo v vsakodnevem življenju, v danih življenjskih okoliščinah.** S širjenjem propagande o »umetnih« metodah in sredstvih za omejevanje rojstev in s poudarjanjem negativnih učinkov visoke natalitete za družbenoekonomski razvoj se ne more ustvarjati zavest o nuji po nižji nataliteti in manjši družini.

To sicer ne pomeni, da prebivalstvo ne bi imelo priložnost spoznati se z možnostmi kontroliranja rojstev (predvsem tisti zakonski pari, ki to želijo); pomeni pa, da nihče nima pravice, da svojevoljno posega na to področje, zoper resnični interes posameznikov, ki so neposredni aktivni v reprodukcijskem procesu.⁵²

Omenjeni elementi zavesti in etične norme o zakonu, družini in rojstvu se ne ustvarjajo niti ne spreminjajo s kontroliranjem rojstev in načrtovanjem družine, tudi ne z uporabo prisilnih sredstev, temveč le s spremembo širšega družbenoekonomskega sistema. Prav tako se zavest oziroma stališča in obnašanje ljudi v zvezi s človeško reprodukcijo, ki se porajajo v danem družbenoekonomskem sistemu, spreminjajo hkrati z modernizacijo le-tega. Nova stališča in socialne norme o zakonu, o starosti, v kateri se vstopa v zakon, o časovnem razmaku med rojstvi, o velikosti družine se ustvarjajo le na osnovi tako spremenjenega sistema, ko postane uporaba kontrole rojstev v zakonih »stil« življenja.⁵³

⁵² »Spoznavanje načinov in motivov reprodukcije prebivalstva nam ne daje pravice, da se svojevoljno vmešavamo v ta proces, ne da bi upoštevali dejanske interese udeležencev tega procesa. Prav ta dejanski interes udeležencev reprodukcije je tisti, ki odloča o stopnji reprodukcije in se tudi udeležanje le z odločitvijo posameznikov glede stopnje reprodukcije.

Prav ta dejanski interes je tisti, ki odloča o stopnji reprodukcije in se izraža samo s posameznikovo odločitvijo o tem. Torej, z vsemi omenjenimi in drugimi ukrepi lahko dosežemo bolj socialni položaj posameznikov v družbi kot pa s takšno ali drugačno populacijsko politiko.« (D. Došić, »Mogućnosti zasnivanja populacione politike«, **Sociologija**, št. 3, Beograd 1985, str. 385)

»Vsem mora biti zagotovljen dostop do medicinskih napotkov ne glede na starost in zakonski staž. Omejitve v zvezi z dostopnostjo do **preventivnih sredstev proti zanositvi** so lahko le zaradi zdravstvenih razlogov (npr. določen postopek pri nekaterih oralnih in drugih kontracepcijskih sredstvih). Čeprav se **sterilizacija** v nekaterih državah intenzivno propagira kot eno od sredstev načrtovanja družine, pa pri nas upravičeno odklanjamo ta nepovratni vidik »preventivne« kot masovnega sredstva.« (V. Tomšič, **isto**, str. 588)

⁵³ Po navajanjih V. Tomšič so predpostavke in cilji širšega družbenega pomena, ki vplivajo na humanizacijo odnosov med spoloma, na svobodno in odgovorno starševstvo in na realizacijo populacijske politike, ki je sestavni del širše družbenoekonomske politike, naslednje: pospešeni razvoj proizvajalnih sil, napredek proizvodnih odnosov, popolna enakopravnost žensk, ki so udeležene v proizvodnji in upravljanju, novi zakonski in družinski odnosi (ekonomska in družbena odvisnost družinskih članov),

Na najintimnejšem in najbolj decentraliziranem družbenem področju človeškega življenja, kot je njegova reprodukcija, ni mogoče vplivati s prisilnimi ukrepi in sredstvi, tako da se družbenoekonomski problemi ne morejo reševati po t.i. »demografski poti«. ⁵⁴ V demografski zgodovini še ne obstaja noben primer, da bi s prisilnim vmešavanjem države v načrtovanje družine in v procese rojevanja omogočili ekonomsko in socialno prosperiteto neke države ali nekega naroda, temveč se je zgodilo prav nasprotno: šele širša ekonomska in družbena preobrazba je sprožila ustrezen odnos posameznikov in zakonskih pravod, ki so se potem odrazili v reprodukciji in demografski politiki. ⁵⁵ **Na reprodukcijo prebivalstva se lahko vpliva le posredno z ustvarjanjem družbenoekonomskih življenjskih pogojev in z ukrepi socialne, ekonomske, zdravstvene, izobrazbene in družbene razvojne politike.** Neposredno in prisilno ukrepanje ni dovoljeno niti v imenu znanosti niti v imenu družbe ali humanitarnih razlogov, saj se poseg družbe na tako občutljivo področje lahko spremeni v birokratsko manipulacijo. Prisila pač ni v skladu s človekovo naravo in z njegovimi čutenji. Država in njene institucije lahko delujejo tudi prisilno in računajo na uspeh takšnega ukrepanja le, če posamezniki in javno mnenje to podpirajo, npr. v primeru izboljšanja zdravstvenega stanja ljudi (obvezno cepljenje prebivalstva proti infekcijskim in drugim boleznim), v primeru obveznega šolanja ipd. Indije je najbolj poučen primer neuspešne populacijske politike in njenih političnih vmešavanj. V tej državi so na področju »kontrol« rojstev izvedli vrsto ukrepov,

novi družbeni odnosi, ki odločilno vplivajo na socialno politiko in razvoj posebnih družbenih služb itd. (V. Tomšič, *isto*, str. 587)

⁵⁴ Poleg že omenjenega stališča prof. Breznika in raziskovalcev v Centru za demografske raziskave Inštituta za družbene vede v Beogradu to stališče, da se družbenoekonomski problemi ne morejo reševati po demografski poti, zastopajo tudi mnogi naši pomembni demografi. Tako npr. prof. Grebo poudarja: »Pri določanju meril demografske politike morata obstajati jasna zavest in spoznanje o tem, da se družbeni problemi ne morejo razreševati po demografski poti, temveč z ekonomskim in socialnim razvojem, kakor tudi z nenehnim razvojem socialističnih samoupravnih odnosov.« (Z. Grebo, »**Čovjek, rađanje i društvo**«, Svjetlost, Sarajevo 1975, str. 226). Prav tako v zvezi s tem poudarja E. Hofsten, znani švedski demograf, naslednje: »Današnje svetovne situacije ni mogoče razumeti, če ne doumemo, da imperialistične sile kontrolirajo odnose med bogatimi in revnimi državami, kakor tudi odnose znotraj revnih držav. Dokler se ne bodo te sile nevalizirale ali pa izključile, ne bo prišlo do dejanskega razvoja držav tretjega sveta. Družbeni in ekonomski razvoj pa je nujen predpogoj za hitro upadanje števila rojstev v državah, ki danes beležijo hitro rast prebivalstva.« (E. Hofsten, »Spor oko planiranja porodice«, **Ekonomiska misao**, št. 3, Beograd 1974, str. 111)

⁵⁵ Glede zmanjšanja stopnje natalitete od 34 promil leta 1947 na 17 promil v letu 1957 z uporabo omejitvene populacijske politike, to je liberalizacije abortusa, kontracepcije in sterilizacije iz evgeničnih nagibov (Zakon o evgeničnem varstvu je bil sprejet leta 1948), je največ dosegla Japonska. Vendar so bili ti rezultati doseženi predvsem zato, ker je bila Japonska v tistem obdobju industrializirana in visoko urbanizirana država (približno 65 % mestnega prebivalstva) in je tako dosegla visoko kulturno in zdravstveno raven. Čeprav danes na tako ozkem prostoru (372.000 km²) živi približno 120 milijonov ljudi in je gostota naseljenosti 320 prebivalcev na 1 km², ni potrebno postavljanje vprašanja obstoja populacije.

pri čemer pa so bile kršene temeljne človeške pravice in svoboščine, rezultati pa so bili zelo skromni: nataliteta je še naprej ostala nad ravnijo 40 promilov.⁵⁶ Zaradi tega so nekdanji zagovorniki reševanja družbenoekonomskih problemov z zaviranjem »demografske eksplozije« spremenili mišljenje, tako da so na 3. svetovni konferenci o prebivalstvu v Bukarešti leta 1974 že zahtevali, da se reševanje teh problemov prenese v okvire načrtov za intenzivni družbenoekonomski razvoj.⁵⁷

Omejevanje svoboščin in pravic z družbeno prisilo in z manipulacijo ne daje želenih rezultatov, lahko je samo kontraproduktivna (tudi ne samo v zvezi z rastjo natalitete). Uporaba vrste ukrepov in odlokov (prepoved abortusa in uporaba kontracepcijskih sredstev v drugi polovici 60-tih let) je ostala brez trajnih učinkov npr. v Romuniji, Bolgariji, Madžarski, Čehoslovaški itd.⁵⁸ Tako se tudi v Italiji, ki je v času med obema vojnama izvajala demografsko politiko ekspanzionistične in fašistične narave, ni mogla stopnje natalitete za stalno obdržati na višjem nivoju.⁵⁹ O tem, da je zniževanje natalitete na Japonskem doseglo zelene rezultate, smo že govorili. Ne vemo pa še, kakšne rezultate bo dala populacijska politika v Srbiji brez pokrajin, ki je usmerjena k vzpodbujanju rasti natalitete. Osnova za izdelavo »Temeljev za izpeljavo resolucije o politiki reprodukcije prebivalstva v SR Srbiji«, ki jih je sprejela Skupščina SR Srbije 31. marca 1982, je bila študija »Problem reprodukcije prebivalstva in populacijska politika«. ⁶⁰ Na tej osnovi je bil v ožji Srbiji sprejet tudi ustrezen zakon, ki je v veljavi od 1. januarja 1986.

Toda to študijo in nekatere trditve v njej so demografi ostro kritizirali. Kritika se nanaša v glavnem na to, da avtorji študije »zahtevajo

⁵⁶ V začetku 50-tih let se je začela široka kampanja načrtovanja družine (v 560.000 vaseh) s preprečevanjem zanositve in rojstev. V ta namen je 9.000 klinik brezplačno razdeljevalo sredstva proti zanositvi, 138 klinik pa je izvajalo brezplačne sterilizacije. Od leta 1956 naprej je bilo približno 5 milijonov ljudi steriliziranih, izvedenih pa je bilo približno 6 milijonov abortusov na leto. (D. Valentej, »Problemi stanovništva nedovoljno razvijenih zemalja i kritika »demografskog« puta njihovih rešenja«, **Stanovništvo**, št. 2—3, Beograd 1965, str. 105; B. L. Raina »Population policy in India«, **IUSP Conference**, London 1969; po A. W. Baletić, **isto**, str. 413—415.)

⁵⁷ V teh državah se je gibala nataliteta takole: V Romuniji leta 1966 14,3, leta 1967 27,1 (povečanje), 1972 18,0 in 1981 18,0 promile (padec); v Bolgariji: 1967 leta 16,2, 1973 leta 16,3 (povečanje) in 1981 14,1 promile (padec); v Madžarski: 1965. leta 13,0, 1967. 14,5, 1967. 17,5 (povečanje), 1973. 15,0, 1981. 13,3 promile (padec); v Čehoslovaški: 1967. 15,1, 1976. 19,2, 1973. 18,8 (povečanje) in 1981. 15,5 promile (padec). Na Madžarskem in v Čehoslovaški je nataliteta že na isti ravni kot pred temi ukrepi.

⁵⁹ V obdobju med 1921. in 1923. letom je bila v tej državi dosežena najvišja stopnja natalitete, 29,1 promile, po tem letu pa se zopet kaže trend upadanja: v obdobju od 1926. do 1930. leta je bila 26,7, medtem ko je v obdobju od leta 1931 do 1935 padla na 23,8 promile. (**Le mouvement naturel de la population dans le monde de 1906 à 1936**«, Institut national d'études démographiques, Paris 1954, str. 74).

⁶⁰ To analizo je naredil v letu 1982 Ekonomski inštitut iz Beograda, njeni avtorji pa so demografi in ekonomisti iz Srbije (Bogoljub Stojanović, Miloš Macura, Miroslav Macura, Tripo Mulina in Miroslav Rešević).

reševanje problemov prebivalstva pod okriljem ustvarjanja nečesa novega« in »z metafizičnim načinom razmišljanja ter reševanja družbenih problemov.«⁶¹

Ker se največje število otrok rodi v zakonu (v Jugoslaviji več kot 92 %),⁶² sta zakon in družina glavni okvir za reprodukcijo prebivalstva. Tako sta splošna stopnja natalitete in specifična stopnja fertilitnosti žensk pod vplivom zakonske strukture in zakonskih sprememb. Toda prav s tem nastopijo tudi veliki problemi: število neporočenih in ločenih postaja v Jugoslaviji vedno večje in še raste. Po popisu prebivalstva iz leta 1971 je v skupini v starosti od 15 do 59 let delež neoženjenih 34,7 % in neomoženih 25,6 %, medtem ko je odstotek ločenih moških 1,07 % in ločenih žensk 2,6 %; število ločenih moških je bilo 80.102 in žensk 189.595.⁶³ Od 182.704 sklenjenih zakonskih zvez v Jugoslaviji v letu 1970 je bilo 20.473 ločenih zakonov (11,2 %). Glede na nacionalnost je bilo največje število ločitev pri Srbih (9.028), Hrvatih (5.223), Slovencih (1.828) in Jugoslovanih (1.279).⁶⁴

Postavlja se vprašanje v zvezi z navedenimi dejstvi, toda s ciljem, da se rehabilitira reprodukcija v zmanjšanem obsegu. Je smiselno, da si družba prizadeva s svojimi institucijami in ukrepi za vstopanje žensk v zakon (ukinjanje celibata in preprečevanje ločitev, ki se poleg drugega tudi psihološko odražajo na možu, ženi, otrocih, družini in družbi). Če bi družba s tem uspela, potem bi se zmanjšali in ne le ublažili problemi družinske patologije, pa tudi nataliteta bi se povečala. Toda do sedaj še ni znano, da bi neka napredna družba prisilila posameznike, da bi se poročali in zakonske pare, da bi imeli otroke, če je to fiziološko možno, oziroma da bi preprečila ločevanje z zaostritvijo zakonodaje. Vse družbe, vključno z našo socialistično družbo, puščajo te odločitve posameznikom in zakonskim parom, da sami o njih svobodno odločajo, saj so to njihovi osebni problemi.

Na velikost natalitete in fertilitnosti nekega prebivalstva zelo pomembno vpliva poleg stabilnega zakona in družine vas kot oblika življenja, toda ne vas, ki bi bila že motena v glavnih demografskih strukturah in pred demografskim »zlomom«. Če torej neka družba želi z ukrepi ohraniti svoje vitalne sile, mora ohranjati in razvijati vas, kar pomeni tudi podpiranje ruralnega prebivalstva, ki je tudi najštevilnejše. Jugoslovska družba pa je s svojimi mehanizmi že precej časa zapostavljala vas, tako da na marsikaterih območjih nataliteta ni le upadla,

⁶¹ D. Došić, »Mogućnosti zasnivanja populacione politike«, *Sociologija*, št. 3, Beograd 1985, str. 380, 383.

⁶² D. Breznik, *Demografija, analiza, metodi i modeli*, CDI, IDN, Beograd 1977, str. 455.

⁶³ M. Sentić, »Nupcijalitet i divorcijalitet stanovništva različitih nacionalnosti« v študiji *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, CDI, IDN, Beograd 1978, str. 51—56.

⁶⁴ M. Sentić, »Nupcijalitet i divorcijalitet stanovništva različitih nacionalnosti« v študiji *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, CDI, IDN, Beograd 1978, str. 51—56.

ampak se znižala ponekod tudi do negativnega naravnega prirastka, v bodoče pa bo prišlo do še večjih socialno-demografskih zlomov in izumiranja življenja v mnogih vaseh.⁶⁵

Ni razlogov, da ne bi sprejeli mnenja prof. Breznika, enega od najuglednejših jugoslovanskih demografov, v zvezi s populacijsko politiko, ki poudarja:

»Družbena skupnost mora pri pripravi in sprejemanju ukrepov populacijske politike spoštovati temeljne človeške pravice, med katere sodi tudi pravica posameznika in zakoncev, da sami odločajo o številu otrok, ki jih bodo imeli. Vprašanje pa je, kako obravnavati porajajoče se konflikte, do katerih lahko pride pri usklajevanju uresničevanja pravice do svobodnega rojevanja z družbenimi interesi (v primerih izrazito nizke fertilitnosti z depopulacijskimi trendi ali pa ekstremno visoke fertilitnosti, ki ima škodljive posledice za zdravje žensk in tudi otrok). **Vendar pa ni mogoče upoštevati nobenih neposrednih ukrepov družbene skupnosti na tem področju, temveč je nujno, da le-ta na drugačen način (z ukrepi socialne in ekonomske politike, z vzgojo, dejavnostmi zdravstvene službe, varstvom otrok in mater ipd.) vpliva na razvoj prebivalstva tako, da se bo le-to razvijalo skladno z družbenimi interesi.**«⁶⁶

V sedanjem obdobju je že doseženo popolno soglasje o tem, da je potrebno znižati še vedno visoko smrtnost prebivalstva vseh starosti in obeh spolov. To je splošni cilj ne le medicine, temveč celotne človeške vrste ne glede na narodnost, raso ali versko prepričanje. Pri Albancih je nujno potrebno znižati, kolikor je le mogoče, smrtnost dojenčkov,

⁶⁵ U 20.000 vaseh od skupaj 27.500 vasi, kolikor jih je v Jugoslaviji, je število prebivalstva upadlo, medtem ko bo v skoraj 10.000 vaseh življenje usahnilo in bodo ostali le še geografski pojmi. (S. Šuvar, »Između zaseoka i megalopolisa«, Centar za sociologiju sela, Zagreb 1973, str. 186—187; V. Puljiz, »Teze o socijalnim promjenama i agrarnom razvoju« v knjigi **Problemi socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela**, izd. Centar Komunist; Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja, Beograd — Ljubljana, 1983, str. 583; V. Cvjetičanin, S. Livada, V. Puljiz, Đ. Stefanović, »Ruralna sociologija i razvoj poljoprivrede«, v omenjeni knjigi, str. 608.

⁶⁶ D. Breznik, »Demografska kretanja u SR Srbiji i mere za rešavanje problema«, Stanovništvo, št. 3—4, 1975 in 1—2, 1976, str. 29.

Ko govori o ravni fertilitnosti prebivalstva naše države po narodnostih, poudarja naslednje: »Nasprotujem nekaterim izjavam, da mora prebivalstvo narodov z visoko fertilitnostjo znižati fertilitnost. Menim, da lahko v neki družbi obstajajo tako skupna kot tudi različna stališča v zvezi z ravni rojstva, kar je odvisno od pogojev na posameznih območjih. Kljub temu pa morajo biti nekatera stališča skupna kot npr. to, da mora biti demografski razvoj v skladu s družbenoekonomskim razvojem, potem to, kar razglasa naša Ustava — da človek svobodno odloča o rojstvu otrok pod pogojem, da le-to ne škoduje zdravju. Za v bodoče mislim, da lahko — konec koncev v prid temu govore tudi naši načrti in koncepti — pričakujemo, da bo enakomernejši (ekonomski in socialni) razvoj prispeval k zmanjševanju razlik v fertilitnosti.« (Razprava v Marksističnem centru CK ZK Srbije na temo »Demografsko izučavanje nacionalnosti«, **Marksistička misao**, št. 3, Beograd 1979, str. 171—172, podčrtal H. I.)

ki je zelo pomemben pokazatelj velikosti natalitete, kajti v mnogih predelih le-ta še vedno znaša nad 70 promil povprečno v letih začetka 80-tih let, na nekaterih ruralnih območjih in v občinah Kosova pa celo prek 100 promil.⁶⁷ Če primerjamo te stopnje s stopnjami v drugih državah, ki so dosegle 10—12 promil, v Sloveniji, na Hrvaškem in v Vojvodini so znižali to raven na 15 promil, potem vidimo, da je tako v relativnem kot v absolutnem smislu smrtnost dojenčkov pri prebivalcih Kosova in v krajih, kjer živijo Albanci, zelo visoka in kot taka pomeni velik zdravstveni, socialni in humani problem, hkrati pa je dejavnik visoke stopnje rojevanja. Veliko število žensk rojeva še vedno izven zdravstvenih ustanov in brez strokovne pomoči (leta 1980 na Kosovu 47 %), zelo nizek pa je tudi delež zdravljenih pred smrtjo (letos na Kosovu 61,6 %).⁶⁸ Zniževanje smrtnosti dojenčkov in majhnih otrok, povečanje števila porodov in zdravljenja v zdravstvenih ustanovah itd. se bo lahko doseglo le z razširitvijo zdravstvenih uslug (gradnja ambulant, zdravstvenih oddelkov, bolnic, itd.) in izboljšanjem socialnih in materialnih pogojev (prehrana, stanovanje, oblačenje, varstvo otrok in mater itd.), zlasti vaškega prebivalstva, kjer je stanje najslabše. Po drugi strani pa je potrebno prav tako s sistematičnimi zdravstvenimi, vzgojnimi in prosvetnimi akcijami izkoristiti nekatere klasične navade tako pri negi otrok kot pri bolnikih in njihovi prehrani, kot je bilo storjeno takoj po vojni na bolj ali manj zasilno organiziranih tečajih. Le tako se bo povečala zavest o zdravju, o zdravljenju ter o porodih v zdravstvenih ustanovah, kar bo vplivalo na znižanje natalitete.

V.

Izkušnje demografskega razvoja razvitih držav, ki so že prestale demografsko tranzicijo, kažejo na to, da zakonitosti razvoja prebivalstva niso konstantne, temveč so odvisne od spremenjenih družbenih pogojev v določenem času in prostoru. Demografska zgodovina sedanjih razvitih držav in njihova ekonomska in družbena prosperiteta zanikuje pesimistična stališča Malthusa, maltuzijanstva, zgodnjega in modernega maltuzijanstva o zakonu, družini in rojevanju, ki je povezano s povečanjem števila prebivalstva. **Upadanje stopnje natalitete v razvitih zahodnoevropskih državah, ki se je začelo pred stoletjem in pol, se ni zgodilo zaradi razširjene uporabe kontracepcijskih sredstev, temveč zaradi korenitih sprememb življenjskih pogojev, kar je odločilno vplivalo na spremembo norm reproduktivnega obnašanja.** Podobno je bilo s tistimi deli Jugoslavije in sloji prebivalstva, kamor je bolj zgodaj prodrla industrijska revolucija, tako da se je nataliteta spontano zniževala že konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja, ne

⁶⁷ Komunar e KSA të Kosovë më 1982, Enti Krahinor i Statistikës, Prishtinë 1983, str. 34.

⁶⁸ Vjetari statistikov: KSA të Kosovës, VIII, Enti Krahinor i Statistikës, Prishtinë 1983, str. 34; Razvoj Jugoslavije 1947—1981, Savezni zavod za statistiku i Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, maj 1982, str. 205.

da bi bilo potrebno izvajati posebno populacijsko politiko. Podobno se dogaja tudi pri prebivalstvu Kosova, albanskem prebivalstvu v Jugoslaviji, prebivalstvu Albanije, muslimanskem prebivalstvu pri nas itd., le da je potrebno te stopnje različno obravnavati glede na regionalne, socialne, poklicne, izobrazbene in podobne značilnosti. Prebivalstvo Albanije je nekoliko prej vstopilo v proces demografske tranzicije tako glede smrtnosti kot glede natalitete.⁶⁹ Pri obravnavi visoke stopnje natalitete pri celotnem albanskem prebivalstvu, ki sicer poudarjeno upada, je potrebno upoštevati dejstvo, da je bila le-ta neposredno po 2. svetovni vojni na zelo visoki ravni (okoli 45 promil).

Demografska tranzicija pri albanskem prebivalstvu se brez dvoma intenzivno nadaljuje tako glede natalitete kot glede drugih demografskih spremenljivk; čeprav so ti procesi relativno zakasneli in zelo zapleteni, jih moramo obravnavati kot dolgoročen in večdimenzionalen pojav. V smislu Vogelnikove formulacije, da se »v demografiji štejejo leta kot desetletja in desetletja kot stoletja«⁷⁰ s sedanjimi doseženimi družbenoekonomskimi spremembami ne bi mogli istočasno spreminjati tudi reprodukcije prebivalstva kakor tudi ne demografski in socialni kompleks, kajti ti procesi že zaradi svoje narave niso avtomatizem.⁷¹

Največje učinke pri zniževanju natalitete albanskega prebivalstva bodo imeli predvsem ukrepi na področju zaposlovanja, izobraževanja, kulturne in ekonomske emancipacije žensk, ukrepi spreminjanja funkcije družine, večjega odpiranja družine in prebivalstva, ukrepi, ki bodo vzpodbudili širjenje kvalitativnih struktur, urbanističnih dosežkov ter infrastrukturnih sistemov in vplivali na upadanje smrtnosti dojenčkov in majhnih otrok z okrepljenim zdravstvenim varstvom prebivalstva itd. Generacije, ki so ali pa bodo postale fertalne, bodo imele nedvomno povsem drugačen odnos do rojevanja, življenja in smrti. V takih pogojih se bo povečala zavest o načrtovanju velikosti družine in kontroli rojstev v zakonih, kar bo postalo življenjski »stil«.⁷² To je objektivna zakonitost družbenega razvoja, kar dokazujejo primeri vseh že raz-

⁶⁹ A. Sauvy, »La population de l'Albanie en transition«, **Population**, N° 1, INED, Paris 1976, str. 193—195

⁷⁰ D. Vogelnik, »Slovenski demografski trenutek: 1750—2000«, **Ekonomska revija**, št. 3—4, Ljubljana 1982, str. 541.

⁷¹ »Celo če bi število rojstev na eno žensko padlo do števila, ki je potrebno za reprodukcijo, bi se še vedno nadaljevalo dolgo obdobje hitre rasti prebivalstva — npr. 50—75 let«. (E. Hofsten, prav tam, str. 109)

⁷² »Ne le od ekonomskega in družbenega programa, temveč tudi od različnih drugih sprememb, ki pa se počasneje odvijajo, četudi so povezane z napredkom samim, je odvisno, ali se bodo stališča v družini in stališča ljudi nasploh o velikosti družine spremenila v skladu s spremenjenimi družbenimi in ekonomskimi pogoji. Gre za zdravstveno varstvo, še posebej matere in otroka; za smrtnost dojenčkov, ki jo je potrebno čimbolj znižati; za osvobajanje žensk, ki morajo postati aktivne ne le znotraj družine, temveč tudi v poklicu in družbenopolitičnem življenju; za zagotovitev možnosti, da ljudje v svojih družbenih in drugih skupnostih odločajo o vseh vprašanih, ki so pomembna za njihovo življenje in življenje njihove družine itd. (skupina avtorjev, »**Fertilitet stanovišča i planiranje porodice u Jugoslaviji**«, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 8).

vitih prebivalstev in družb. Ob vseh teh dejstvih lahko pojasnimo velikost natalitete in njeno počasno upadanje le za določene družbene skupine Albancev in ne za celotno prebivalstvo, povezana pa je tudi s socialno-razredno slojevitostjo in ustrezno demografsko strukturo. Gibanje natalitete in celotni razvoj Albancev sta popolnoma usklajena z biološkimi in socialnimi mehanizmi, prav tako pa se ujemata s temelji in postavkami demografske teorije.⁷³

Tabela 1.

Razlike v stopnji natalitete nekaterih narodov na različnih območjih Jugoslavije (v promilih leta 1953, 1961, 1971 in 1978).

Narodnost in območje	1953	1961	1971	1978
1. SRBI (SFRJ)	28,0	19,3	15,1	15,4
— Srbija brez pokrajin	27,5	16,7	14,4	—
— Vojvodina	24,0	17,6	14,5	—
— Kosovo	41,2	31,3	22,4	—
— Hrvatska	25,5	17,0	14,4	—
— BiH	36,9	26,8	17,6	—
2. HRVATI (SFRJ)	25,4	21,1	15,6	15,8
— Hrvatska	23,3	18,3	15,1	—
— BiH	34,9	33,9	21,4	—
— Vojvodina	25,9	20,7	13,0	—
3. MUSLIMANI (SFRJ)	43,6	38,5	23,7	—
— BiH	45,8	40,6	25,2	—
— Območja Sandžaka:				
— Občina Rožaje v Črni gori	—	46,2	38,1	31,2
— Občina Tutin v Srbiji	—	36,3	32,3	—
4. ČRNOGORCI (SFRJ)	33,3	28,1	21,1	15,8
— Črna gora	34,6	29,7	23,8	—
— Srbija brez pokrajin	16,7	13,0	11,6	—
— Vojvodina	27,7	19,1	15,5	—
— Kosovo	37,9	35,5	19,6	—
5. ALBANCI (SFRJ)	47,5	45,3	38,4	34,0
— Kosovo	45,9	46,3	42,3	—
— Makedonija	57,2	47,4	39,4	—
— Črna gora	29,5	26,3	19,2	—

Vir: »Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti«, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd 1978, str. 27, 31; D. Breznik — K. Jončić, »Utvrđivanje i izrada socio-ekonomskih indikatora za nacionalnosti u Jugoslaviji«, Stanovništvo, št. 1—4, Beograd 1979—1981, str. 37 (Statistički godišnjaci Jugoslavije (določeni letniki), Savezni zavod za statistiku, Beograd.

⁷³ Stališče nekaterih demografov pri nas, da je reprodukcija prebivalstva Kosova in albanske narodnosti izjema v demografski teoriji, je zato dogmatsko in metafizično.

Tabela 2.

Razlike v stopnji natalitete prebivalstva NSR Albanije po okrožjih (v promilih leta 1960, 1969 in 1978)

Najvišje stopnje		Najnižje stopnje		Razlike med maks. in min. stopnjama
1960				
1. Skrapari	55,0	1. Tirana	32,9	22,1
2. Tepelena	53,1	2. Gjirokastra	36,7	
3. Gramshi	51,3	3. Korça	28,8	
4. Tropoja	49,4			
5. Përmeti	48,0			

V vseh drugih okrožjih (18) je nataliteta med 41,4 in 47,7 promile. (Albanija 43,3 promile)

1969				
1. Mirdita	46,7	1. Gjirokastra	25,7	21,0
2. Kuksi	44,7	2. Kolonja	27,4	
3. Tropoja	44,6	3. Tirana	28,3	
4. Puka	44,2	4. Përmeti	28,3	
5. Dibra	43,7	5. Korça	28,8	

V vseh drugih okrožjih (16) je nataliteta med 31,2 in 41,0 promile. (Albanija 35,3 promile)

1978				
1. Puka	35,1	1. Gjirokastra	21,8	13,3
2. Kuksi	34,8	2. Tirana	21,9	
3. Gramshi	34,7	3. Kolonja	22,0	
4. Dibra	34,7	4. Korça	23,4	
5. Librazhdë	34,4	5. Saranda	23,8	

V vseh drugih okrožjih (16) je nataliteta med 25,3 in 31,8 promile. (Albanija 27,5 promile)

Vir: »Republika Popullore e Shqipërisë në jubileun e 30 vjetorit të the neli-mit PPSH«, Drejtorja e Statistikës, Tiranë 1971; »Vjetari Statistikor i RPSH 1969 dhe 1970«, Drejtorja e Statistikës, Tiranë 1970; »35 vjet Shqipëri Socialiste, Të dhëna statistikore për zhvillimin e ekonomisë dhe të kultures«, Drejtorja e Statistikës, Tiranë 1979.

Tabela 3

Povprečno število živorojenih otrok poročenih žensk starih od 15—49 let glede na njihovo aktivnost in poklic ter poklic tistih, ki jih vzdržujejo (anketa 1970).

Kosovo	Aktivne (skupaj)	2,06	Vzdrževane (skupaj)	4,17
	— kmetice	3,14	— kmetice	4,74
	— delavke	2,31	— delavke	3,89
	— uslužbenke	1,09	— uslužbenke	3,97
Vojvodina	Aktivne (skupaj)	1,71	Vzdrževane (skupaj)	1,98
	— kmetice	1,93	— kmetice	2,27
	— delavke	1,77	— delavke	1,91
	— uslužbenke	1,27	— uslužbenke	1,72

Vir: D. Došić, »Fertilitet, kontrola rađanja i profesionalne karakteristike udatih žena«, **Stanovništvo**, št. 3—4, CDI, IDN, Beograd 1971, str. 269.

Tabela 4

Povprečno število živorojenih otrok poročenih žena starih od 15—49 let po poklicu (popis 1961, anketa 1970)

		Kmetice	Delavke	Uslužbenke
Kosovo	1961 (popis)	3,68	3,71	2,96
	1970 (anketa)	4,69	3,83	3,55
Vojvodina	1961 (popis)	2,32	1,98	1,47
	1970 (anketa)	2,07	1,88	1,44

Vir: D. Došić, prav tam, str. 270.

Tabela 5

Žensko prebivalstvo v državi staro 15 in več let po aktivnosti in številu živorojenih otrok na Kosovu, popis 1981 (struktura v %)

	Skupaj	Ni rodila	1	2	3	4	5	6 in več otrok
Aktivno	100,0	42,6	11,7	20,7	11,3	5,3	2,8	5,1
Vzdrževano	100,0	31,9	5,7	7,6	8,5	8,5	7,9	29,4

Vir: »Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981, žene stare 15 i više godina prema vitalnim etničkim, obrazovnim i ekonomskim obeležjima u SAP Kosovu«, Bilten 47, Pokrajinski zavod za statistiku, Priština 1984, str. 56.

Tabela 6

Žensko prebivalstvo v državi staro 15 in več let po aktivnosti, socio-profesionalnem položaju in številu živorojenih otrok na Kosovu, popis 1981, struktura v %.

	Individ. kmet. del. ipd.	Kmet. in pod. delavci	Industr., grad. rudarski in pod. delavci	Delavci v prometu, trgov., gostin. idr.	Uprav., adm. finan., vodst. strok., umet.
Aktivni, ki opravljajo poklic					
Skupaj	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ni rodila	28,0	47,0	41,3	28,0	38,0
1	5,2	8,3	11,6	12,3	14,3
2	12,0	11,6	21,6	21,2	29,6
3	14,1	9,6	12,6	14,0	12,8
4	12,3	9,0	5,9	8,2	3,3
5	8,6	4,5	2,7	5,4	0,9
6 in več otrok	19,4	9,6	4,7	10,7	0,6

	Individ. kmet. del. ipd.	Kmet. in pod. delavci	Industr., grad. rudarski in pod. delavci	Delavci v prometu, trg., gostin. idr.	Uprav., adm. finan., vodst. finan., vodst. strok., umet.
Socio-prof. položaj vzdrževalca, ki opravlja poklic v državi					
Skupaj	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ni rodila	33,0	30,2	29,7	31,5	32,6
1	4,8	5,5	6,3	5,6	6,7
2	4,9	6,9	9,6	8,7	10,0
3	5,8	7,7	10,7	10,2	10,8
4	6,6	9,1	9,5	10,0	9,5
5	7,4	8,4	8,5	8,4	7,7
6 in več otrok	36,8	31,7	25,5	24,9	22,1

Vir: isto kot pri tabeli 5, str. 56.

Tabela 7

Povprečno število živorojenih otrok žensk starih od 15—49 let po šolski izobrazbi (popis 1971)

	Brez šolske izobrazbe	S 4 razredi os. šole	S popolno os. šolo	S srednjo šolo	S fakul- teto
Kosovo	6,4	5,1	3,0	1,9	1,2
Vojvodina	3,1	2,5	1,5	1,3	0,9

Vir: D. Breznik, »Natalitet i fertilitet stanovništva Jugoslavije«, v knjigi **Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji**, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 90.

Tabela 8

Zensko prebivalstvo v državi staro 15 in več let po šolski izobrazbi in številu živorojenih otrok na Kosovu, popis 1981 (struktura v %)

	Nepismeni in brez šolske izobrazbe	Nepopolna osnovna izobrazba	Osnovna izobrazba	Srednja izobrazba	Višja in visoka
Skupaj	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ni rodila	14,8	22,2	52,8	56,6	35,3
1	3,8	6,4	7,8	12,1	15,1
2	4,7	10,0	10,4	18,2	30,5
3	6,5	12,4	9,3	8,2	12,7
4	8,2	12,2	6,9	2,5	3,3
5	9,5	10,6	4,6	0,9	1,0
6 in več otrok	52,0	25,6	7,5	1,1	1,6

Vir: »Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981, Žene stare 15 i više godina prema vitalnim etničkim, obrazovnim i ekonomskim obeležjima u SAP Kosovu«, Bilten 47, Pokrajinski zavod za statistiku, Priština 1984, str. 14.

Tabela 9

Stopnja natalitete prebivalstva Kosova po družbenoekonomskih značilnostih (1953 in 1961)

	Vaško prebivalstvo	Mestno prebivalstvo	Kmečko prebivalstvo	Nekmečko prebivalstvo
1953	—	—	45,4	36,1
1961	40,8	40,1	44,9	37,2

Vir: B. Maksimović, »Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti«, **Stanovništvo**, št. 1, 1964, str. 13; I. Ginić, »Demografski izvori i faktori urbanizacije u SR Srbiji«, **Stanovništvo**, št. 2, 1966, str. 124 (podatki za vaško in mestno prebivalstvo se nanašajo na leto 1963).

Tabela 10

Povprečno število živorojenih otrok po narodnosti ženskega prebivalstva, po republikah in pokrajinah, popis 1961 (skupina 35—39 let)

Narod	BiH	Črna gora	Hrva- ška	Make- donija	Slove- nija	Srbija brez pokraj.	Vojvo- dina	Koso- vo
Srbinje	3,5	2,2	2,4	2,9	1,8	2,3	2,3	4,2
Hrvatice	3,2	2,1	2,2	2,2	2,1	1,6	2,2	4,6
Slovenke	1,8	2,0	1,7	(1,8)	2,1	1,5	1,8	(1,9)
Makedonke	(2,5)	(2,7)	2,1	3,7	(2,3)	2,3	3,3	3,0
Črnogorke	2,5	3,5	2,1	2,6	(2,1)	2,1	2,7	3,9
Muslimanke	4,9	5,4	(3,5)	4,7	...	5,2	(3,6)	4,7
Jug. (ne- opred.)	4,0	(2,9)	2,1	(3,7)	(3,7)	2,9	2,0	4,9
Albanke	(3,6)	5,0	(3,9)	5,3	...	5,3	(4,5)	5,5
Turkinje	(3,7)	(6,7)	(4,8)	5,5	...	5,5	...	5,4

Vir: M. Rašević, »Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji«, CDI IDN, Beograd 1971, str. 135.

Tabela 11

Žensko prebivalstvo (v državi) staro 15 in več let po narodnosti in številu živorojenih otrok na Kosovu po popisu 1981 (število in struktura v %)

	Hrva- tice	Črno- gorke	Musli- manke	Romi- nje	Srbi- nje	Alban- ke	Tur- kinje
Skupaj	2.868	10.669	17.976	8.371	75.906	324.045	3.997
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	833	3.861	5.483	2.406	23.094	108.237	1.403
Ni rodila	30,0	36,1	30,5	28,7	30,4	33,4	35,1
1	198	946	1.290	743	6.099	19.360	280
	7,3	8,8	7,1	8,8	8,0	5,9	7,0
2	262	1.665	1.698	716	13.624	22.583	452
	9,7	15,6	9,4	8,5	17,9	6,9	11,3
3	247	1.342	1.839	688	10.854	24.546	438
	9,2	12,5	10,2	8,2	14,2	7,5	10,9
4	217	943	1.719	646	7.134	25.384	381
	8,0	8,8	9,5	7,7	9,3	7,8	9,5

	Hrva- tice	Črno- gorke	Musli- manke	Romi- nje	Srbi- nje	Alban- ke	Tur- kinje
5	155 5,7	626 5,8	1.477 8,2	649 7,7	5.063 6,6	24.541 7,5	301 7,5
6 in več otrok	1.288 28,4	774 6,0	4.470 25,9	2.523 29,9	10.038 12,9	99.394 30,4	742 18,3

Vir: »Popis stanovništva, domačinstava i stanova 1981, Žene stare 15 i više godina prema vitalnim etničkim, obrazovnim i ekonomskim obeležjima u SAP Kosovu«, Bilten 47, Pokrajinski zavod za statistiku, Priština 1984, str. 24.

Prevod: N. K.

prostora

Jelka Pirkevič Kocbek

Ene najpomembnejših razlik med dvema splošnima pojmovoma iz zgodovine načinov gradnje, med tako imenovanimi tradicionalnimi načini gradnje na eni in sodobno arhitekturo in urbanizmom na drugi strani, je v stopnji družbene delitve dela. Prav sprostitelj v delitvi dela so, kot ugotavlja Tafuri,¹ ključna postavka, ki je v splošnem omogočila nastop arhitekture kot posebne, v krog krogih ustvarjalci umučene intelektualne dejavnosti. Podobno velja tudi za urbanizem: šele z razvojem delitve dela so se pri gradnji in urejanju mest v obdobju absolutističnega tipa monarhij pojavile regulacijske — tehnične naloge, v katerih lahko razberemo zametke posebne dejavnosti — tehnike urejanja prostora.

V besedilu se bom še nekoliko vrnila k temu, kar je značilno za »tradicionalne« načine gradnje, katerih ostanki so se ohranili v starih osnovah naših mest in vasi. Moč glavnega namena pa je, na konkretnih primerih vzeti iz zgodovine »novega« urbanizma (to je iz regulacijske dejavnosti 19. stoletja na Slovenskem) pokazati, v kateri točki je mogoče ugotoviti, da se je nova prostorska praksa uveljavila tudi pri nas, in kakšen pomen ima to zgodovinsko dejstvo, če ga opazujemo z zornega kota današnjega načina urejanja prostora.

Če v evropski zgodovini lahko še v času renesanse govorimo o rojstvu moderne arhitekture in zametkih procesa, ki je kasneje vodil v nastanek

¹ Manfredo Tafuri: »Problèmes de la méthode dans l'Histoire d'Architecture«, Histoire et Théories de l'architecture, Rencontres pédagogiques, Institut de l'Environnement Paris, junij 1975, s. 37.

Urbanizem in arhitektura kot oblikovanje praznega prostora

Jelka Pirkovič Kocbek

Ena najpomembnejših razlik med dvema splošnima pojmom iz zgodovine načinov gradnje, med tako imenovanimi tradicionalnimi načini gradnje na eni in sodobno arhitekturo in urbanizmom na drugi strani, je v stopnji družbene delitve dela. Prav spremembe v delitvi dela so, kot ugotavlja Tafuri,¹ ključna postavka, ki je v renesansi omogočila nastop arhitekture kot posebne, v krog lepih umetnosti umeščene intelektualne dejavnosti. Podobno velja tudi za urbanizem: šele z razvojem delitve dela so se pri gradnji in urejanju mest v obdobju absolutističnega itpa monarhij pojavile regulacijsko — tehnične naloge, v katerih lahko razberemo zametke posebne dejavnosti — tehnike urejanja prostora.

V besedilu se bom še nekajkrat vrnila k temu, kar je značilno za »tradicionalne« načine gradnje, katerih ostanki so se ohranili v starih zasnovah naših mest in vasi. Moj glavni namen pa je, na konkretnih primerih vzetih iz zgodovine »našega« urbanizma (to je iz regulacijske dejavnosti 19. stoletja na Slovenskem) pokazati, v kateri točki je mogoče ugotoviti, da se je nova prostorska praksa uveljavila tudi pri nas, in kakšen pomen ima to zgodovinsko dejstvo, če ga opazujemo z zornega kota današnjega načina urejanja prostora.

Če v evropski zgodovini lahko že v času renesanse govorimo o rojstvu moderne arhitekture in zametkih procesa, ki je kasneje vodil v nastanek

¹ Manfredo Tafuri: »Problèmes de la méthode dans l'Histoire d'Architecture«, Histoire et Théories de l'architecture, Rencontres pédagogiques, Institut de l'Environnement Paris, junij 1975, s. 37.

urbanizma, je za naše razmere takšna časovna meja preuranjena. Začetki racionalizacije »produkcije prostora« pri nas segajo v 16. in 17. stoletje, kot je v svoji knjigi Risarji: učenjaki pokazal Braco Rotar.²

Vendar bi pojave militarizacije in baročno estetizacijo naših mest brez težav lahko šteli za nadaljevanje v stoletjih utečene reinterpretacije mesta, ki je ključno načelo njegove materialne konstitucije. Res da je začetek uveljavljanja novih ideoloških registrov, ki izvirajo iz racionalizma absolutistične dobe, mogoče razumeti kot bistveno spreminjanje urbanega prostora, vendar ta pojav v naših razmerah ni dosegel takšnih razsežnosti, kot v večjih sredščih srednje in zahodne Evrope, kamor so bile usmerjene politične, vojaške in gospodarske ambicije monarhov. Prav tako baročne interpretacije naših mest ni spremljajo finančno in administrativno angažiranje monarhične države. Šele v 18. stoletju so se s terezijanskimi in jožefinskimi reformami tudi v naših deželah pričele v širšem obsegu izvajati družbene spremembe, katerih neposredni učinek je bil nastop protourbanistične regulacije mestnega prostora. Spremljali so jih tudi drugi družbeni pojavi, ki jasno razkrivajo značaj teh sprememb: mestne svoboščine so bile postopoma ukinjene, prav tako regionalna avtonomija, država je poenotila denarni sistem, uvedena je bila redna vojaška obveznost, ustvarjen je bil državni prometni monopol, uveljavljati se je začelo posvetno šolstvo itd. Vendar so unifikacija, kvantifikacija in homogenizacija mestni prostor globlje spremenile šele v obdobju uveljavljanja nacionalnih meščanskih ekonomij, to je v obdobju od srede 19. stoletja dalje. Prav v ta čas lahko postavimo tudi uveljavitev »naše« sodobne arhitekture in urbanizma z vsemi zanj ključnimi značilnostmi. Ne moremo govoriti o funkcionalistični arhitekturi, ker s tem izrazom označujemo določen, slogovno in časovno opredeljen arhitekturni pojav, niti o urbanizmu, ker zgodovina urbanizma v sodobnem pomenu ne sega dlje od leta 1863 v preteklost, ko je Idelfonso Cerda skoval besedo »urbanizacion«. Kljub temu pa gre za zgodovinsko določljiv sklop postopkov, intervencij in mehanizmov »oblikovanja prostora«, v katerih lahko razberemo genetično sorodne poteze, kot jih imata sodobna arhitektura in urbanizem. Tukaj lahko govorimo o genetični podobnosti in to zato, ker so družbene razmere v obeh primerih (to je v prostorski praksi nastajajočega kapitalizma in v prostorski sedanjosti) bolj vzročno-posledično povezane, kot to lahko trdimo za tradicionalne urbane in ruralne prostorske oblike, temelječe na fevdalnih družbenih odnosih, in za nove monarhične posege na področju zidave v 18. stoletju. Ker se pričujoča razprava ukvarja z oblikovnimi vprašanji, bomo poskušali z morfološko analizo izbranih prostorskih struktur prikazati genetično sorodnost med regulacijskimi in arhitekturnimi posegi razvijajočega se kapitalizma 18. in 19. stoleja in arhitekturno in urbanistično prakso, kakršna je pri nas v veljavi v zadnjih desetletjih.

² Braco Rotar: Risarji: učenjaki; ideologije v urbanizmu in arhitekturi, Ljubljana, 1985, s. 39—41.

Sodobni »urejevalec« prostora se do konkretne prostorske in pomenske resničnosti največkrat obnaša, kakor da ima pred seboj »tabulo raso«, čist, prazen prostor. Šele tako namreč lahko uveljavi svojo ustvarjalnost in obenem doseže poenotenje prostora. Že sam pojav arhitekturnega (ali regulacijskega) načrta z vsemi znanimi implikacijami (reduciranje prostorske in družbene resničnosti, neuresničljivost, utopičnost) je dovolj zgovoren dokaz o mentalni navadi arhitekturne »tabule rase«. Če je »tradicionalna« prostorska praksa vedno gradila na podlagi obstoječih elementov prostorske resničnosti, je tudi pri zamenjavi dela sistema ohranila določene strukturne elemente preživele prostorske zasnove in jih vgradila v novo, pravzaprav v na novo opredeljeno celoto. Še celo v izjemnih razmerah, to je v primerih katastrof, je še vedno bil prostor, kjer se je ohranila sled starega kraja — sled v kolektivnem spominu, katerega najobičajnejši del so toponimi. »Nova« urejevalska praksa (ki je, kot smo že rekli, povezana s kapitalizacijo in racionalizacijo prostora) pa prav z uvedbo kategorije načrta v prakso oblikovanja prostora pomeni postopno in vse večjo negacijo fizične in pomenske resničnosti. Tako nam že najstarejši regulacijski načrti, pa tudi mestni plani, govore prav o redukciji in v skrajni posledici o negaciji prostorske resničnosti, kjer je zabrisovanje tretje dimenzije le eden njunih vidikov. V ponazoritev naj navedem pet primerov načrtov oziroma mestnih planov:

- plan glavnega mesta vojvodine Koroške, Celovca iz leta 1741,
- načrt regulacije območja nekdanjega kapucinskega samostana v Ljubljani iz leta 1820,
- načrt regulacije okolice nove zgradbe hranilnice v Ljubljani 1878,
- Štembovov načrt regulacije Kranja, 1911 in
- katastrsko situacijo Celja iz leta 1913.

Najstarejšega in najmlajšega med njimi sicer ne moremo šteti v ožjo vrsto regulacijskih načrtov: prvi sodi v skupino tako imenovanih reprezentančnih mestnih planov, kot jih pri nas poznamo od Meriana in Valvazorja dalje, zadnji pa v vrsto katastrskih načrtov. Poglejmo, kakšni so izbrani primeri projekcije resničnosti v dvodimenzionalni prostor risalnega papirja. Za reprezentančni plan Celovca je na prvi pogled najbolj očitno to, da prikazuje mestni tloris, kot da lebdi v praznem prostoru — Celovca ne obkroža okolica, katere nadgradnja naj bi mesto bilo, temveč ga način likovne predstavitve predstavlja kot izbrani kraj v topografiji monarhične organizacije prostora.

Pri načrtu regulacije območja kapucinskega samostana enota reprezentacije ni mesto, ampak le njegov del, izsek, katerega meje so postavljene docela samovoljno, oziroma jih določa le velikost razpoložljivega prostora na papirju. Načrt je bil pripravljen zato, da prikaže prostor nekdanjega kapucinskega samostana in njegovega vrta kot »razpoložljivo zemljišče«, kjer je možna takojšnja regulacijska intervencija. Čeprav načrt reducira resnični prostor na dve dimenziji risalnega papirja, pa je zaradi izbrane risarske tehnike (ki je značilna za cesarske geografe svoje dobe), predvsem zaradi laviranja in poudarjanja fasadnih linij, še ohranjena določena iluzija trodimenzionalnosti.

V naslednjem, dobrega pol stoletja mlajšem načrtu tega ni več; tukaj so vse črte stavbnih obodov enako široke in so poleg tega po debelini enake črtam, ki označujejo parcelne meje. Laviranje je nadomeščeno s čisto tehnično risarskim šrafiranjem. Risba izključuje vsakršno označbo, ki bi reprezentirala resnični prostor — le geometrijska ponazoritev poteka ulic in pa zapisi uličnih imen (in oznak pomembnejših stavb) omogočajo prostorsko orientacijo.

Regulacijski načrt za mesto Kranj je tipičen primer urbanizma 19. stoletja — načrtovalec je najprej izničil obstoječo parcelacijsko in prometno mrežo območja (na karto je z rahlimi črtami vnešena le zaradi boljše orientacije) in na tako pridobljeni prostor nanesel popolnoma novo in po drugačnih načelih sestavljeno prostorsko strukturo, katere ključna elementa sta ulična mreža in ulični otok.

Zadnji načrt katastrske situacije Celja je že čisti primerek tehnične in visoko specializirane grafične prezentacije: zdi se, kot da bi bolj šlo za računalniško risbo kot pa za ročno izdelano karto. Prostorska resničnost je tukaj reducirana na res najosnovnejše elemente, ki pa povrh tega v naravi niso vidni: na mrežo parcelacijske strukture mesta in na množico številčnih kod, ki določajo pravnolastniško stanje vsake točke mestnega prostora. V tem primeru mestna meja, ki je še v času absolutistične monarhije ostro ločevala mesto od ruralne okolice, ne obstaja več: mesto se je v pravnolastniškem pogledu z njo izenačilo. Pa tudi značaj mestne okolice se je spremenil: to ni več mestni pomerij, ki je pravno podrejen mestu, niti gospodarsko zaledje mesta, kjer bi meščani imeli svoje njive, sadovnjake in vrtove, oziroma od koder bi okoliški kmetje zalagali trg v mestu s kmečkimi pridelki — okolica mesta se je spremenila v potencialni gradbeni prostor, ki le čaka, da bo vključen v zemljiško in gradbeno podjetništvo.

Zabrisovanje dejanske prostorske resničnosti oziroma značilnosti, ki določajo istovetnost posameznega kraja, je najbolj značilna pri načrtih in planih kot ključnih instrumentih arhitekturnega in urbanističnega koncipiranja prostora.

V tem so tudi arhitekturni načrti podobni regulacijskim: vedno prikazujejo le stavbo samo, kot da bi lebdela v praznem prostoru, in nikoli ni že iz načrta razvidno, kako bo delovala v konkretnem prostorskem okviru. Takšen odnos se seveda izraža tudi na ravni izvedbe določenega arhitekturnega objekta oziroma prostorskega kompleksa. Eden najbolj zgovornih dokazov je dejstvo, da so realizacije reprezentančnih gradbenih kompleksov 18. in 19. stoletja pri nas nameščene na ravnem zemljišču: terezijanski in jožefinski Trst na nekdanjih solinah in nasipu ob morju, Ljubljana 19. stoletja na ravnem svetu Gradišča, Poljan in Tabora, Maribor, Celovec in Celje najprej na zravnanem območju podrhtih obzidij in zasutih obzidnih jarkov, nato pa na njivah in vrtovih svojih predmestij itd. Edino franciscejski Trst, ki je v prvi polovici 19. stoletja doživel izjemno gospodarsko in gradbeno raztezanje, je zaradi pomanjkanja prostora za ugodnejše razširitve dobil vrsto novih ulic na izrazito strmem zemljišču. Pa tudi vrsta rudarskih kolonij v revirskih naseljih je pomaknjena v strmine in klance — v tem primeru

Plan Celovca, glavnega mesta Koroške, 1741

Načrt regulacije območja nekdanjega kapucinskega samostana v Ljubljani, 1820

pač ni bila na delu reprezentančna inačica regulacijske in arhitekturne dejavnosti 19. stoletja.

Vsi ti novi predeli, zgrajeni v značilni arhitekturni in regulacijski maniri skromnega neoklasicizma (z dodatki drugih slogovnih reminiscenc) so v mesta vnesli popolnoma drugačno vrsto organizacije prostora. O nekaterih ključnih potezah te organizacije, ki učinkuje tudi še v današnji arhitekturni in urbanistični praksi, bomo govorili nekoliko pozneje. Sedaj naj omenim še to, kako se je z novimi posegi spremenilo urbano oziroma naselbinsko merilo in kako sta se v celoti spremenila prostor referenc in pomenska razsežnost novih predelov v razmerju do starega mesta: obsoječe mesto ni več imelo vloge referenčnega okvira, na katerega bi se nanašala na novo opredeljena lek-sika mesta, po novem ima urbana in arhitekturna organizacija svoje referenčno mesto v utoposu, v imaginarnem polju arhitekturne in urbanistične zgodovine, arhitekturnih in urbanističnih načel (skupaj z estetskimi normami) in arhitekturne in urbanistične tehnike kot bolj prozaične plati zazidave in regulacije. Ne da bi se spuščali v podrobno razčlenjevanje, naj le označim ključne točke referenčnega polja, ki ga je oblikovalo 19. stoletje: polje historicizma in njemu sorodnih sklopov kulturnih vrednot (romanticizem, individualizem, eklekticizem), polje nove arhitekturne tipologije in drugih »teoretičnih« razpravljanj in polje posameznih administrativnih in tehničnih postopkov. Prav zadnji so bili že do nekdanj odločilnega pomena pri določanju urbane forme kot celote, hkrati pa so prispevali večje ali manjše deleže tudi pri oblikovanju posameznih elementov — kot dokazuje primer izgradnje novega Trsta v času Karla VI. in Marije Terezije, so gradnjo vodili predvsem uradniki, inženirji in delno vojaki, šolani arhitekti pa bolj malo ali skoraj nič.³

Nov besednjak zidave je seveda, poleg tega, da je drugače strukturiral družbeno resničnost, učinkoval tudi tako, da se je morfologija mestnega prostora spremenila. Gledano v celoti, novi reprezentančni predeli naših mest so bili oblikovani tako, da so posnemali (seveda v bolj skromni in reducirani obliki) vzore oblikovanja evropskih prestolnic. Za naše dežele je bil prvi vzor seveda Dunaj in njegova obnova po letu 1863, ko so pričeli zidati dunajski Ring. Seveda do večjih takih realizacij na Slovenskem ni prišlo, če seveda izvememo postopno izgradnjo Trsta. Kljub temu pa so se še zlasti v gradbeni konjunkturi na prelomu 19. in 20. stoletja mesta na Slovenskem bistveno razširila zunaj meja nekdanjih obzidij.

V naših razmerah je tudi na ravni urbane morfologije 19. stoletje tisti čas, ko se vzpostavi zarez med tradicionalnimi, na srednjeveškem izročilu temelječimi prostorskimi oblikami in novo prostorsko prakso, katere naslednik je tudi današnji način oblikovanja prostora. Spremembe v urbani morfologiji so kompleksne in raznovrstne, med njimi bomo obravnavali le tri, za katere menim, da so najbolj značilne, ker povezujejo večino morfoloških lastnosti »novega prostora«, hkrati pa so

³ Cf. Damjan Prelovšek: »Terezijanski Trst — primer habsburškega uradniškega urbanizma 18. stoletja«, Kronika, 1985, št. 1, str. 28.

učinek že omenjenega miselnega modela »tabule rase«, ki je očiten v postopku redukcije prostorske razvrščenosti na načrt, plan. Te spremembe so:

- nova organizacija uličnega otoka,
- začetki uporabe »svobodne razporeditve objektov v prostoru« in
- nova arhitekturna tipologija.

Pojdimo po vrsti: včasih⁴ je bila enota hiša/parcela ključni člen mestnega prostora. Te enote so se povezovale v večje skupine — v ulične nize, v ulične otoke, v mestne četrti, v celo mesto, hkrati pa so bile oblikovane tako, da so se lahko tudi same širile, se spreminjale, pa se zato ni porušilo osnovno razmerje urbanega tkiva do enot višjega reda. Prav ta sposobnost hkratnega spreminjanja in razvoja urbanega tkiva spreminjanja in rasti kot celote⁵ je tisti čudež, ki je z uvajanjem načrtovalskih in oblikovalskih postopkov izgubil svojo avtonomnost in prenehal delovati. Sicer pa ulični otok v tradicionalnem mestu ne pomeni drugega kot strukturalno enoto višjega reda in je organiziran tako, da je do določene skupine osnovnih enot hiša/parcela omogočen pristop; mestne ulice in trgi pa niso le gole prometne komunikacije, temveč javni prostori, kjer se odvija pomemben del gospodarskega in družbenega življenja. Hkrati pa je ulična mreža tudi hierarhično urejena — vsak ulični otok je tako »opremljen« vsaj z glavno ulico ali trgom in z gospodarsko potjo, ki poteka ob zadnjih koncih parcel (lahko pa ima tudi druge komunikacijske elemente, kot so stranske ulice, požarni presledki in včasih gospodarske poti, ki so speljane po sredini parcelnih nizov). Z razvojem urbanega tkiva se seveda spreminja tudi značaj ulične mreže (tako so se npr. gospodarske poti spremenile v stranske ulice zato, ker so jih obzidali), kakor tudi značaj in struktura arhitekturnega tkiva.

Ulični otok, kot ga je uvedlo 19. stoletje, je drugače zasnovano: cel ulični otok je postal ključna enota prostorske organizacije, kar se lepo vidi pri vseh zgoraj omenjenih primerih regulacij od terezijanskega Trsta do načrta za regulacijo Kranja. Ker se načrtovanje prostora sedaj podreja drugačnim zakonitostim, imenujmo jih zakonitosti geometrijskega reda, je idealen ulični otok pravokotne oblike, z vseh štirih strani obdan z enakovrednimi ulicami in razdeljen na po možnosti enake parcele. Parcele niso več lamelaste, temveč pravokotne, običajno z daljšo stranico obrnjene na ulično stran.

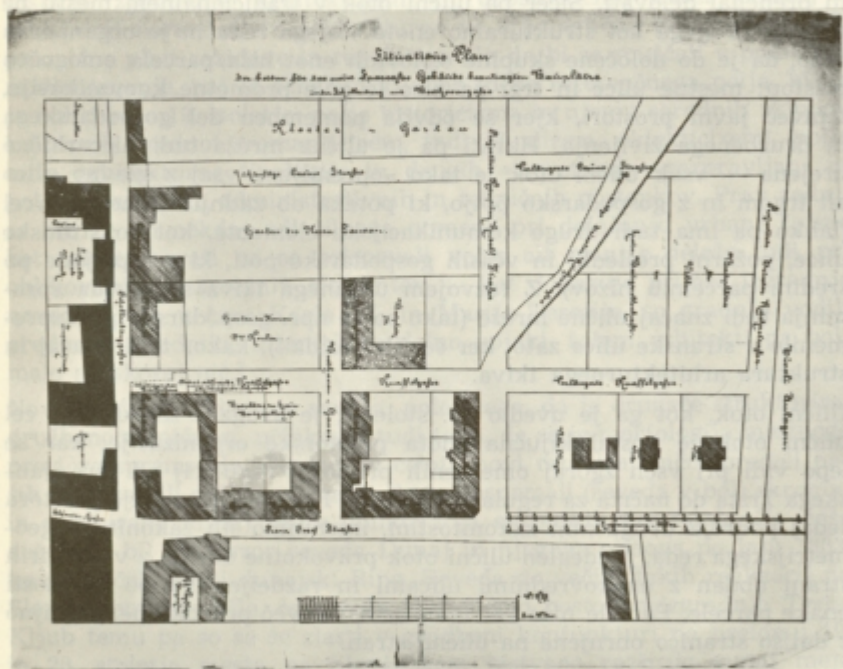
Kadar pa terenske razmere ne omogočajo pravokotnih uličnih otokov, se njihove oblike deformirajo v različne trikotne, trapezaste in druge like, kar seveda povzroča tudi bolj neprijetne deformacije na ravni parcelacije (kot so npr. ozke klinaste parcele v kotih takšnih likov). Pomembno pa je, da v vsakem primeru nova prostorska ureditev prekrije staro — regulacija vzpostavi novo prometno mrežo, novo

⁴ To konkretno pomeni v času pred racionalizacijo mestnega prostora v 18. in 19. stoletju.

⁵ Philippe Panerai govori o distributivnih in asociativnih lastnostih urbanih elementov. Cf. Ph. Panerai et al: *Éléments d'analyse urbaine*, Bruselj 1980, str. 22.

hierarhijo dostopov, novo parcelacijsko situacijo. Le v nekaj primerih je mogoče iz drobcev in nepomembnih ostankov starega parcelacijskega zapisa še vedno razbrati nekatere elemente starega. Tako so na primer v Celju, v notranjščini novega⁶ uličnega otoka med sedanjo

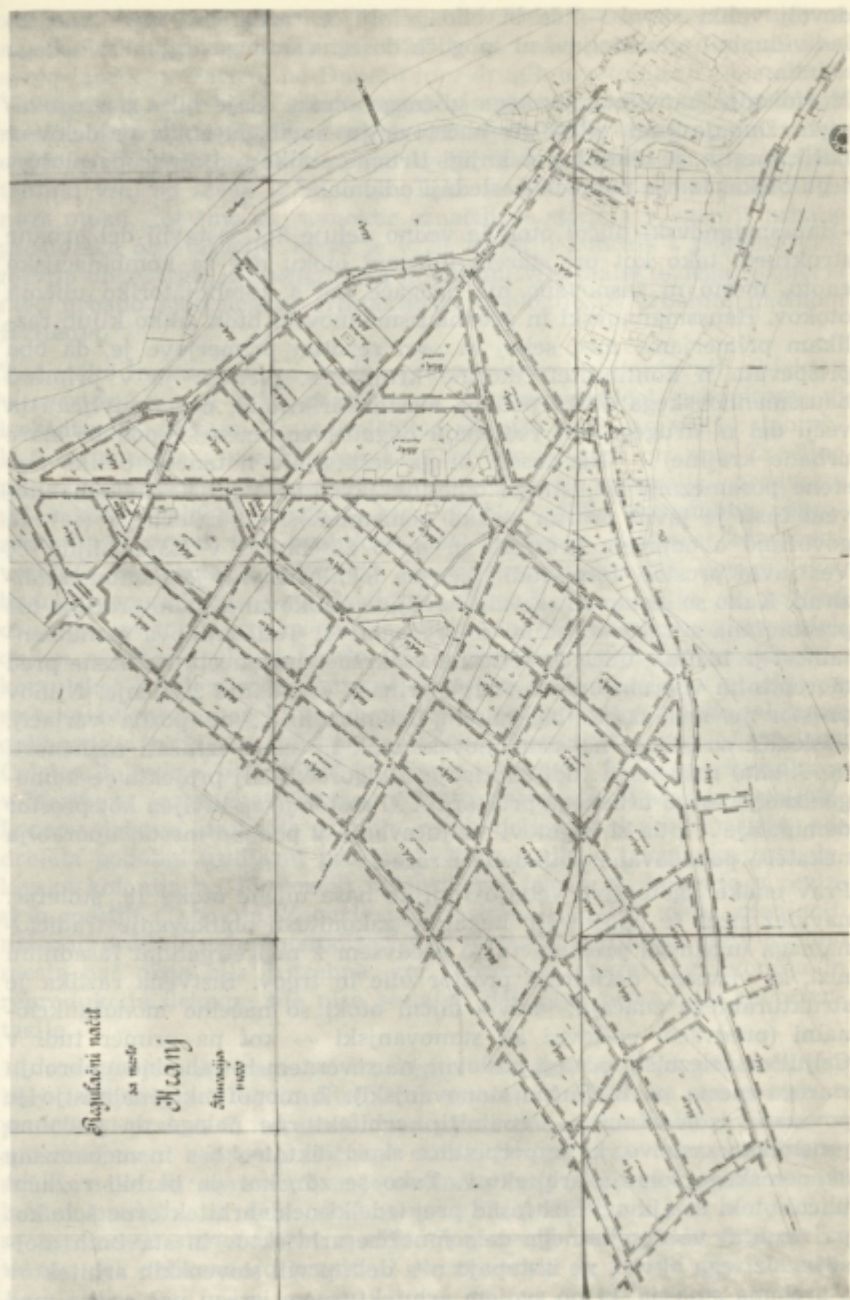
Cankarjevo, Stanetovo, Aškerčevo in Levstikovo ulico ohranjeni ostanki prejšnje neurbane parcelacije, medtem ko so parcele po obodu otoka značilnih pravokotnih oblik. Celjski primer navajam pač zato, ker mi je v tem hipu najbolj pri roki, analiza marsikaterega podobnega primera zidave večjega kompleksa pa bi pokazala, da je zabrisovanje zapisov časa v resničnem prostoru bolj temeljilo na ključnih točkah, kot pa v točkah, ki se ne zde tako pomembne, in prav zato so te pozabljene točke lahko s stališča branja zgodovine bolj zgovorne od reprezentančnih prostorskih postavk. Po drugi strani pa zabrisovanje prejšnje prostorske strukture, ki je tako značilno za regulacijske posege

Načrt regulacije okolice nove zgradbe hranilnice v Ljubljani, 1878

19. stoletja, pomeni tudi to, da urbanizem že od svojih začetkov dalje potrebuje tabulo raso predvsem zato, da s tem pridobi zemljišča v mestih ali zunaj njih za novo zidavo, da na ta način vključi prostor v sistem kroženja kapitala. Zato je tudi ulični otok postal enota posega, ker je posege možno obvladovati (to je regulirati, načrtovati) le na

⁶ Ulični otok je pozidan na prelomu 19. in 20. stoletja, in sicer na območju, za katerega je leta 1872 pripravil regulacijski načrt Viljem Hallada. Cf. Jože Curk: »Celje — urbanistično — gradbeni zgodovinski oris«, Celjski zbornik, Celje 1963, str. 44.

Načrt regulacije Kranja, inž. Stembov, 1911

dovolj veliki ravni — če bi bilo zemljišče razdeljeno med množico individualnih graditeljev, ni mogoče doseči enotnega organizacijskega učinka.

Morfologija haussmannovskega uličnega otoka, ki je bil s posredovanjem Dunaja tudi zgled pri načrtovanju novih mestnih predelov v naših mestih, je obdelana v knjigi *Urbane oblike: od otoka do ploščatega bloka*. Iz nje povezan naslednji odlomek:⁷

»Haussmannovski ulični otok še vedno deluje kot sestavni del urbane strukture: tako kot pri starem uličnem otoku gre za kombinacijsko enoto, mesto ni zasnovano nič drugače kot s kombinatoriko uličnih otokov. Haussmannovski in predhaussmannovski otok lahko kljub razlikam primerjamo med seboj in prvi rezultat primerjave je, da oba prispevata h kontinuiteti mestne krajine... (vendar je v primeru haussmannovskega otoka podoba mesta karikirana, poenostavljena in večji del ni drugega kot redukcija bogate večpomenske podobe stare urbane krajine)... Niz fasad, ki ga sestavljajo natančno oblikovane stene posameznih hiš, strogo omejuje javni prostor. V Haussmannovem času je javni prostor veliko pomembnejši od zasebnega (seveda govorimo o odprtem prostoru in ne o zasebnosti v stanovanjih)... Ves javni prostor, torej tudi ulice na lokalni ravni, je monumentaliziran. Kako so stanovanjske ulice vsiljivo oblikovane, kako pročelja hiš preobložena s kultivacijskimi referencami... Toda njihova monumentalnost je hladna, ulice so očiščene vsakršne slučajnosti, zaščitene pred morebitnim vdorom nereda, ki ga prinaša vsakdanje življenje. Njihov prostor je nenavadno abstrakten, izomorfen..., ne pozna variacij. Posledice so resne: haussmannovski otok ne more izražati različnosti in... zato različnosti tudi zabrisuje. Dolgoročni cilj projekta je homogenizacija vsega urbanega prostora... Prostor je zastavljen kot prostor dominacije..., da si zagotovi vključevanje v podobo mesta, uporablja nekatere podedovane oblikovne izraze«.

Prav enake ugotovitve veljajo tudi za naše ulične otoke 19. stoletja: navidez sicer še upoštevajo nekatere zakonitosti oblikovanje tradicionalnega urbanega prostora in to predvsem z nepretrganimi fasadnimi nizi, ki vizualno definirajo prostor ulic in trgov. Bistvena razlika je strukturalnega značaja: »novi« ulični otoki so načelno monofunkcionalni (predvsem poslovni ali stanovanjski — kot na primer tudi v Celju: ob železniški postaji poslovni, na severnem in zahodnem obrobju starega mesta pa izključno stanovanjski). Z monofunkcionalnostjo je povezana izomorfnost — enak tip arhitekturne naloge da podobno prostorsko zasnovo, ki se perpetuira skozi diktat okusa in mehanizme akademskega šolanja arhitektov. Tako se zdi, kot da bi bili različni ulični otoki in njihovi nizi fasad prej izdelki neke arhitekturne šole kot pa rezultat večdesetletnega dela množice arhitektov in stavbnih mojstrov. Iz tega okvira ne izstopajo niti dela prvih slovenskih arhitektov s preloma stoletja, ki po svojem arhitekturnem izrazu pač sodijo med naslednike obnove Pariza pod baronom Haussmannom. Internacionali-

⁷ Jeaen Castex, Jean Charles Depaule, Philippe Panerai. *Formes urbaines: de l'ilot à la barre*, Paris, 1977, str. 42—43.

zacija arhitekturne govornice (razširjene v velikih razsežnostih) tudi ni naslednica modernega gibanja iz 20-ih let našega stoletja, ampak ima svoje začetke v Parizu, na Dunaju in v drugih prestolnicah 19. stoletja. V tem času se je začel proces vesplošnega ukinjanja tradicionalnega mesta. Mehanizmi tega procesa so razvidni tudi iz novega pojmovanja organizacije prostora, kot so ga uveljavljali arhitekti in regulacijski tehniki vsaj od srede 19. stoletja. Tako je tudi novo pojmovanje uličnega otoka, kot smo ga ravnokar označili, le stopnja v agoniji urbane prostorske organizacije, ki se je v 20. stoletju končala s popolno ukinitvijo ulice, trga, uličnega otoka in z ukinitvijo dialektičnega razmerja med urbano morfologijo, arhitekturno tipologijo in urbanim načinom življenja.

Tudi tako imenovana »svobodna« razporeditev arhitekturnih objektov v prostoru, ki je tako značilna za funkcionalistični urbanizem, ni iznajdba 20. stoletja. Že v prejšnjem stoletju so jo na veliko uporabljali in to ne le v prestolnicah Evrope, temveč tudi pri nas. Značilno pa je, da so takšno obliko prostorske organizacije uporabljali predvsem pri takšnih nalogah gradnje, kjer ni bila toliko pomembna reprezentativna, ampak bolj praktična plat. Takšni so bili torej kompleksi vojašnic, bolnišnic, kaznilniških stavb, tovarn, skladišč. Seveda svobodna razporeditev v regulacijskih kánonih 19. stoletja ne pomeni drugega kot to, da gre za enotno oblikovan, monofunkcionalen predel, obdan z urbano ulično mrežo, ki je praviloma pravokotna. Znotraj kompleksa je ulica reducirana na dostopne poti, posamezni objekti pa so razporejeni po načelih geometrijskega reda. Tipične zglede takšnega oblikovanja najdemo tudi pri nas: vojašnice v Mariboru, Ljubljani, Celovcu in še kje, bolnišnični kompleks v Trstu in Ljubljani, kaznilnica v Mariboru, industrijska »cona« v Trstu, železniški objekti v Ljubljani. Izstopa dejstvo, da se je gradnja prvih delavskih kolonij pri nas podrejela podobni utilitarni prostorski koncepciji — takšna je prva delovska kolonija na Studencih v Mariboru, takšne so kolonije v revirskih mestih (Trbovlje, Zagorje in Hrastnik itd.). Pri vseh omenjenih nalogah gradnje monumentalizacija in formalno vključevanje v podobo mesta pač nista bila potrebna, ker represivni aparat, proizvodnja in reprodukcija delovne sile niso sestavni del nove prostorske reprezentacije.

19. stoletje je s spremembo družbenih odnosov, ki jo je povzročil vse bolj uveljavljajoči se kapitalizem, prineslo tudi vrsto sprememb v prostorski praksi. O nekaterih med njimi smo že govorili, predvsem o spremenjenem konceptu uličnega otoka. Druge, prav tako pomembne, smo le nakazali: spremenil se je način življenja, kjer je ključna novost ločitev predelov za delo od stanovanjskih predelov, s tem v zvezi so se spremenili stanovanjski modeli. Spremenila se je tudi vloga arhitektov pri oblikovanju prostora⁶ — arhitekti so postali predstavniki

⁶ Vprašanja nastanka arhitektovega poklica in spreminjanja njegovega družbenega položaja v zgodovini delitve dela je obdelal Braco Rotar v svoji knjigi *Pomeni prostora*, Ljubljana, 1983, predvsem poglavje III. 2 do III. 4.

Katastrsko niveletni načrt Celja, V. pl. Thomka, 1913

spoštovanih »svobodnih poklicev« tako kot odvetniki, zdravniki. Na tem mestu pa bi radi spregovorili o nečem drugem, o pojmu arhitekturnega tipa.

Sam pojem je pravzaprav iznajdba 19. stoletja, vendar je bil v tem času njegov pomen omejen na to, kar sodobni arhitekturni teoretiki imenujejo »operativni tip«, to je tipični načrt oziroma tip, pripravljen za takojšnjo izvedbo.⁹ Drugo pojmovanje tipa je novejšega izvora in

⁹ Poleg Cristiana Devillersa (»Typologie de l'habitat et la morphologie urbaine«, A. A, št. 174, Pariz; 1975) je ključne pojme in izhodišča arhitekturne tipologije obdelal Philippe Panerai v poglavju »Typologies« knjige *L'éléments d'analyse urbaine*, Bruselj, 1980. V nadaljnjem se opiram predvsem na njegova razmišljanja.

njegova obravnava v arhitekturnih in umetnostnozgodovinskih razpravah ni starejša od nekaj desetletij. V tem pomenu s tipom označujemo nezavedni miselni vzorec, kulturni model, ki je predvsem v času pred nastankom in uveljavitvijo arhitekture v sodobnem pomenu »proizvajal« arhitekturne objekte določenih oblik, določenih »tipov«, ko so na primer (če spet vzamemo zglede iz našega okolja): enoladijska romanska cerkvena z apsidalnim zaključkom, ki v naslednji slogovni fazi dobi gotski »kranjski« prezbiterij, gorenjska kmečka hiša z barokiziranimi arhitekturnimi elementi s kasnejšimi klasicističnimi poudarki, meščanska hiša na primer v Novem mestu, kjer lahko sledimo njenemu razvoju od pozne gotike do 19. stoletja itd. itd. Tukaj tip pomeni generativni vzorec, logiko prostorske organizacije, ki v nasprotju s prvim pojmovanjem tipa ni ozek model (kopito-šablona), temveč predvsem »način razmišljanja« vrste predvsem anonimnih stavbenikov več generacij, način razmišljanja torej, kjer pride do izraza »genius loci« — to so regionalne in celo lokalne posebnosti. Vendar, kot je mogoče razbrati že iz zgoraj navedenih naključnih primerov, takšni generativni tipi¹⁰ niso nedovzetni za pobude iz drugih, včasih tudi precej oddaljenih kulturnih okolij in iz »višjih« slogovnih praks.

Če se vrnemo na problematiko arhitekturne tipologije 19. stoletja, naj še enkrat ponovim: v tem času se je poleg samodejne gradbene prakse, ki je temeljila na upoštevanju generativnih arhitekturnih vzorcev, pričel uveljavljati tudi nov način »produkcije prostora.« Njegovi »nosilci« so bili šolani arhitekti in stavbeniki, ki so tudi pri nas, tako kot širom po Avstriji, Franciji in še kje, gradili določene vrste stavb po skoraj bi rekli tipskih načrtih. Značilno je, da so bile to večinoma stavbe »državnega« ali njemu sorodnega značaja, kot so šole, sodišča, magistrati, kasarne, kaznilnice in železniške postaje. Na Slovenskem so predvsem prve in zadnje najpogostejši primer aplikacije »nove« tipologije. »Ljudske« šole in gimnazije 19. stoletja so vse zgrajene po istem kopitu, prav tako železniške postaje, kjer so razlike le v stopnjevanju velikosti in sicer v zaporedju čuvajnica — manjša postaja — večja postaja.

Po vsej avstrijski monarhiji so gradili enake tipe železniških postaj ne glede na regionalne posebnosti in geografske razmere. V prvi polovici 19. stoletja so uradniki raznih stavbnih uradov pri vseh javnih naročilih morali upoštevati stroga pravila cesarskega dekreta iz leta 1820, ki je narekoval strogo varčevanje pri graditvi in drugih stroških in prepovedal vsak odvečen okras.¹¹ Tako je uradniška arhitektura že pol stoletja pred Adolfom Loosom uresničevala njegovo kraljico »ornament kot zločin« in lahko jo štejemo za neposrednega predhodnika sodobnega funkcionalizma.

¹⁰ Panerai jih imenuje »ustaljeni tipi«, op. cit. s. 79.

Sploh je pravilo, da prostorske prakse nižjih družbenih slojev prevzemajo po zgledih iz prostorskih praks, ki so jih razvili višji sloji. Cf. Christian Devillers, op. cit., str. 20.

¹¹ Cf. Damjan Prelovšek: »Ljubljanska arhitektura v prvi polovici 19. stoletja«, Sinteza, št. 36—37, 1976, str. 48.

Zglede za novo tipologijo lahko izberemo kar iz enega samega slovenskega mesta, iz Novega mesta. Če je leta 1905 zgrajeni novi rotovž na Glavnem trgu vsaj navzven podoben tradicionalnim srednjeevropskim mestnim hišam, pa je v dveh točkah vseeno značilen proizvod svojega časa: gre za precej verno, čeprav skromnejšo kopijo ljubljanskega magistrata (seveda brez arkadnega dvorišča) in drugič: v njej je bila nastanjena občinska uprava, ki nima nič skupnega z na srednjeveškem izročilu temelječo samostojno mestno občino, ampak je le člen v upravni verigi kapitalistične države. Poleg tega so v Novem mestu še tri »tipske« stavbe s preloma stoletja: železniške postaje v Bršljinu, postavljena v času, ko so zgradili dolensko progo (1894), potem stavba okrajnega glavarstva ob Ljubljanski ulici (1903), izrazit primer reprezentančne uradniške arhitekture, in gimnazija ob današnji Cesti herojev (1912), za katero kar na pamet lahko naštejemo vsaj tri, štiri popolnoma identične ponovitve, saj je bila zgrajena po pravem tipskem projektu.

Tako pojmovana nova tipologija pa ni delovala le na ravni uradniške arhitekture, ampak tudi pri nalogah v »zasebnem sektorju«, predvsem v stanovanjski arhitekturi. Tako je 19. stoletje pri nas čas, ko so se pojavili skoraj vsi stanovanjski tipi, značilni za 20. stoletje — izjemi sta le vrstna hiša (in iz nje izpeljana atrijska hiša, ki je nova »iznajdba«, medtem ko so vrstne hiše v Angliji stare že dvesto let) in stanovanjska stolpnica. Za stanovanjsko vilo in najemno stanovanjsko hišo ni treba posebej dokazovati, da sta iznajdbi 19. stoletja. Delavske kolonije so predhodnice sodobnih stanovanjskih sosesk, najbolj uporabljena pri njih so stanovanjske enote v nizih (vsaka enota ima svoj vhod) in pa predhodniki pravega stanovanjskega bloka — na primer večstanovanjske stavbe v koloniji ob cesti ali stanovanjske kasarne na Posetju (1880—90), oboje v Trbovljah. Naš čas je vse te tipološke nastavke prevzel in jih razvil v bolj razdelane tipološke variacije.

Naj sklenem: v obdobju, ko enota posega ni bila več dvojica stavba/parcela, temveč ulični otok oziroma na novo razparcelirano zemljišče uličnega otoka, se je spremenil tudi odnos med arhitekturnim tipom in urbano obliko. »Urbana oblika je mehanično izpeljana iz kvantitete zgradb, ne da bi zgradbe povratno vplivale na kvaliteto urbanega prostora kot celote... Mesto se oblikuje le tako, da se povečujejo pozidane površine in sicer v smislu zaporednih razrešitev, kjer nista vnaprej določena ne njihov značaj ne odnosi med njimi. Torej ni več urbane oblike, so le urbani pojavi.«¹²

¹² Philippe Panerai, op. cit., str. 90.

Na rob okrožnici papeža Janeza Pavla II. »Dominum et Vivificantem«

Vekoslav Grmič

Nova okrožnica papeža Janeza Pavla II. z datumom 18. maja 1986 in začetnima besedama »Dominum et Vivificantem« govori o Sv. Duhu v življenju Cerkve in sveta, kakor pravi podnaslov te okrožnice. Tako je papež Janez Pavel II. s to okrožnico sklenil svojo razpravo o treh božjih Osebah, saj je že prej objavil okrožnici »Dives in misericordia« in Redemptor hominis«.

Okrožnica o Sv. Duhu »Dominum et Vivificantem« je v resnici močno abstraktna razprava o Sv. Duhu, čeprav nikakor ne manjka razmišljanja, ki posega v praktično življenje. S teološkega vidika je treba reči, da papež razvija tradicionalen nauk o Sv. Duhu, ki ostaja kljub poudarkom na »oživljajočem delovanju« Sv. Duha močno oddaljen od resničnega človeškega življenja. Vse drugače npr. razpravlja o Sv. Duhu znani teolog Y. Congar, ki je že leta 1979 izdal v francoščini svoje delo o tej verski skrivnosti z naslovom »Je crois en l'Esprit Saint«. Čeprav ga je pisal poklicni teolog, je delo napisano veliko bolj življenjsko, veliko bolj tudi v duhu 2. vatikanskega cerkvenega zbora. O karizmah, ekumenizmu in delovanju Sv. Duha v svetu ne bomo v papeževi okrožnici našli skoraj ničesar, čeprav so ta vprašanja sestavnice razglabljanja o Sv. Duhu, kakor to dokazuje Y. Congar v svojem delu. Pogled na današnji svet, kakršnega najdemo v okrožnici, je pač vse preveč negativen, da bi mogel biti v njem prostor za bogato delovanje Sv. Duha, čeprav papež to delovanje spotoma omeni. Kako gleda papež na ekumenizem, je dokaj znano, zato tudi samo spotoma omeni nauk o Sv. Duhu v pravoslavni

Cerkvi. O karizmah pa se mu najbrž zdi preveč nevarno razpravljati, ker motijo avtoritarno Cerkev. Kakor koli že, nauk o Sv. Duhu v okrožnici ne prinaša nekih novih pogledov. Res pa je, da zida papež svoj nauk na Sv. pismu ali še bolje na tistih mestih Sv. pisma, ki jih ima v tem pogledu za posebno pomembna. Močno pa se kažejo dualistični nazori ali teološki pogledi v luči grške dualistične miselnosti, kakršne najdemo že pri sv. Pavlu.

Večji del okrožnice, ki je precej obsežna (v latinščini ima 90 strani, sicer pa 67 točk), je tedaj posvečeno razpravi o Sv. Duhu in njegovem delovanju. Obnebje delovanja Sv. Duha je nakazano z besedami, da bo Sv. Duh »prepričal svet, kako se moti glede greha, pravičnosti in sodbe« (Jn 16,8). Delovanje Sv. Duha je odrešitjsko, nadaljevanje Kristusovega dela in zato Sv. Duh vodi človeka h Kristusu, k veri v Jezusa Kristusa, kar je tudi poslanstvo Cerkve. Greh je tedaj predvsem greh nevere, neposlušnost Sv. Duhu, vesti, ki je »dar Sv. Duha«, nasprotje resnici, saj je Sv. Duh Duh resnice. Greh pomeni odločanje za smrt, medtem ko Sv. Duh daje življenje. Greh je služba duhu teme in očetu laži, Satanu, medtem ko Sv. Duh prinaša luč in vodi k spoznanju resnice.

Greh je mogoče spoznati samo po razsvetljenju Sv. Duha. A Sv. Duh je tudi tisti, ki človeku pomaga, da se spreobrne.

Današnji človek naj bi izgubil čut za Boga in zato tudi za greh. Hoče biti povsem avtonomen in sam odločati o tem, kaj je dobro in kaj slabo. Rekli bi lahko, da je greh predvsem zavračanje vodstva Sv. Duha, zavračanje Boga. To pa ima subjektivno in objektivno razsežnost, je dogajanje v človeku in v človekovem okolju, v njegovi kulturi in civilizaciji, v njegovih družbenih strukturah. Posebno je viden upor zoper Sv. Duha, upor zoper Boga ali sploh zavračanje vere v Boga v materializem, ki se javlja danes v teoretični in praktični obliki. Dialektični in zgodovinski materializem naj bi predstavljala sistem, ki radikalno zagovarja materializem v teoretični in praktični obliki, ki pomeni zato tudi radikalno obliko ateizma. Zato je zanj religija lahko samo idealistična iluzija, ki jo je treba zatreti. Človek je tedaj dolžan ta materializem zavrniti, če hoče biti poslušen Sv. Duhu.

Materializem pomeni v resnici tudi odločitev za smrt, ne za življenje. In res je v današnji civilizaciji veliko znakov smrti in njenega gospostva: tekma v oboroževanju, nevarnost jedrskega samouničenja, beda in lakota, splav in evtanazija, nove vojne in terorizem.

Človek bi upravičeno pričakoval, da bo papež nekaj več spregovoril o tekmi v oboroževanju in nevarnosti jedrskega samouničenja, saj se nedvomno v tem najbolj kaže upor zoper Sv. Duha, ki je oživljajoči Duh in Duh ljubezni. Prav tako bi upravičeno pričakovali, da bo papež na tem mestu bolj odločno nastopil v obrambo lačnih, zoper lakoto, ki jo razvite krščanske dežele dokaj neprizadeto opazujejo, ne da bi bile resno pripravljene to sramoto, ta zločin današnjega

sveta in nepravilnost, ki v njem vlada, odpraviti. Če je kaj zname-
nje in dokaz upora zoper Sv. Duha, če je kaj materializem v polnem
pomenu, ateizem v radikalni obliki, potem sta to atomsko oborože-
vanje in povsem krivična razdelitev dobrin, tako da imajo eni pre-
več, drugi pa od lakote umirajo. In vendar vrhovno vodstvo Cerkve
o tem ne upa jasno in odločno spregovoriti in teh pojavov obsoditi
kot najradikalnejšega ateizma. Nazadnje pa tudi smemo reči, da so
na Zahodu doslednejši materialisti v praktičnem, življenjskem po-
menu kakor na Vzhodu, kjer uradno zagovarjajo dialektični mate-
rializem, da o zgodovinskem materializmu sploh ne govorimo. Podo-
ba je tudi, da papež le ne razlikuje dobro teoretičnega in praktičnega
materializma ali prav tako ne materializma v ožjem filozofskem po-
menu in etičnega materializma. Po nauku 2. vatikanskega cerkvenega
zbornega zbora Bog, Sv. Duh deluje tudi v ljudeh, ki ga sploh ne poznajo ali
mislijo, da ne morejo vanj verovati, so prepričani, da ga ni. Biti
ateist še nikakor ne pomeni biti grešnik, pokvarjen človek, kakor ne
pomeni isto priznavati Boga in biti pošten, dober človek. Stvari ni-
kakor niso tako preproste, kakor so na več mestih okrožnice prikaza-
ne (čeprav ne povsod), s črno-belo tehniko. To dokazuje tudi zgodo-
vina Cerkve, ki je bila včasih res takšna, da je bilo težko verovati
v delovanje Sv. Duha v njej. Bili so časi, ko so bila znamenja Sv.
Duha bolj opazna zunaj Cerkve kakor v njej.

Reči je treba naposled, da okrožnica »Dominum et Vivificantem« ni
napisana v dialoškem duhu in z dialoškimi izrazi in zato še posebej
pušča vprašljivo resno voljo za dialog, ki ga je 2. vatikanski cerkve-
ni zbor ponovno poudarjal in priporočal. Tako pa tudi ni čudno, da
so nekateri časopisi hudo vznemirljivo odgovorili na okrožnico in
jo zavrnil. A konec koncev okrožnica niti ni tako nenavadna glede
na druge okrožnice sedanjega papeža, glede na njegovo odklonilno
stališče do marksističnega socializma in glede na njegove integralis-
tične poglede, kar se tiče poslanstva in pravic Cerkve. Res pa je,
da ima lahko takšen nastop papeža v današnjem pluralističnem svetu
samo negativne posledice. Veseli tudi ne bodo okrožnice teologi, ki
razvijajo svojo teološko misel v duhu 2. vatikanskega koncila ali
se resno ukvarjajo s teologijo Sv. Duha. Najmanj pa bo okrožnica
koristila kristjanom v socialističnih deželah, kjer so razprave o mar-
ksizmu vse bolj poglobljene kakor v njej in zato ni težko voditi dialo-
ga med marksisti in kristjani, medtem ko ga okrožnica posredno
proglašča za nemogočega.

... in v njem, ki je bil v 70-ih letih prejšnjega stoletja še celo
strožje kot v SZ. Kljub naporom, da bi se lahko sami pridela-
li količino prehranskih izdelkov, krijeva domačini prideleki le polovico
vseh potreb. Pridelani nastajajo zaradi pomanjkanja sredstev, agrono-
mov in uporabnikov posestev z ustrezno izobrazbo. Najtežje je na
področju državnih posestev, ker se vanje zunanji vložijo velika sredstva.
Leta 1984 je rentabilno gospodarilo le 36 % od 24-ih državnih posestev.
Konec 70-ih let se je razvilo ribištvo kot ena izmed najbolj uspešnih
neindustrijskih dejavnosti; ribe so postale glavni izvor dohoda, ki se
izvažajo predvsem v SZ in na visoko specializirana tržišča Daljnega

Tragedija v Južnem Jemenu

Fred Halliday

Kako ublažiti napetosti in razumno rešiti spore, ki so posledica nesoglasij med vladajočimi socialističnimi strankami v nerazvitih deželah, ki trpijo stalno pomanjkanje. Ta nerešen problem je porazil jemensko socialistično stranko, ko je 13. januarja 1986 izbruhnila kratka državljanska vojna, ki je povzročila veliko izgubo. Travmo v Južnem Jemenu lahko primerjamo s tragičnim koncem razumevanja znotraj gibanja New Jewel v Granadi. Čeprav sta področji obeh kriznih področij različni, bi bilo zaradi geopolitičnega položaja Jemenske Republike Reaganov poseg težje izpeljati.

Južni Jemen je nastal leta 1967 po zmagi nad Angleži. Približno 2 milijona prebivalcev živi na skoraj popolnoma neplodni zemlji, le 2 % zemlje je rodovitne in le 1 % kultivirane (zaradi pomanjkanja vode je širjenje kmetijskih površin več ali manj neizvedljivo). Dve zemljiški reformi iz obdobja po revoluciji sta razdelili večino zemlje v približno 60 kolektivnih kmetijskih posestev in 24 državnih posestev. Dovolili so nekaj manjših privatnih kmečkih zemljišč, toda omejitve so celo strožje kot v SZ. Kljub naporom, da bi si lahko sami pridelali zadostno količino prehrabnenih izdelkov, krijejo z domačimi pridelki le polovico vseh potreb. Problemi nastajajo zaradi pomanjkanja sredstev, agronomov in uporabnikov posestev z ustrezno izobrazbo. Najtežje je na področju državnih posestev, ker so vanje zaman vložili velika sredstva. Leta 1984 je rentabilno gospodarilo le 38 % od 24-ih državnih posestev. Konec 70-ih let se je razvilo ribištvo kot ena izmed najbolj uspešnih neindustrijskih dejavnosti: ribe so postale glavni izvoz dežele, ki ga izvažajo predvsem v SZ in na visoko specializirana tržišča Daljnega

Vzhoda. Leta 1982 je znašal nacionalni dohodek na prebivalca 460 \$. Leta 1985 je zagotovilo 10 % proizvodnje in je bilo v kmetijstvu zaposlenih 42 % delavcev, medtem ko je industrija proizvedla 16 % in zaposlila 11 % delavcev.

Pogodba s SZ

Skoraj vseh 18 let svojega obstoja je bil Južni Jemen žarišče nenehnih spopadov med revolucionarji in protirevolucionarji na tem področju. Dežela je postala v veliki meri strateško varna zaradi tesnih stikov s Sovjetsko zvezo. Politično je Sovjetska zveza zagovarjala stališče, da bi bilo popolnoma nesmiselno razpravljati o prehodu v socialistično ureditev v deželi s tako šibkim narodnim bogastvom kot je Južni Jemen, z množico nepismenih, kjer primanjkuje kadra in tako naprej. Že od vsega začetka so sovjetski nasveti uperjeni proti notranjim špekulacijam, protežiranjem, prilagajanju islamu, liberalizaciji, odprtosti do naftnih proizvajalk, razrahljani kontroli nad kmeti in ribiči, kar je vse temeljilo v strahu pred odtujitvijo od prebivalcev. Pogledi SZ so bili vedno treznejši kot pogledi domačih struj v Južnem Jemnu in to na notranjepolitičnem kot tudi na zunanjepolitičnem področju. Poskušali so normalizirati odnose z Saudsko Arabijo in Omanom ter trdili, da bo to v daljni prihodnosti poslabšalo položaj imperializma bolj, kot če bi podpirali gibanja proti režimom, ki jih obdajajo.

SZ se je branila vmešavanjem v notranjo politiko dežele (šele zadnja leta — pod vlado predsednika Ali Naserja, ki je moral zapustiti položaj januarja — so se stališča SZ in Južnega Jemena na notranjem in zunanjem področju nekoliko zblížala). V zadnjih 18-ih letih je SZ prispevala kot pomoč deželi 270 milijonov \$. Skupaj pa je Južni Jemen do leta 1982 dobil 785 milijonov \$. Poleg SZ so pomagale socialistične države, vključno s Kitajsko (133 milijonov \$), Arabske države in multilateralne družbe. SZ ne zahteva vojaških oporišč v mestu Aden — kot suvereno področje stalno nameščenih čet — toda bližina пристanišča, kjer je skladiščenje najbolj zavarovano v deželi. Aden je zelo primeren za namestitev obveščevalnih služb v tem delu.

Politični razvoj po osvoboditvi

Vodilna stranka v Južnem Jemenu je bila ustanovljena leta 1963 in se je imenovala Nacionalna Liberalna Fronta (NLT), ki je zmagala v gverilski vojni proti Angliji 1967 leta. Preimenovala se je v Jemensko socialistično stranko. Šteje približno 26.000 članov, od katerih je približno 20 % vojaškega osebja. Manj kot 15 % članov je iz delavskega razreda, takšni podatki so bili uradno objavljeni. Med ostalimi člani je veliko število intelektualcev in različnih strankarskih uradnikov.

Ves čas svojega obstoja je imela organizacija frakcijski značaj. Predvsem zaradi boja za liberalizacijo, ki ga lahko primerjamo s politiko v Angoli ali Zimbabveju. Zmaga leta 1967 je bila istočasno tudi

zmaga proti FLOSY — proegiptovskimi privrženci, s katerimi ni bilo mogoče doseči soglasja in enotnosti. V tem spopadu so se prepletala osebna, politična in regionalna nasprotja. Tragično je, da je v teh krvavih spopadih med NLF in FLOSY izgubilo življenje več ljudi kakor v spopadu z Veliko Britanijo.

Po osvoboditvi je prišlo do rivalstva med Naserjevimi privrženci pod predsednikom el-Shabi, ki so jih imenovali »marksistično-leninistična« levica. Kasneje je v nekrvavem državnem prevratu el-Shabi izgubil oblast. To je bilo 22. junija 1969. leta V hišnem priporu je ostal skoraj do konca življenja in je umrl v svojem domu 1980.

Fronta se je nato počasi preoblikovala v »stranko novega tipa«, sledeč Leninovim načelom. Združevala je dve manjši politični skupini: privržence sirijskih Baathistov in manjšo, privržence sovjetsko-komunistične stranke (PDU), v priljubljeno Demokratično Unijo. Ta združitev je bila na nek način podobna Castrovem gibanju in PSP (Komunistična stranka na Kubi), s to razliko, da je imela kubanska PSP veliko večjo politično moč kot PDU. Po drugi strani je jemenska PDU podpirala oborožene spopade (čeprav sama v resnici v njih ni sodelovala) in je skrbela za obveščevanje v NLF od vsega začetka dalje. Do resnejšega konflikta, kakor na Kubi med Castrovimi privrženci in PSP, pa v Jemenu ni prišlo. Leta 1978 je prvič zasedal kongres YSP. Malo pred tem je izbruhnil spor med strankami. 26. junija 1978 je postal predsednik Salem Robeya Ali, ki je neuspešno poskušal pritegniti na svojo stran večino v Centralnem komiteju. Kljub temu, da načelno ni bil zagovornik Maovega nauka, je maoizem nanj vplival do takšne mere, da je postal nasprotnik ortodoksne stranke in je rad odločal sam, brez tujega vpliva. Verjel je, da bo pritegnil množice s temeljnimi političnimi principi bolj kakor s funkcionalno kompetenco in je leta 1970 skušal speljati kulturno revolucijo v Južnem Jemnu. Posledice so bile katastrofalne. Ostal pa je še naprej priljubljen vodja in je imel na svoji strani večji del ljudstva kakor pa vodstvo stranke, ki ga je vrglo s položaja. Leta 1978 je postal predsednik Abdul Fatah Ismail. Aprila 1980 so ga v prevratu brez prelivanja krvi izgnali iz države. Politični azil si je poiskal v SZ, vrnil pa se je leta 1985 in postal pomembna osebnost, ki je vodil opozicijsko gibanje proti vladi januarja 1986, vse do svoje smrti.

Abdula Fataha so odstranili z oblasti leta 1980 zaradi neizpolnjenih obljub in ker je preveč pričakoval od SZ pa tudi zato, ker je neuspešno vodil gospodarstvo in ga speljal v napačno smer. Njegovi nasprotniki so se mu posmihali in ga z lahkoto vrgli s položaja, češ, da je sodeloval s Khomeinijem — fakirjem, interpretom verskega nauka. Z drugimi besedami, v njem so videli dogmatičnega marksista, ki se je posvečal bolj teoriji, tehnično in izvršilno pa je bil neuspešen. Znan je postal sredi 60-ih let, ko je proklamiral potrebe in nujnost marksistično-leninističnih smernic, kar je pomenilo boj proti »trgovcem na drobno«. V notranji politiki je bil to povod za prepir med majhnimi trgovci, od katerih je bil odvisen razvoj mesta in tistimi na podeželju, ki so jih imenovali »kulaki«. Vsi ti katastrofalni dogmatični pogledi na

gospodarski in socialni razvoj so mu kaj malo pomagali pri vodenju državnih poslov, kljub temu, da ga je mnogo ljudi podpiralo.

Ali Naser Mohamed je postal predsednik leta 1980 in je ostal na oblasti do januarske krize. Še vedno so se pojavljale stalne napetosti zadnjih pet let, ki so pokazale, da so frakcije endemična značilnost socialistične stranke. Ne le spor levica-desnica, temveč tudi kompleks vseh struj znotraj stranke. Seveda je imelo to frakcionalizem divergentno obliko radikalizma: prvotnost, jemenska nagnjenost, samo bolj ortodoksno, tj. pasivno. Revolucija je bila bolj usmerjena v preteklost, toda nazadnje, ko so se opredelili kot »marksisti-leninisti« v 60-ih in na začetku 70-ih let, so postali močnejši. V zadnjih letih, ko je bil na oblasti predsednik Ali Nasser, so te kontrastne težnje odražale odnose s SZ, Kitajsko ter z Zahodom. Toda do spora je prišlo zaradi dveh bolj notranje-političnih vsebin: domačega gospodarstva in zunanje politike v regionalnem obsegu.

Gospodarska politika

Na gospodarskem področju je bilo osrednje vprašanje: do kod potrebuje domači gospodarski razvoj zmanjšanje državne kontrole. Deset let visoko centraliziranega gospodarskega režima, ki nastopi po neodvisnosti leta 1967, ni poželo mnogo rezultatov. Ko se začne osvobajanje izpod državne kontrole v poznih 70-ih letih in kasneje v še večjem obsegu v 80-ih letih pod vlado Ali Nasserja, se življenjski standard poveča. Povečala se je tudi pomoč iz tujine, privatni sektor na tržnem področju je imel svobodnejše roke, kmetje so smeli prodajati večje število raznih pridelkov po cenah, ki so do 150 % odstopale od cen na državnem trgu. Sprostila se je tudi kontrola prodaje v ribištvu. Vendar to še ni pomenilo, da je tržišče postalo povsem prosto, kot na primer v kolhozih v SZ. To ni bilo nič drugega kot kontrolirana liberalizacija. Poskušali so tudi opogumiti svoje delavce na delu v tujini, da bi domov pošiljali več denarja. Ti delavci so zelo pomemben sestavni del družbe in predstavljajo morda tretjino vseh telesno najsposobnejših mladih ljudi v Južnem Jemnu. Domov pošiljajo preko 300 \$ milijonov letno, kar znaša med 60 % in 70 % vsega deviznega priliva. (Izvoz je znašal le 21 \$ milijonov leta 1982, medtem, ko je uvoz znašal 747 milijonov \$.) Prispevek zdomcev pa ni iprihajal le v devizah, temveč tudi kot uvoz potrošniških artiklov. Njihovo vlogo v družbi moramo bolj oceniti, ker vemo, da so ti delavci pri 35. letih popolnoma izčrpani in jih morajo na delu v tujini nadomestiti mlajši. Vlada daje sedaj tem več svobode in jim je olajšala odhod v tujino in vrnitev.

Ta gospodarska liberalizacija je bila vir napetega položaja. Če imajo delavci v privatnem sektorju večje plače kot uslužbenci, postanejo ti slabe volje in živčni, kar razrešujejo s klasičnim modelom strankarskih privilegijev. Sredi sedemdesetih let so se pojavile posebne trgovine za člane Centralnega komiteja, nekatere med njimi so imeli privilegiran dostop do določenih artiklov, pojavila so se dovoljenja za stvari, ki so jih nekateri smeli prenašati preko meje brez carine, izdajali so posebna

dovoljenja za funkcioniranje, da smejo kupovati artikle z devizami, dobivali so provizije za prezračevalne naprave, video kamere in avtomobile. Vse to je državo vodilo v prepad. Poglejmo eno takih tipičnih epizod pod starim vodstvom iz 70-ih let: SZ je vojsko popolnoma na novo oskrbela z orožjem in zato so se odločili, da se bodo znebili celotne stare angleške opreme tako, da jo bodo poslali na mejo s Saudsko Arabijo in jih zamenjali s tihotapci za avtomobile znamke Toyota. (Vojska je verjetno prenehala sodelovati z Afghan Moujahedonom, najbrž edinim človekom na svetu, ki je želel, da bi bil ponovno postavljen Lea Eafeld.) Avtomobile Toyota so seveda prodali oficirjem in članom stranke. Toda v neki skupnosti, ki je tako majhna in vsem na očem kot je Južni Jemen, privede tak način razvoja hitro do velikih napetosti. Če bi bili vsi enako revni, do tega ne bi prišlo. Toda kadar so samo nekaterim dosegljivi določeni artikli, potem narašča tudi konkurenca. Brez dvoma se je v uradnih krogih povečala tudi korupcija.

Vsemu temu moramo dodati še usmeritev razredne oblasti znotraj dežele in zunaj nje. Pojavile so se določene skupine v domači družbi, ki so spoznale, da se lahko v tem stadiju razvoja okoristijo. Tudi emigrantje in tuje vlade so sprevidele, da bi lahko prišlo do spodkopavanja socialističnega sistema. Ne smemo pozabiti, prav tako kot so vedeli prebivalci Havajev o Miamiu, tako so tudi prebivalci Južnega Jemna vedeli za visok življenjski standard v zalivu. Niso bili tako izolirani kot Rusi v 30-ih letih. O tem pa niso premišljevali le delavci na delu v tujini, temveč tudi tisti, ki so v poznih 70-ih letih lahko stalno sprejemali barvni televizijski spored iz Severnega Jemna. Ustvarili so si idealizirano podobo življenja v Severnem Jemnu, o katerem so uradno izjavljali, da se otepa strašne revščine, obenem pa gledajo ameriške televizijske filme. Tako je ta gospodarska razrahljanost zagotovo bila povod za napetosti in nestabilnost. Tako se je podobno izražalo krizno stanje na Kubi v poznih 70-ih letih. Posledica je bila izrazita kriza leta 1980. In zato so se proti Ali Nasserju, ki je podpiral takšno politiko, obrnile sile znotraj stranke

Regionalna politika

Naslednji večji vzrok politične napetosti znotraj stranke je bil odnos do regionalne zunanje politike in do stikov s sosednjimi državami. Glede Saudske Arabije in Omana (od leta 1975 dalje) so v Južnem Jemenu razpravljali, kako naj se obnašajo do teh konzervativnih dežel. Južni Jemen je od leta 1982 podpiral Nacionalno Demokratično Fronto v Severnem Jemnu, naslednike radikalnih republikancev iz leta 1960. Prenehali so podpirati upornike in želeli so normalizirati stike z vlado v Sani. Posledica tega je bila, da se je 2.000 upornikov preselilo na Jug v kampe. Takšna politika je brez dvoma kriva za resno notranje-politično stanje, kar lahko brez zadržkov potrdimo, če vemo, da je v tem delu sveta vladalo vojno stanje skoraj 20 let: od 1962 vse do začetka revolucije v Severnem Jemnu, potem dvajset let revolucije in kontrarevolucije v Saudski Arabiji. Provinca Dhevar v Omanu se je

bojevala celo desetletje, od 1965 do 1975 (še leta 1982 prvič pride do diplomatskih stikov med Južnim Jemnom in Omanom). Kljub temu, da odnosi s Saudsko Arabijo nikoli niso bili tako dobri, je prihajalo do občasnih spopadov na meji in še leta v začetku 80-ih let so navezali stalne diplomatske odnose. Južni Jemen je zelo pozno navezal ustaljene diplomatske odnose s sosednjimi državami.

Ta preobrat so nedvomno spremljale notranje obtožbe za izdajstva. Podobno je bilo v Omanu in v Severnem Jemnu, vendar takšnih obtožb ne moremo dokazati. Revolucionarno gibanje je bilo dokončno poraženo in v teh pogojih ni nenavadna ustavitve materialne pomoči upornikom in navezovanje diplomatskih odnosov z obema režimoma. (Preklic pomoči eritrejskemu gibanju pa ima drugačen značaj, ker je bilo izvedeno brez pogojev in v imenu solidarnosti z etiopsko revolucijo in kot dejanje realne republike.) Poleg tega ni bilo nobenih znakov, da bi se vlada Ali Nasserja v resnici obrnila na desno v mednarodni politiki. Jasno je, da so še naprej dobivali močno podporo SZ, kar kaže odnos do konflikta v Afganistanu, in do bojkota SZ olimpijskih iger v Los Angelesu. Ne glede na notranja trenja in dvome in polemike v zahodnem tisku in v arabskih medijih o razumnosti in zmernosti Ali Nasserja, in kot je npr. objavil v svojem članku Nesweek, češ da je bil Nasser odprt proti Zahodu.

Izbruh krize

Takšna nasprotja zaradi gospodarske in zunanje politike, se ne morejo premagati zlahka, še posebej ne v deželi z visoko centralistično strukturo oblasti, kjer so vsi, razen predsednika, postavljeni v ozadje. V takšnih okoliščinah so se napetosti zaostriale. Stanje se je še bolj zapletlo, ko se je spomladi 1982 iz SZ vrnil nekdanji predsednik Abdul Fatah, ki so ga odstranili s pozicije leta 1978. Sovjeti so upali, da bo zadovoljen s častnim naslovom, vendar ni bil. Prav tako pomemben je plemenski faktor. V še vedno primarno kmečki družbi Južnega Jemna se je obdržala lojalnost prednikom, ki sega celo v mestno življenje, čeprav je večina meščanov prva generacija migrantov. Zato so ljudje še vedno nagnjeni pri odločanju na rodbinske zveze. Ko partija izvede rekrutacijo na določenem področju, je to tako, kot bi rekrutirali celo rodbino. To velja za vojsko kot tudi za čete ob mejah, npr. Abin sha Kuwat, ki je nastala leta 1970. Eden izmed zelo očitnih vzrokov za zadnji spor je bilo tudi rodbinsko vprašanje.

Prvi večji znak nove politične krize se je pojavil ob junijskih volitvah znotraj stranke 1985 in pri pripravah na tretji kongres YSP, ki je bil oktobra. Na junijskih volitvah je 70 % vseh mest pripadlo pristašem predsednika Ali Nasserja. Njegovi nasprotniki, Abdul Fatah in ostali, so protestirali in pričeli razdeljevati orožje svojim ljudem, čemur so sledili politični, osebni in plemenski spori z žariščem v trenjih znotraj partije in boja pozicije v partiji. Natančnejših podatkov o poteku dogodkov, ki so se začeli 13. januarja in so tragedijo samo še pospešili in krvavih spopadih, žal nimamo. Ne vemo, kdo je začel stre-

ljati in zakaj. Spopadi so opustošili tudi glavno mesto Aden, toda to ni bil primer tradicionalnega jemenskega konflikta, ko vzplamti v podeželjskem zaledju maščevanje nad mestom, četudi bi lahko do tega prišlo, vendar so se boji očitno osredotočili na glavno mesto Aden. Geografsko je Ali Nasser verjetno dobival podporo iz pokrajinske baze v Dathi-ji, severno od glavnega mesta. Njegove nasprotnike, ki so zmagovali, so podpirale ostale pokrajine severno od mesta Aden, kakor tudi ostala področja na Vzhodu ter nove čete gverilcev NDF v Severnem Jemnu.

Mornarica in tudi letalske sile so podpirale Ali Nasserja. Toda (kopenska) vojska je razpadla. Tankovske čete v Adenu so igrale odločilno vlogo na opozicijski strani. Te čete je določil nekdanji minister za obrambo (1978—81), ki ga je dal umoriti Ali Nasser na srečanju vodstva, ko je izbruhnila kriza. Oficirji korpusa so verjetno zaradi tega dogodka, o katerem so izvedeli šele tretji ali četrti dan, spremenili mnenje o zvestobi vojski, kar je odločilo stanje v vojaških krogih. Obveščevalna služba je bila na strani upornikov. Njihov ustanovni vodja Mohammad Said Abdallah (znan kot »Mohsen«) se je vrnil iz eksila. Milica je razpadla verjetno tudi zaradi regionalnih frontnih linij.

Nerazjasnjen ostaja ta tragičen januarski spor v Južnem Jemnu, toda iz podatkov, ki so nam trenutno na voljo, lahko sklepamo, da je šlo za obsežno katastrofo. Zgodila se je v času, ko dežela prvič po osvoboditvi leta 1967 ni čutila močnejših pritiskov protirevolucionarnih vojaških groženj. Edina politična zamera, ki so jo nasprotniki Ali Nasserja ponavljali in jo uporabljali kot orožje proti njemu, je bilo pretirano število dovoljenj za privatni sektor in korupcija v administraciji. Navzlic temu je iz vseh dosegljivih podatkov razvidno, da je bila politika Ali Nasserja preudarjena in uravnotežena. Nedvomno je bilo veliko korupcije in so zato nastajali številni problemi. Toda življenjski standard se je dvignil in tudi zadovoljstvo med ljudmi se je večalo, saj niso bili več potisnjeni v ozadje. Jemenski delavci v tujini so bili prepričani, da so pogoji doma ugodni: pošiljali so več denarja, v letu 1982 skoraj 307 \$ v primerjavi z letom 1977, ko so poslali le 119 \$. Od pomoči so si veliko obetali, ne le od SZ, temveč tudi od Saudske Arabije in celo od multinacionalnih družb kot je Svetovna banka. V novi vladi je bilo mnogo osebnosti, ki so bili nosilci in izvajalci takšne politike. Na primer novi predsednik Al-Attas je bil eden izmed glavnih pogajalcev in pobudnikov gospodarske odprtosti in sodelovanja s proizvajalkami nafte pod Ali Nasserjem. Torej je bil prav tako kot ostali člani nove vlade odgovoren za stanje v državi pod prejšnjim predsednikom. Vse kaže, da spremljajo prehod od zelo strogo državno-centraliziranega gospodarstva na določeno stopnjo ekonomske liberalizacije različni problemi. To se je dogajalo na Kubi, na Poljskem in predvsem na Kitajskem. Celo v Grenadi. Ljudje si seveda želijo imeti večjo ponudbo potrošniških artiklov, čemur sledi korupcija, saj hočejo tuje družbe zapeljati vlade na različne projekte. Vsemu temu se je nemogoče izogniti. Se-

veda se postavlja vprašanje, kako širok pomen lahko pripišemo takšnim problemom: kako vplivajo na socialni karakter države, na primarne lastniške odnose in podobno. Podatkov, ki bi razjasnili vsebino problemov, ki so se pojavili v Južnem Jemnu, pa ni ali pa niso dostopni. V pomanjkanju le-tega se lahko opremo na poenostavljene politične razlage o prevratu in na podobno politično krizo v New Jewel Movement v Grenadi pred ameriško invazijo. Tudi v Grenadi so obstajali spori glede osebnostnih hotenj in primeri korupcije. Toda ti so bili dosti bolj pretirani v tako zaščitenem sistemu. Kriza v Južnem Jemenu je spet primer razširjenih političnih problemov visoko centralističnih političnih sistemov v socialističnih državah, kjer je politika omejena na vodstvo. Vseh vrst nesoglasja, ki se razširijo in pridobe značaj eksplozije, ki lahko spolitizira široke množice in tudi neizkušeno in nedisciplinirano mladino, ki se zelo hitro navduši za borbo ter se primitivno in nekontrolirano zatekajo k orožju. V mestu Aden je tako izgubilo življenje 15.000 ljudi, to je 5 % prebivalcev mesta, ubitih pa je bila verjetno polovica vseh vodstvenih kadrov.

Politični »underground«¹ (1) na Poljskem

Gus Fagan

Na podlagi publikacij, ki prihajajo s Poljske in so dosegljive na Zahodu, kot so razni prevodi in članki, ki so bili objavljeni v revijah in časopisih zadnja leta, bi rad v tem članku predstavil na kratko glavne podtalne politične skupine na Poljskem, z izjemo Solidarnosti. Poskusil sem podati številčno stanje in podatke o razširjenosti vsake skupine, vendar to ni bistveno merilo za njihovo delo in učinke. Vsako skupino sem poskušal uvrstiti na tisto mesto, ki ga zavzema v podtalni politiki na Poljskem, še posebej v ideološkem spektru leve in desnice ter razložiti teme in stališča, ki so skupna vsem ali večini.

Najprej moram opozoriti na nekatera splošna dejstva. Danes je vsaka skupina na Poljskem neodvisna in demokratična in to je tudi njihovo geslo. Strategija organizacijskih struktur Solidarnosti in večine intelektualne opozicije, razen revolucionarne leve in nekaterih realističnih ali pragmatičnih tendenc, je namen podtalnih združb, ki temeljijo na neodvisni aktivnosti posameznikov in skupin ter postopoma odrivajo meje državne kontrole in ustvarjajo s tem prostor svobodni civilni družbi, čeprav v podzemlju.

Naslednja skupna vodilna misel, če že ni predmet prepričanja, je tržno gospodarstvo, ki si ga predstavljajo kot univerzalno zdravilo proti centralističnemu gospodarstvu. Kljub temu se skoraj vse skupine, razen ene ali dveh desničarsko usmerjenih nagibajo k delavskemu samoupravljanju ali vsaj dominantni vlogi v gospodarstvu. Morda

¹ orig. »Underground« v prevodu: podtalno ali ilegalno (op. prev.).

gre to na način nepriljubljeni recesiji in nezaposlenosti v tržnem gospodarstvu na Zahodu, povezano s težo izkušenj, ki jih je Solidarnost imela v obdobju 1980—1981. To je res, saj bi se v marsičem mnoge skupine strinjale z zahodnoevropsko socialno demokracijo.

Če upoštevamo poljsko nacionalno tradicijo, prav tako vzbujajo pozornost enostavno in pomirljivo stališče, ki ga je sprejela večina skupin glede sosednjih dežel. Z nekaterimi izjemami, so se sprijaznile s sedanjimi mejami s prepričanjem v pravilnost ponovne združitve obeh Nemčij in jih na splošno skrbi opredeljevanje prebivalcev Rusije, Ukrajine in SZ. Razpoloženje proti režimu na Poljskem se v glavnem še ni umirilo, kar pa ne velja za vodstvo Solidarnosti in nekatere realistične tendence.

BORBENO SOLIDARNOST (Solidarność Walczaca — WS) je junija 1982 v Wrocławu ustanovil Kornel Morawiecki, učitelj fizike na Tehnični univerzi v Wrocławu. Morawiecki je bil aktiven pri opoziciji v 70-ih letih in je izdajal ilegalen mesečni bilten »Biuletyn Dolnoslaski«. Bil je delegat na kongresu Solidarnosti septembra 1981 in je po uvedbi vojnega stanja izdajal uradni list Solidarnost v ilegali za Wrocławsko regijo. Bil je član vodstva Solidarnosti (RKS) v Wrocławu, ki mu je predsedoval Władysław Frasyniuk. Junija 1982 je Morawiecki zapustil RKS, da bi ustanovil SW, ki naj bi bila radikalnejša od Solidarnosti, medtem pa je bilo proklamiranje zanjo še vedno zvesto razširjeni zvezi, ki je obstajala še naprej.

Po obsegu in organizacijski strukturi je SW ena izmed glavnih opozicijskih skupin na Poljskem. Šteje prek 500 aktivnih članov in simpatizerjev. Njihov časopis z enakim imenom ima naklado med 12000 in 20000 izvodi. Tiskajo lokalne časopise v najmanj desetih mestih. Od septembra 1984 leta dalje izdajajo 14-dnevno revijo z imenom »Csaz« (Ćas). V Wrocławu imajo tudi lastno radijsko postajo.

Politično je SW radikalno-liberalna skupina, ki ima svoj izvor v krščanstvu, »demokraciji, Poljski, socializmu in ... Solidarnosti.« V svojem programu poudarja SW neodvisno Poljsko s parlamentarno demokracijo in tržnim gospodarstvom. Nasprotuje preobsežnemu privatnemu lastništvu in v delavskem samoupravljanju vidi osnovno obliko upravljanja.

V mednarodni politiki podpira neodvisnost vseh narodov v Vzhodnem bloku in znotraj SZ ter daje prednost združenim Nemčiji. Februarja 1985 je SW podpisala sporazum z desničarsko usmerjeno liberalno-demokratsko stranko »Niepodległość« (Neodvisnost) ter navedla njihove skupne cilje in pripravljenost sodelovati. Zdi se, da skupino podpirajo tisti, ki so nezadovoljni z vodstvom Solidarnosti, češ da je preveč tolerantno. »Radikalizem se pojavlja v metodah bojevanja (SW je močan zagovornik pouličnih demonstracij, javno izraža nesoglasje z vodstvom Solidarnosti in nesoglasja spornih vprašanj) in v neubranih zahtevah (ukinitve sedanjega političnega sistema, nikakršnih diskusij in soglasij itd.).

ROBOTNIK (Delavec). Skupina je začela delovati v Varšavi leta 1982 in jo je ustanovila skupina socialističnih intelektualcev. Naklada lista »Robotnik« doseže 5000 izvodov in je razširjen predvsem po tovarnah v Varšavi prav tako v ostalih predelih industrijske Šlezije.

Robotnik se politično identificira s tradicijo predvojne poljske socialistične stranke (PPS) in njihov dolgoročni cilje je obnova stranke PPS. Zaenkrat so socialisti organizirani znotraj obstoječe strukture Solidarnosti. »Komite delavcev Solidarnosti v tovarnah (MRKS)« uradno izdajo njihov časopis. Vedo, da / biti socialist na Poljskem... pomeni »...posebno težko in pomembno nalogo«, še posebej, če se spomnimo na Stalinovo podobo idealiziranega socialist. Skupina podpira formiranje političnih usmeritev v delavskem gibanju in meni, da bi morala Solidarnost »prenehati idealizirati izumetničeno enotnost mišljenja.« »Robotnik« meni, da mora biti program socialistične stranke na Poljskem socialno-demokratski. V njihovih publikacijah je čutiti idealiziranje zahodnih socialno-demokratskih strank.

KOMITE SOCIALISTIČNE ZAŠČITE (Komitet Oporu Społecznego — KOS) je nastal takoj po uvedbi vojnega stanja v decembru 1981. Podtalna struktura skupine sloni na podpori Solidarnosti. Skupaj s SW je KOS ena izmed najbolj razširjenih in najpomembnejših podtalnih skupin. Njihov časopis z imenom KOS, s sedežem v Varšavi, izhaja redno že od januarja 1982, ima naklado 10000—15000 izvodov. Regionalni ponatisi so tudi všteti. Prek 30 KOS-publikacij izhaja na področju posameznih predelov Poljske in v KOS-krožke je vključenih tisoče aktivnih članov.

KOS se opredeljuje kot socialistično gibanje in nasprotuje formiranju političnih strank ali skupin v trenutni situaciji. Kljub negativnemu odnosu do vseh političnih programov se zdi, da je skupina levičarsko usmerjena ali če posplošimo, obrnjena je v socialno-demokratsko smer. Eden njenih glavnih piscev David WARSZAWSKI je zapisal, da bi lahko bila le levica v Zahodni Evropi resnična zaveznica Poljske, še posebej poljskega delavskega razreda.

Od vseh podtalnih skupin se KOS najbolj zanima za mednarodno problematiko. Obsoja t.i. »nepošteno glorifikacijo« poljske zgodovine in nasprotuje tradicionalnim predsodkom na Poljskem. Kritizira vse manifestacije domišljavosti nad ruskim prebivalstvom (ki ga ne smemo enačiti z rusko državo). KOS poudarja, da Poljska ne more dobiti nazaj področij, ki jih je izgubila na vzhodu, in obenem obdržati tista, ki jih je dobila na zahodu. Septembra 1983 je KOS objavila izjavo o solidarnosti s prebivalci Češkoslovaške (ČSSR) in prebivalci Čila, da bi obudili spomin na petnajsto in deseto obletnico vojaškega prevrata v obeh deželah. Maja 1983 so natisnili odprto pismo mirovnim gibanjem na zahodu. Uradno so se predstavili na mirovni konferenci v Perugi v Italiji poleti 1984 leta.

Kot temeljno strategijo KOS razglaša, da je v prihodnosti za poljsko opozicijo potreben »dolgoročni napredek«. Zato je tudi zagovornik »podtalne družbe«, ki naj se še naprej razvija s pomočjo takšnih sredstev kot so tisk, izobraževanje, kultura, pravzaprav vse oblike aktivnosti, ob katerih se ljudje znova zavedo svoje »neodvisnosti in dostojanstva«. Na splošno nasprotuje pouličnim demonstracijam, konfrontacijam in vsemu, kar je zanje »radikalnejšega pomena«, kot so na primer akcije, ki jih podpira SW.

SVOBODA — PRAVIČNOST — NEODVISNOST (Wolnosc-Sprawiedliwosc-Niepodlegosc). Skupina je nastala avgusta 1982 in je precej majhna. Sedež ima v Varšavi. Neredno objavljajo in v majhnih nakladah. Tiskajo mesečnik »Idee« (Ideja), ki se je prvič pojavil leta 1984.

WSN je nosilec tradicije klubov za samoupravno republiko. Kuron in Michnik, ki sta sodelovala pri ustanavljanju Klubov, sta ravno v času pred uvedbo vojnega stanja bila perspektivna, da bi oblikovala socialistično stranko v prihodnosti, temelje pa v tradiciji PPS-ja. Klubi so bili povodi za nastanek omenjenega projekta in glavni pobudniki so bili dalj časa zaprti, vse od leta 1981.

WSN politično podpira parlamentarno demokracijo, ki temelji na mešanem tržišču, gospodarstvu z velikimi industrijskimi kompleksi, ki bi jih vodili delavski samoupravni komiteji.

OSVOBODITEV (Wyzwolenie) je skupina iz Varšave, ki je objavila svoj prvi mesečnik z istim imenom januarja 1984. Vendar struktura lista in število izvodov ni znano. »Wyzwolnik« je bilo tudi ime levega krila kmetijske stranke, preden sta se njihovi dve krili združili leta 1922. Če pa je v današnji levici še prisotna tedanja zavest, ni znano.

Ideološko je Osvoboditev središče liberalno nacionalne stranke z nekaterimi demokratičnimi elementi. Podpira mešano tržno gospodarstvo z močno industrijo in naravnim bogastvom, ki bi jih pod upravo delavcev podržavili. Zemlja bi bila v privatni lasti, brez zemljiških omejitev. Država bi nadzirala monetarno politiko in zunanjo trgovino. V zdravstvu bi dovolili privatne prakse itd. Njihovo geslo je »neodvisnost, demokracija, družba«.

POLJSKA SOCIALISTIČNA DELAVSKA STRANKA (Polska Socjalistyczna Partia pracy — PSPP). Med prvim kongresom Solidarnosti septembra 1981 jo je ustanovil Edmund Baluka od vodij stavke ladjedelničarjev v Szczecinu leta 1970/71. Nato je živel nekaj časa v Angliji in nazadnje v Parizu, kjer se je tesno povezal s francosko revolucijo. Na Poljsko se je vrnil aprila 1981. Ustanovni komite stranke se je izoblikoval v Parizu 1980. leta.

PSPP ima svoj sedež v Szczecinu in je relativno majhna skupina, šteje le nekaj desetih članov. Maja 1983 so natisnili časopis »Biuletyn Informacyjny PSPP«. Politično podpirajo socialistično levico. Podlaga za ustanovni program stranke je bilo 13 zahtev komiteja stavke iz leta 1971.

TISKOVNA ZVEZA DELAVSKE OPOZICIJE (PROR). Delavsko opozicijo je ustanovila spomladi 1985 uredniška skupina štirih levičarskih organizacij. PROR je struja levičarsko-socialistično opredeljenih, ki zagovarjajo in podpirajo delavsko samoupravljanje ter revolucionarni boj delavskega razreda proti birokraciji komunistične stranke. Konec leta 1985 so natisnili prvi izvod mesečnega biltena »Przelom« (Prelom) in junija 1985 objavili apel in osnutek političnega programa.

Štiri skupine, ki so se združile v delavsko opozicijo, so:

1. **GLOSNO** je organ začasnega koordinacijskega komiteja MINES-a (TKKG) in Solidarnosti. TKKG je znan v Angliji predvsem zato, ker so podpirali angleške stavkajoče rudarje. Spomladi leta 1984 je prišlo do konflikta s pokrajinskim podtalnim vodstvom Solidarnosti (RKW) v Šleziji, ko je organ RKW obtožil TKKG zaradi »pretirano levičarsko-anarhističnih nepravilnosti«. RKW je namreč nasprotoval njihovi izjavi o stavki rudarjev v Veliki Britaniji.

2. **WOLNY ROBOTNIK** (Svobodni delavec) je organ zveze Sveta delavcev poljskega odporniškega gibanja (ZRP-PRO). Organizacija, ki jo sestavljajo podtalne skupine v tovarnah, je najbolj aktivna v Gornji Šleziji že od leta 1982.

V svojem listu »Wolny Robotnik« so julija 1984 zapisali svoje mišljenje kot »revolucionarno usmeritev« in glavne značilnosti: ... borijo se za propad sedanjega sistema oblasti in ga hočejo z revolucijo zamenjati s samoupravno republiko. V delavskem razredu vidijo gibalno silo takšne revolucije. Zagovarjajo tradicije revolucionarnega mišljenja, v nasprotna tabora postavljajo delavsko kontrolo in socializem kot alternativo Stalinovemu sistemu. »Wolny Robotnik« priznava, da je takšna tendenca omejena na »številčno moč«, obenem pa ugotavlja, da so njihovi pogledi in mišljenje velik in pozitiven odziv med člani opozicije.

3. **FRONT ROBOTNICZY** (Delavska fronta). Prvič je natisnjena poleti 1984. Skupina je majhna. Odkrito se identificirajo z revolucionarno tradicijo poljske antibirokratične levece. V svoji prvi številki so ponatisnili odlomke iz znanega »Odprtega pisma« Koruna in Modzelewskega iz leta 1964. »Front Robotniczy« je naperjen proti t.i. nacionalnim fobijam. V prvi številki so v enem izmed člankov objavili trditev, da brez »močnega mednarodnega sodelovanja« in »jasne definicije mednarodne strategije« ni mogoče spremeniti pravil in zakonov popolne birokracije sistema. Zavzemajo se za praktične akcije: propaganda, usmerjena proti sovjetski militaristični zvezi na Poljskem, radijsko oddajanje v Ukrajino, NDR itd., kontaktiranje z opozicijskimi skupinami v drugih državah. Zelo obsoja »tendenčno nacionalno literaturo« šovinistično obnašanje do Rusov, ki kot FR ugotavlja, edina ohranja birokracijo v obeh državah.

4. **SPRAWA ROBOTNICZA** je tako kot FR publikacija majhne skupine, ki se identificira z revolucionarno levico in je vključena v samo-

upravno gibanje. Podobno kot FR, si tudi SR veliko obeta od mednarodnega sodelovanja. V številki navaja, da bi lahko bili »člen mednarodne delavske skupnosti«. V apelu junija 1985 se je Opozicijska zveza delavcev distancirala od t.i. »nacionalne neodvisne opozicije« in »demokratske opozicije«. Ugotavlja, da je izven Solidarnosti prevladovala opozicija, ki je »sprejemala kapitalistične težnje«. Vodstvo Solidarnosti je po njenem mnenju postalo pasivno in se odtujilo od »koncepta boja delavskega razreda za zvezo celotne družbe proti režimu«.

NIEPODLEGLOŠĆ (Neodvisnost) je skupina z desnega krila poljskega političnega spektra in je svoje jedro formulirala že pred uvedbo vojnega stanja leta 1981. Novembra 1984 je skupina objavila sestavo Liberalno-demokratske stranke Niepodległość. Skupina, ki je bila osamljena med desničarskimi skupinami, je najbolj aktivna v tovarnah med delavci. Število aktivistov ni znano, tudi o podpori, ki jo prejemajo, ni natančnejših podatkov. Naklada lista znaša med 3000 do 5000 izvodov in krog bralcev je verjetno še večji.

Niepoległość je ideološko na strani desnice. V svojem programu, ki so ga natisnili aprila 1984 leta, zagovarjajo parlamentarno demokracijo, ki temelji na osnovah iz marca 1921. Zavzemajo se za svobodo tržnega gospodarstva, odprtost tujemu kapitalu, minimumu socialne blaginje. Kljub temu, da bi iniciativa prešla v roke delavcev, bi tovarne bile v privatni lasti. Najboljšo možno rešitev za odpravljanje revščine vidijo v konkurenci.

Glede mednarodnih vprašanj Niepodległość sprejema trenutne poljske meje, podpira neodvisnost Vzhodnega bloka in v SZ podpirajo k združenju Nemčije. Med ostalimi skupinami opozicije je Niepodległość edina, ki nima stikov s Solidarnostjo, ki jo zaničevalno imenuje Izčrpana moč.

KONFEDERACIJA NEODVISNE POLJSKE (Konfederacija Poljski Niepodległej — KPN) je septembra 1979 ustanovil Leszek Moczulski. V času, ko je imela Solidarnost največ vpliva, se je širila, toda večino njenih vodij so zaprli ali aretirali. Prvi je bil zaprt Moczulski leta 1980. Po uvedbi vojnega stanja je bilo delovanje skupine praktično onemogočeno. Po amnestiji junija 1984 so si prizadevali, da bi se vrnili na stare položaje, toda brez uspeha. Decembra 1984 so štirje člani vodstva zapustili skupino z namenom, da bi ustanovili novo Neodvisno stranko Poljske (Polska Partia Niepodległość — PPN). KPN je na veliko komentirala in nekaj ljudi so aretirali. Navedba števila članov: 60000 KPN-ja je bila očitno pretirana.

Ideološko je KPN tradicionalno na desnem krilu nacionalistov, ki jo nekateri imenujejo šovinistično. Poudarjajo tradicijo Poljske in krščansko etiko. Gospodarski program je podoben večini intelektualne opozicije: nacionalizirano tržno gospodarstvo in samoupravno vodstvo. Tako kot Niepodległość, ima tudi KPN največ privržencev v tovarnah.

Njen najbolj znan predstavnik je bil Moczulski. Leta 1977 je bil so-ustanovitelj Gibanja za zaščito človeških in državljanskih pravic (ROPCO), ki je alternativa KOR-u. Leta 1979 je zapustil ROPCO in ustanovil KPN. Po umoru očeta Popieluszka leta 1984 so nekateri člani KPN-ja aktivno ustanavljali komiteje za zaščito človeških pravic v večjih poljskih mestih. Skupina je ostala brez vpliva. Njena prihodnost je nejasna.

KONGRES SOLIDARNOSTI NARODA (Kongres Solidarności Narodu — KNS) je osrednja desničarska nacionalna skupina, ki jo je soustanovil Wojciech Ziembinski leta 1983. Njihova publikacija »Solidarnosc Narodu« je prvič natisnjena v Varšavi februarja 1982. Skupina ne pripada Solidarnosti. Število aktivistov ni znano.

Ideološko je KNS na strani konzervativne desnice. Zaupa cerkvi in njeni hierarhiji, ki jo ima za glavni steber in oporo naroda. Njihovo načelo je neodvisnost naroda. Prepričani so, da so Solidarnost prevzeli levičarji. Malo govorijo o poljskem gospodarstvu, ki naj bi ga kontrolirala Poljska (ne pa SZ) in zemlja naj bi postala privatna last.

OSTALE SKUPINE. Številne ostale skupine predstavljajo središče in desno krilo poljske podtalne politike. Posebnost med njimi so t.i. »realni tokovi«. Publikacija POLITYKA POLSKA (ki ne predstavlja uradne organizacije) se je prvič pojavila leta 1983. Kljub izpostavljeni liberalno-demokratski ideologiji o poljski državi, Polityka Polska meni, da je Solidarnost ubrala »prehitro pot in šla predaleč« in da je strategija gradnje »neke podtalne družbe« nerealna. Zavzemajo se za dialog z oblastjo in tako bi »omilili« sistem.

GLOS, prvič natisnjen 1977, je publikacija skupine v KOR-u. Od leta 1981 je bila šestkrat objavljena. Glos trdi, da je soglasje med cerkvijo, vojsko (ki je prevzela vlogo stranke) in Solidarnostjo edina uspešna pot v prihodnost. GLOS je katoliška skupina, ki zelo pesimistično gleda na spremembe v Vzhodni Evropi.

GIBANJE MLADA POLJSKA se je oblikovalo avgusta 1980 in je nacionalna katoliška organizacija, tesno povezana s politiko KPN. Bili so zelo aktivni med študentsko sredino v Gdansku, toda po uvedbi vojnega stanja se je morala ta skupina umakniti iz Solidarnosti. Pred volitvami v SEYM (poljski parlament) leta 1985, se je gibanje Mlada Poljska s skupino, izdajateljem RES PUBLICA, želelo udeležiti volitev. Podpore za tvegano dejanje so iskali pri katoliški hierarhiji, vendar niso uspeli. Vodstvo Solidarnosti jih je obsojalo. Posamezniki kot je Michnik, je pisal iz zapora v Gdansku, da bi na »obtožni klopi rajši sedel poleg Bohdana Lisa in Wladyslawa Fraysniuka kot pa v parlamentu SEYM skupaj z Rakowskim in Siwakom«. Neodvisni časopis Solidarnosti — Tygodnik Masowsze je obsojal potezo »realistov« kot potezo kolaboracionistov. Res Publica je po njihovem mnenju skupina, ki se zateka v konzervativizem, evropsko tradicijo in krščansko vero. Res Publica je časopis za elito z nacionalistično vsebino.

To je le nekaj izmed glavnih skupin v poljskem političnem podzemlju. Nedvomno se bo proces političnih diferenciacij nadaljeval, izoblikovale pa se bodo nove politične strategije in ideologije. V preteklem letu so se pojavile neodvisne skupine mirovnikov, ki sodelujejo z mirovnimi gibanji na Zahodu in so pomembna smer v politiki na Poljskem in v Vzhodni Evropi. Politični tokovi na Poljskem so za socialiste v Zahodni Evropi zelo pomembni. Ali lahko po izkušnjah s Solidarnostjo še kdo verjame, da bo prišlo v Zahodni Evropi do bistvenih sprememb, ki ne bi vključevale temeljitih sprememb tudi v Vzhodni Evropi?

Literatura

1. Robotnik, št. 44, Varšava, 23. januarja 1984.
2. Robotnik, št. 45.
3. Kos, št. 12, Varšava, julij 1982.
4. Kos, št. 20, november 1982.
5. Wolny Robotnik, št. 30, junij 1985. Obe v angleščini v International Viewpoint (Mednarodni pogledi), št. 66, december 1984. Apel je natisnjen tudi v Bulletin of the Eastern Europe Solidarity Campaign (Bilten vzhodnoevropske solidarne kampanje), februar 1986.
6. Izjava o podpiranju britanskih stavkajočih rudarjev je bila natisnjena v Labour Focus on Eastern Europe (Delavska žariščna področja v Vzhodni Evropi) poleti 1984.
7. Wolny Robotnik, št. 20, julij 1984. Natisnjen v International Viewpoint.
8. Front Robotniczy, št. 1, Varšava, avgust 1984.
9. Kultura, št. 9, Pariz, 1985.
10. Tygodnik Masowsze, št. 124, 1985.

Negativna dialektika

(2)

Theodor W. Adorno

»Smisel biti«

S prepovedjo mišljenja mišljenje sankcionira to, kar zgolj je. Genuino kritična potreba mišljenja, da se prebudi iz fantazmagorije kulture, je prestrežena, kanalizirana, dovedena napačni zavesti. Kultura, ki obdaja mišljenje, ga je odvadila vprašanja, kaj vse to je in čemu — popuščati vprašanju po smislu mišljenja, ki postaja vedno nujnejše, čim manj je takšen smisel ljudem samoumeven in čim popolnejše ga nadomešča obrat kulture. Namesto tega se ustoličuje ,tako je in ne drugače' tega, kar meni, da ima kot kultura pravico imeti smisel. Pod težo eksistence te kulture se ne vztraja več na vprašanju, ali je smisel, uresničen, ki ga le-ta zatrjuje, kakor tudi ne pri vprašanju njegove lastne legitimnosti. Nasprotno fundamentalna ontologije nastopa kot znanilec spretno skritega interesa, tistega »pozabljenega«.

To je nenazadnje eden od razlogov njenega odpora do spoznavne teorije, ki ta interes rada uvršča med predsodke. Obenem pa se ne more spoznavne teorije kratko in malo razveljaviti. V nauku o tubiti — subjektivnosti — kot kraljevski poti k ontologiji se ponovno skrivoma buči staro, z ontološkim patosom ponižano subjektivno preverjanje. Sama zahteva fenomenološke metode, da se odzame moč tradiciji zahodnjaškega filozofiranja, domuje v tem nauku in si to komajda prikriva; za učinek prvotnega je dolžna zahvalo napredkom v pozabljanju tistih, ki so jo nagovorili. Fenomenološkega izvora je obrat vprašanja po smislu biti ali njegove tradicionalne variante, zakaj sploh je nekaj in ne samo nič? — to vprašanje se prepušča analizi pomena

besele bit. Kar bit, ali tubit vsekakor pomenita, bodi enako smislu biti ali tubiti; nekaj, kar je že samo imanentno kulturi, denimo pomeni, ki jih semantika dešifrira v jezikih, se obravnavajo kot da ne bi bilo podvrženo relativnosti proizvodnega, recimo smiselnosti zapuščeniosti zgolj bivajočega. To je funkcija Heideggerjeve verzije nauka o primatu jezika. To, da je smisel besede bit neposredno smisel biti, je slaba ekvivokacija. Ekvivokacije pač niso samo neprecizen izraz (19). Enakozvočje besed vseskozi kaže na neko enako. Oba pomena smisla sta sprepletana. Pojmi, instrumenti človeškega mišljenja, ne morejo imeti smisla, če je negiran sam smisel, če je bilo iz njih izgnano vsakršno spominjanje na nek objektivni smisel onkraj mehanizmov oblikovanja pojmov. Pozitivizem, ki mu pomenijo pojmi samo zamenljive, slučajne igralne znamke, je iz tega potegnil konsekvenco in resnici na čast izkoreninil resnico. Nasprotna pozicija filozofije biti mu seveda očita prismojenost njegove umnosti. Toda enotnost ekvivoknega postane opazna šele z njegovo implicitno diferenco. Le-ta odpade v Heideggerjevem govorjenju o smislu. On pri tem sledi svojemu nagnjenju k hipostazi: ugotovitvam iz sfere pogojenega preko modusa njihovega izraza dá videz brezpogojnosti. To omogočajo odtenki besede bit. Če se resnično bit radikalno predstavlja kot γοργς bivajočega, tedaj je identična s svojim pomenom: treba je navesti samo smisel bitnosti biti in imamo smisel biti same. Po tej shemi se neopaženo priključuje poskus pobega iz idealizma, nauk o biti se ponovno pretvori v nauk o mišljenju, ki povnanji bit vsega, kar bi bilo drugače kot čista misel. Da bi se prišlo do nekega kakor koli že nastalega smisla biti, ki se ga občuti kot odsotnega, se kompenzacijsko uporabi to, kar je konstituirano kot področje naprej od smisla, v analitični sodbi — nauk o pomenu. To, da morajo pojmi, da bi sploh bili pojmi, nekaj pomeniti, služi kot vehikel za to, da njihov εσχαζίμενον — bit sama — zadobi smisel, ker ni dana nikoli drugače kot pojem, kot jezikoven pomen. To, da naj ta pojem ne bo pojem, temveč naj bo neposredno, ovije semantični smisel v ontološko digniteto. »Govorjenje o 'biti' tudi ne razume tega imena nikoli v smislu neke vrste, pod katere prazno občost bi historično predstavljeni nauki o bivajočem sodili kot posamezni primeri. 'Bit' vedno in povsod spregovori preudarno in zaradi tega pretežno z izročilom.« (20) V tem najde takšna filozofija svojo tolažbo. Ta tolažba je magnet fundamentalne ontologije, daleč nad njeno teoretično vsebino.

Ontologija odreja

Ontologija bi rada, izhajajoč iz duha, ponovno vzpostavila red in njegovo avtoriteto, ki ju je razdril duh. Izraz osnutek izdaja njegovo nagnjenje, da iz svobode zanika svobodo: transsubjektivna obvezujočnost je prepuščena nekemu dejanju postavljaajoče subjektivnosti. To vse preveč očitno protislovje je mogel starejši Heidegger samo dogmatično pobiti. Spominjanje na subjektivnost je iztrebljeno v pojmu osnutka: (Entwerfen) »Tisto, kar snuje v delanju osnutka ni človek, temveč bit sama, ki človeka pošilja v eksistenco tu-bitu,

kot njegovo bistvo.« (21) Pri Heideggerjevi mitologizaciji biti kot sfere usode (22) pristane tudi mitična hybris, ki se, razglašujoč dekretirani plan subjekta kot plan najvišje avtoritete, odene z glasom same biti. Zavest, ki temu ne ugodí, je diskvalificirana kot »pozabljenje biti«. (23) Takšna zahteva, ki predpisuje red, harmonira s Heideggerjevim miselnim sklopom. Le-ta ima svojo možnost samo kot nasilno dejanje zoper mišljenje. Kajti izguba, ki kičasto odzvanja v izrazu pozabljenja biti ni udarec usode, temveč je motivirana. To, kar se objokuje, dediščina zgodnjih *αρχαί* je ušlo iz roke zavesti, ki se je iztrgala naravi. Mit sam se je razkril kot prevara; samo prevara in ukaz ga moreta predočiti. Samostiliziranje biti kot nečesa, kar je onkraj kritičnega pojma mora tej prevari vendarle priskrbeti pravni naslov, ki je heteronomiji potreben dokler preživi še kaj od prosvetljenstva. Trpljenje zaradi tega, kar Heideggerjeva filozofija registrira kot izgubo biti, ni samo neresnica; sicer bi težko iskal oporo v Hölderlinu. Družba, po katere lastnem pojmu bi morali biti odnosi med ljudmi utemeljeni v svobodi, ne da bi bila svoboda do danes realizirana v njihovih odnosih, je tako toga kakor defektna. V univerzalnem menjalnem razmerju so izravnani vsi kvalitativni momenti, katerih skupek bi mogel biti nekaj podobnega strukturi. Čimbolj nezmerna je moč institucionalnih form, tembolj kaotično je življenje, ki ga le-te stiskajo in oblikujejo po svoji podobi. Produkcija in reprodukcija življenja skupaj z vsem tem, kar pokriva ime nadgradnje, niso transparentni na tisti um, katerega spravljeno realiziranje bi šele bilo eno s človeka vrednim redom, redom brez nasilja. Stare, samonikle ureditve so ali pretečene ali preživijo na škodo svoje lastne legitimnosti. Družba se na noben način in nikjer ne razvija tako anarhično, kakor se pojavlja v vselej še iracionalni slučajnosti posamezne usode. Toda njeno popredmeteno zakonje je nasprotje nekega ustroja biti, v katerem bi se dalo živeti brez strahu. Ontološki osnutki čutijo to, proicirajo to na žrtve, na subjekte in krčevito preglušijo slutnjo objektivne negativnosti s sporočilom o redu na sebi, prav do onega najbolj abstraktnega, do sklopa biti. Svet se povsod pripravlja za prestop v sivino reda in ne v njegovo nasprotje, ki ga apologetska filozofija odkrito in prikrito obtožuje. To, da je svoboda v veliki meri ostala ideologija; to, da so ljudje nemočni pred sistemom in po svojem umu ne zmorejo določati svojega življenja in življenja planeta; to, da si sploh ne morejo več zamišljati niti misli na to, ne da bi pri tem dodatno trpeli, uroči njihovo upiranje v sprevrnjeno obliko: škodoželjno imajo rajši slabše kot videz nečesa boljšega. Sodobne filozofije priložijo svoja polena k tej grmadi. Čutijo se že usklajene s porajajočim se redom najmočnejših interesov, medtem ko, kakor Hitler, tragično naglašajo osamljeno drznost. To, da se obnašajo kot da so metafizični brezdomci in da so v niču, je ideologija opravičevanja ravno tega reda, ki lahko privede do obupa in ljudi ogroža s fizičnim uničenjem. Resonanca ponovno zbudene metafizike je vnaprejšnje soglašanje s tistim zatiranjem, katerega zmaga tudi na Zahodu obstoji v družbenem potencialu, že zdavnaj pa je bila dosežena na Vzhodu, kjer

je misel uresničene svobode izkrivljena v nesvobodo. Heidegger spodbuja k podložnemu mišljenju in zavrača uporabo besede humanizem s standardno gesto proti tržišču javnega mnenja. Pri tem se uvršča v enotno fronto tistih, ki grmijo proti izmom. Treba bi se bilo pač vprašati, ali ne želi odpraviti besedičenja o humanizmu, ki je dovolj odvratno, samo zato, ker hoče zaživeti njegov nauk stvari.

Protest proti postvarelosti

Kljub svoji avtoritarni intenci pa ontologija, obogatena z nekaj izkušnjami, redkokdaj hvali hierarhijo bolj odkrito kakor v časih, ko je nek Schelerjev učenec publiciral spis o 'Svetu srednjega veka in nas'. Taktika vsestranskega zavarovanja harmonira z družbeno fazo, ki svoje razmere gospostva samo napol odločno utemeljuje v neko preteklo stopnjo družbe. Prevzem moči računa z antropološkimi končnimi produkti meščanske družbe in potrebuje te produkte. Tako kakor se führer dvigne nad atomizirano ljudstvo, grmi proti stanovski domišljavosti in, da bi se perpetuiral, priložnostno menja garde, tako tudi hierarhične simpatije iz zgodnje dobe ontološke renesanse izginajo v vsemoči in edinstvenosti. Tudi to ni samo ideologija. Antirelativizem, ki nosi datum Husserlovega spisa k utemeljitvi logičnega absolutizma, prolegomene k čisti logiki, se staplja z neko averzijo proti statičnemu, rečevnemu mišljenju, ki je bila izražena v nemškem idealizmu in pri Marxu, medtem ko sta jo zanemarila zgodnji Scheler in prvi nastavek za novo ontologijo. Aktualnost relativizma se je tako ali tako zmanjšala; o njem se tudi manj brblja. Iz potrebe po stvarni vsebini in trdnosti je filozofska potreba neopaženo prešla v potrebo po tem, da bi se postvarelosti, ki jo izvrši družba in ki je kategorično diktirana njenim pripadnikom, v duhu izognila preko neke metafizike, ki obsoja takšno postvarelost, ji z apelom k neke mu neizgubljivo prvotnemu odmeri meje, ter ji pri tem prizadene resnično tako malo hudega kakor ontologija znanstvenemu obratu. Od kompromitiranih večnih vrednosti je ostalo samo zaupanje v svetost bistva biti nadrejenega vsemu, kar je rečevnemu. Postvarili svet se, zavoljo svoje zaničljive nepravšnosti z ozirom na bit, ki naj bi bila po sebi dinamična, ki naj bi se sama po sebi »zgodil-a«, ima tako rekoč za nevrednega spremembe; kritika relativizma je prestopila v črnjenje napredujoče racionalnosti zahodnjaškega mišljenja, subjektivnega uma v celoti. Že dolgo preizkušeni in s strani javnega mnenja ponovno zaneteni afekt proti razkrajajočemu intelektu se povezuje z afektom proti na način reči odtujenemu: oba afekta sta se od nekaj prepletala. Heidegger je sovražen do reči in antifunkcionalen v enem. Za nobeno ceno bit ne sme biti neka reč in vendarle mora biti kakor to metaforika vedno znova indicira, »tla«. (24) V tem pride na dan to, da subjektiviranje in postvarelost ne samo divergirata, temveč sta korelata. Čim bolj je spoznano funkcionalizirano, čim bolj postaja produkt spoznanja, tem popolneje se moment gibanja v njem pripisuje subjektu kot njegova dejavnost; objekt postaja rezultat v njem ukročenega dela, nekaj

mrtvega. Redukcija objekta na goli material, ki predhaja vsaki subjektivni sintezi kot njen nujen pogoj, izčrpa objektu njegovo lastno dinamiko; objekt obleži kot nekaj diskvalificiranega, oropan tega, iz česar bi bilo sploh mogoče predicirati gibanje. Ne slučajno se je pri Kantu en razred kategorij imenoval dinamični. (25) Snov pa, čisto brez dinamike, ni neko naravnost neposredno, temveč je, navkljub videzu svoje absolutne konkretnosti, posredovana preko abstrakcije, tako rekoč šele preko nje dana v obdelavo izpostavljena. Življenje je polarizirano na povsem abstraktno in povsem konkretno, medtem ko bi bilo mogoče edinole v napetosti med obema; oba pola sta enako postvarila in celo to, kar ostane od spontanega subjekta, čista apercepcija, zaradi svoje ločenosti od vsakega živega jaza preneha, kot Kantov »jaz mislim«, biti subjekt in je v svoji osamosvojeni logiciteti prevlečeno z vsemogočno otrplostjo. Samo da Heideggerjeva kritika postvarelosti brez okolišenja razmišljujočemu in izvršujočemu intelektu nalaga to, kar ima svoj izvor v realnosti, realnosti, ki postvari sam intelekt skupaj s svetom njegovega izskustva. Za to, kar zakrivi duh, ni kriva njegova brezobzirna vtikljivost, temveč duh prenaša to, k čemur ga prisili celota realnosti, v kateri je on sam samo en moment. Edinole z neresnico je mogoče postvarelost potisniti nazaj v bit in zgodovino biti, da bi se kot usodo objokovalo in posvečevalo to, kar bi morda zamogli spremeniti samorefleksija in iz nje izhajajoča praksa. Nauk o biti seveda posreduje, legitimno proti pozitivizmu, to, kar je osnova celokupne zgodovine filozofije, ki jo obrekuje, zlasti filozofije Fanta in Hegla: da dualizmi notranjega in zunanjega, subjekta in objekta, bistva in pojava, pojma in dejstva niso absolutni. Toda njihova sprava se proicira v nepovrnljiv izvor in s tem dualizem sam, proti kateremu je bila celota koncipirana, otrdi pred spravljivim impulzom. Žalostinka o pozabljenju biti je sabotiranje sprave; mitično nepredirna zgodovina biti, ki se je oprijema upanje, zataji to sabotiranje. Fatalnost zgodovine biti bi bilo treba razbiti kot celoto zaslepljenosti.

Neprava potreba

Ta celota zaslepljenosti pa se ne razteza samo na ontološke osnutke, temveč ravno tako tudi na potrebe, na katere se ti osnutki navezujejo in iz katerih molče poiščejo nekaj kakor poroštvo za svoje teze. Potreba sama, duhovna nič manj kot materialna, je izpostavljena kritiki, potem ko se tudi najbolj debelokožna vztrajna naivnost ne more več zanašati na to, da se socialni procesi še vedno neposredno ravnajo po ponudbi in povpraševanju, in s tem po potrebah. Tako malo kakor so te potrebe nekaj invariantnega, nekaj, kar se ne bi dalo izpeljati iz nečesa, tako malo garantirajo svojo zadovoljitev. Videz, ki ga imajo, in iluzija, da bi morale biti, kjer bi se pojavile tudi potešene, izvirata iz iste neprave zavesti. Kolikor so heteronomno proizvedene, so del ideologije, pa naj bo še tako otipljive. Seveda ni mogoče snažno izluščiti realnega iz ideološkega, kolikor nočemo, da bi kritika sama podlegla neki ideologiji, ideologiji preprostega na-

ravnega življenja. Realne potrebe morejo objektivno biti ideologije, ne da bi s tem dobili pravni naslov, ki bi jih negiral. Kajti celo v potrebah ujetih in upravljanih ljudi reagira nekaj, v čemer niso do kraja ujeti, presežek subjektivnega deleža, nad katerim sistem ni popolnoma zavladal. Materialne potrebe bi bilo treba spoštovati celo v njihovi sprevrnjeni podobi, ki jo povzroča hiperprodukcija. Tudi ontološka potreba ima svoj realni moment v stanju, v katerem ljudje ne zamorejo nujnosti, ki jo edino ubogajo v svojem obnašanju, niti spoznati niti priznati kot umno — kot smiselno. Napačna zavest o na njihovih potrebah si prizadeva/meri na nekaj za nečim, česar osamosvojeni subjekti ne bi potrebovali in s tem kompromitira vsako možno izpolnitev. K napačni zavesti se prišteje to, da si domišlja, da je neizpolnjivo izpolnjivo, komplementarno možni izpolnitvi potreb, ki jih je preprečena. Obenem se še v takšnih sprevrnjenih potrebah poduhovljeno pokaže samega sebe nezavedajoče se trpljenje zaradi materialnega odpovedovanja. To trpljenje mora ravno tako priganjati k njegovi odpravi, kakor je ne doseže potreba sama. Misil brez potrebe, misel, ki noče ničesar, bi bila nična; mišljenje iz potrebe pa se zmede, če je potreba predstavljena zgolj subjektivno. Potrebe so konglomerat resničnega in nepravlega; resnična bi bila misel, ki bi želela tisto pravilno. Če drži nauk, po katerem potreb ne bi bilo mogoče odčitati na nekem naravnem stanju, temveč na tako imenovanem kulturnem standardu, tedaj so v tem kulturnem standardu vsebovane tudi razmere družbene produkcije skupaj s svojo slabo iracionalnostjo. Le-to je treba brezobzirno kritizirati v duhovnih potrebah, nadomestku za to, kar je krateno. Nadomestek je nova ontologija v sami sebi: to, kar zagotavlja, da je onkraj idealističnega nastavka, ostane latentno idealizem in preprečuje njegovo radikalno kritiko. Vzeto splošno, nadomestek niso samo primitivne izpolnitve želja, s katerimi industrija kulture krmi množice, ne da bi ji le-te zares verjele. Zaslepljenost nima mej tam, kjer oficialni kanon kulture plasira svoje dobrine, v dozdevni sublimnosti filozofije. Najnujnejša od njenih potreb se zdi danes potreba po nečem trdnem. Ta potreba inspirira ontologije; njej se ontologije prilagajajo. Svojo pravico vidi v tem, da je zaželena gotovost, da nihče noče, da ga pokoplje neka historična dinamika, do katere se čuti nemočnega. To, česar ni mogoče omajati, bi rado konzerviralo obsojeno staro. Čim bolj brezupno obstoječe družbene forme blokirajo to hrepenenje, tembolj neudržljivo se obupana samoohranitev potiska v neko filozofijo, ki naj bi bila oboje v enem, obupana in samoohranitev. Invariantna ogrodja so narejena po podobi povsod navzoče groze, omotičnosti družbe, ki ji grozi totalen propad. Če bi izginila groznja, tedaj bi pač z njo izginil tudi njen pozitiven obrat, ki ni nič drugega kot njen abstraktni negat.

Šibkost in opora

Bolj specifično je potreba po neki strukturi invariant reakcija na predstavo sveta, ki mu je odvzeta forma, ki jo je prvotno, od devet-

najstega stoletja dalje zasnovala konservativna kritika kulture in ki je odtlej popularizirana. Umetnostnozgodovinske teze, denimo teza o ugašanju moči za ustvarjanje stila, so se hranile z njo; iz estetike se je razširila kot nazor o celoti. Ni še dognano to, kar so domnevali umetnostni zgodovinarji: da je bila ta izguba dejansko izguba in ne nasprotno, mogočen korak k sprostitvi produktivskih sil. Estetični revolucionarni teoretiki, denimo Adolf Loos so se to na začetku stoletja še upali izrekati (26), samo preplašena zavest kritike kulture, ki je medtem zaprisegla na obstoječo kulturo, je to pozabila. Tarnanje o izgubi urejajočih form, narašča z njihovim nasiljem. Institucije so mogočnejše kot sploh kdaj; že zdavnaj so proizvedle nekaj takega kakor z neonom osvetljen stil industrije kulture, ki prekrije svet kakor nekoč barokiziranje. Nezmanjšani konflikt med subjektivnostjo in formami se zaradi vsemogočnosti form za zavest, ki samo sebe izkusi kot nemočno, ki se ne čuti več sposobno, da bi spreminjala institucije in njihove duhovne podobe, sprevrne v identifikacijo z napadalcem. Objokovano razformiranje sveta, pobuda za poziv k obvezujočemu redu, ki ga subjekt molče pričakuje od zunaj, heteronomno, ni, kolikor je njegovo potrjevanje kot gola ideologija, plod emancipacije subjekta, temveč njene spodletelosti. To, kar se pojavlja kot brezobličnost nekega ustroja tubiti, modeliranega samo po subjektivnem umu je to, kar podjarmlja subjekte, čisti princip tistega biti-za-drugo, blagovnega značaja. Zavoljo univerzalne ekvivalentnosti in primerljivosti povsod zniža kvalitativne določitve, tendenčno nivelira. Taisti blagovni značaj, posredovano gospodstvo človeka nad človekom, pa fiksira subjekte v njihovi odvisnosti; njihova neodvisnost in svoboda za kvalitativno bi nastopili povezano. Pod žarometom moderne umetnosti sam stil razodeva svoje represivne momente. Potreba po formi, ki jo izposoja stil, prikriva to, kar je v formi slabo, prisilno. Forma, ki ne dokaže svoje pravice do življenja v sami sebi s pomočjo svoje prozorne funkcije, temveč je postavljena samo zato, da pač obstaja forma, je neresnična in s tem tudi kot forma nezadostna. Duh, ki se ga prepričuje, da biva v formah, je potencialno daleč nad njimi. Samo zato, ker ni uspelo urediti sveta tako, da ne bi bil več poslušen kategorijam forme, ki so nasprotne najnaprednejši zavesti, mora prevladujoča zavest te kategorije krčevito vzeti kot svojo stvar. Ker pa duh ne more popolnoma potlačiti njihove nezadostnosti, zoperstavi navzoči, v oči bijoči heteronomiji neko heteronomijo, ki je bodisi pretekla bodisi abstraktna, vrednosti kot causae sui in fantazmo njihove spravljenosti z živimi. Sovrašтво do radikalne moderne umetnosti, v katerem še zmerom blaženo skupaj zazvenita restrauroativni konservativizem in fažizem, izvira od tod, da ta umetnost tako opominja na zamujeno, kakor s svojo čisto eksistenco odkrije vprašljivost heteronomnega ideala strukture. Subjektivna zavest ljudi je družbeno preveč oslabljena, da bi mogla prebiti invariante, v katere je zaprta. Namesto tega se jim prilagaja, medtem ko objokuje njihovo odsotnost. Postvarela zavest je moment v totalnosti postvarelega sveta; ontološka potreba je metafizika te zavesti, tudi če ta metafizika po vsebini svojega nauke eksploatira kritiko postvarelosti, ki je sama postala cenena.

Podoba invariantnosti kot takšne je projekcija otrdelosti te zavesti. Nesposobna za izkustvo slehernega, ki ne bi bilo že vsebovano v repertoaru vedno enakega, preobleče nesprejemljivost v idejo nečesa večnega, v idejo transcendence. Osvobodjena zavest, ki je seveda v nesvobodi nima nihče; zavesti, ki bi imela moč nad samo sabo, ki bi bila dejansko tako avtonomna, kakor se je doslej le delala, se ne bi bilo treba kar naprej bati, da bi se izgubila v nečem drugem — skrivoma v močeh, ki jo obvladujejo. Potreba po opori, po domnevno substancialnemu ni toliko substancialna kot bi si to želela njena samoupravičenost; marveč je to signatura slabosti jaza, ki jo psihologija pozna kot sodobno tipično poškodbo človeka. Tisti, ki od zunaj in v sebi ne bi bil več zatrt, ne bi iskal opore, morda niti samega sebe. Subjekti, ki so si smeli tudi v heteronomnih pogojih rešiti nekaj svobode, manj trpijo zaradi pomanjkanja opore kot nesvobodni, ki to pomanjkanje vse preradi pripisujejo svobodi kot njeno krivdo. Če se ljudem ne bi bilo treba več izenačevati z rečmi, tedaj jim ne bi bila potrebna niti neka rečevna nadgradnja, niti se jim ne bi bilo treba, po vzoru rečevnosti, oblikovati kot invariantne. Nauk o invariantah ovekovečuje, kako malo se je spremenilo, njegova pozitivnost ovekovečuje slábo. Toliko je ontološka potreba napačna. Verjetno se je metafizika pojavila na horizontu šele po propadu invariant. Toda tolažba malo pomaga. To, kar bi bilo na času, nima časa, v odločilnem ne velja nobeno čakanje; kdor se spušča v to, ustreže ločitvi časovnega in večnega. Ker je ta ločitev napačna, odgovori, ki bi bili potrebni, pa so v tem zgodovinskem trenutku preprečeni, imajo vsa vprašanja, ki so usmerjena na tolažbo, antinomični značaj.

prevod: A. Novak

Metamorfoza krize

»recenzija«

Jasmin Držinič

Les Metamorphoses de la Crise je delo, ki se ukvarja z osrednjo značilnostjo osemdesetih let — s krizo. Kriza na vseh ravneh izzove Pierra Fougeyrollasa, da jo analizira.

Ko razreši prvo dilemo: »Ali gre zgolj za subjektivno zaznavo trenutnega stanja ali pa se z njo resnično srečujemo?« in se potrdi druga možnost, mu ostane predmet opazovanja.

Krize ne pojmuje le kot posledice kapitalističnega računa proizvodnje — temveč kot drugi element para razvoj-kriza. Tako jo vidi Fougeyrollas v svojih izletih skozi preteklost, od koder se vedno vrača v osemdeseta leta. Na teh izletih, ki se včasih začnejo že v praskupnosti, spremlja delovanje in učinke para razvoj-kriza na posameznih družbenih pojavih (družbene skupine, vojna, rasizem...), kar ni nič drugega kot spremljanje različnih obrazov krize. Pri tem pa je potrebno povedati, da izleti v preteklost niso izbrani zgolj slučajno. Fougeyrollas izhaja iz tistih točk v sedanosti, kjer je po njegovem mnenju delovanje krize najbolj očitno (problemi kulturne identifikacije, socialne integracije, država v krizi, kriza držav, ideologija), potem pa poskuša poiskati najrazličnejše izvore, ki so po njegovem mnenju v kakršnikoli vzročno-historični zvezi s pojavi iz sedanosti, ki ga zanimajo.

Takšen način je nedvomno zanimiv, toda...

— Fougeyrollas se osredotoči na tiste pojave, kjer se mu zdi delovanje krize najbolj očitno. Izbor družbenih segmentov (iz katerih sestavlja model za analizo krize) je odvisen samo od raziskovalčevega prepričanja in bralec lahko le upa, da izbor kar najbolj ustreza resničnosti. Z iskanjem širših zgodovinskih povezav Fougeyrollas pokaže na *revščino*

vseh dokazov, ki vzroke za krizo v osemdesetih letih iščejo izključno le v načinu proizvodnje po 2. svetovni vojni. To je istočasno tudi udarec vsem poskusom, ki hočejo sedanjo krizo opredeliti kot nekaj, kar je v vseh svojih razsežnostih popolnoma novo. Toda Fougeyrollasu s svojo interpretacijo izvorov, nastanka in sprememb družbenih pojavov »uspe« zgraditi logično, racionalno »celoto«. S tem, ko vedno poišče takšen dokaz, ki mu bo pomagal dokazati, da kriza v osemdesetih letih ni popoln novum, sebi in bralcu ponuja videnje zgodovine človeške družbe kot niz logično si sledečih dogodkov na enosmerni cesti.

Sicer pa, če se s celoto povsem ne strinjamo, lahko še vedno sledimo vodilu pametnega moža, ki je rekel, da je hudič v podrobnostih...

Obseg družbenih pojavov, s katerimi se ukvarja Fougeyrollas je dokaj zajeten. Vsebinsko jih združi v tri poglavja:

Prvo poglavje vsebuje širšo analizo t.i. kulturnih problemov. Fougeyrollasa zanima razmerje kultura: ideologija. Že samo dejstvo, da se tako razmerje vzpostavi, mu pomeni, da se je ideologija ločila od kulture in postala nekakšen nad družbo lebdeči oblaček pravil za upravljanje in obnašanje v družbi (kar je eden od simptomov krize). Razširjanje pravil med člane družbe pomeni Fougeyrollasu skrajno obliko krize (silovito razširjanje pravil je Evropa doživela v času nacizma in fašizma, podobno vlogo pa danes Fougeyrollas pripisuje nekaterim vrednostnim neokonzervativizmu). Posebno zanimanje Fougeyrollas posveti kulturni identiteti. Opaža vedno več skupin, ki si lahko ustvarijo posebno identiteto na osnovi *drugačnosti od drugih*. Spet se vrne k preteklim oblikam, ki so imele podobno osnovo (patriciji-plebejci, verni-ostali ne-vern, arijci-ostali) in ugotovi, da tak način identifikacije v osemdesetih letih zaostruje razmerja med ljudmi, ki so danes objektivno nujno vedno bolj povezani. Njegovo razmišljanje se konča z retoričnim vprašanjem, če se bo ta tendenca nadaljevala tudi v prihodnosti.

Naslednje poglavje, ki govori o naravi svetovne krize bi bilo potrebno brati skupaj s članki Habermasa in Offeja. Fougeyrollas opozarja na razliko med državo v krizi (*l'état en crise*) in krizo držav (*la crise des états*). V okviru tega poglavja ima posebno mesto analiza delovanja potrošniške družbe. Fougeyrollas ugotovi, da je bilo za vzpostavitev le-te potrebno kreditiranje, ki je potekalo na treh nivojih:

— kreditiranje posameznikov za zagotovitev vseh njegovih materialnih potreb, za korigiranje potrošnje in za odmik državljanov iz sfere političnega odločanja;

— kreditiranje proizvodnje, da je lahko zadostila vsem potrebam potrošnje;

— kreditiranje države, da sta lahko potekali prvi dve kreditiranj.

Od kod so prihajali krediti? Glavna smer vodi v nerazviti svet. Poleg znanih oblik neenake izmenjave (surovine-izdelek) gre po Fougeyrollasovem mnenju za kreditiranje na osnovi kupovanja vojaške tehnologije (kjer se cena ni oblikovala po ekonomskih zakonitostih). To podmeno podkrepi s premikom oboroženih spopadov iz razvitega

sveta (Evropa) v Afriko, Azijo in Južno Ameriko.

V zadnjem poglavju razmišlja o vlogi marksizma in o novih možnih konfliktih.

Žal se v tem poglavju Fougeyrollas zadovolji z opisnim pisanjem, ki ga pripelje do zaključkov, ki to niso. So le z raznoraznih vetrov pobrani umisleki. Škoda.

Knjiga *Les Metamorphoses de la Crise* je izšla 1985. leta pri založbi Hachette v Parizu.

-prikaz-

Slavko Gaber

-Podak: Gospodine Gorz na početku 1984. godine kada svi prepričano gledaju na svet 'velikog brata' kao kunići u zmiyu, Vi nam nudite knjigu u kojoj imate smislosti da bacite pogled na društvo budućnosti, knjigu sa naslovom Putevi u raj. Misle taj naslov toliko zapornjuje, u sadašnjoj situaciji, da bih prvo želio da Vas pitam mislite li Vi to ozbiljno, sa tim naslovom?

Gorz: Naslov shvatam isto tako ozbiljno kao i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Leontjev, koji mi ga je dao. Jer on je rekao, otprilike, kao je to rekao i Mraz, a pre njega Mikardo, da je industrijska revolucija, kojoj je sada 200 godina, bila traganje za putem koji bi vodio natrag u raj, što znači koji bi čoveku omogućio da izbegne presudu da mora zarađuje za svoj život u inozemstvu svog najamnim radom.¹

-So časi, ko realizam, kar društveni red propada, sastoji ne iz pokušaja obvladati postojeće, temveč iz imaginacije, anticipacije in iniciacije možnih sprememb, opisanih v sodobnih sprememb.

Ta knjiga je mišljena kot prispevek k temu procesu.²

V petindvajsetih tezah o krizi in iskanju leve rešitve v knjigi, katere tretje in četrto poglavje je prevedeno v zborniku BOJ PROTI DELU, ki je pred nedavnimi izšel pri sbirki KRT, Gorz strajeno pri-

¹ Editions Galilée, Paris 1983.

² MUS 12/1985, str. 5 (A. Gorz: U raj — ali sa sindikatima. Razgovor sa Klausom Podakom).

³ A. Gorz, Paths to Paradise, Pluto Press, London and Sydney 1985, str. VII.

Pota raja, agonija kapitala

»prikaz«

Slavko Gaber

»Podak: Gospodine Gorz na početku 1984. godine kada svi preplašeno gledaju na svet 'velikog brata' kao kuniči u zmiyu, Vi nam nudite knjigu u kojoj imate smelosti da bacite pogled na društvo budućnosti, knjigu sa naslovom Putevi u raj. Mene taj naslov toliko zapanjuje, u sadašnjoj situaciji, da bih prvo želeo da Vas pitam mislite li Vi to ozbiljno, sa tim naslovom?

Gorz: Naslov shvatam isto tako ozbiljno kao i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Leontjev, koji mi ga je dao. Jer on je rekao, otprilike, kao je to rekao i Mrax, a pre njega Rikardo, da je industrijska revolucija, kojoj je sada 200 godina, bila traganje za putem koji bi vodio natrag u raj, što znači koji bi čoveku omogućio da izbegne presudu da mora zaraduje za svoj život u znoju lica svog, najamnjim radom«. ²

»So časi, ko realizem, ker družbeni red propada, sestoji ne iz poskusa obvladati obstoječe, temveč iz imaginacije, anticipacije in iniciacije možnih sprememb, vpisanih v sodobne spremembe.

Ta knjiga je mišljena kot prispevek k temu procesu.« ³
V petindvajsetih tezah o krizi in iskanju leve rešitve v knjigi, kate-re tretje in četrto poglavje je prevedeno v zborniku BOJ PROTI DELU, ki je pred nedavnim izšel pri zbirki KRT, Gorz strnjeno pri-

¹ Editions Galiléé, Paris 1983.

² MUS 12/1985, str. 5 (A. Gorz: U raj — ali sa sindikatima. Razgovor sa Klausom Podakom).

³ A. Gorz, Paths to Paradise, Pluto Press, London and Sydney 1985, str. VII.

kaže razvitje svojih Devetih tez za bodočo levico, iz predgovora h knjigi Adieux au proletariat.⁴

I. Kriza — industrializem v izteku

»Tistih, ki predlagajo v temeljih drugačno družbo, ni mogoče več obsojati v imenu realizma. Nasprotno, realizem danes sestoji iz spoznanja, da je 'industrializem'* dosegel stopnjo, ko ne more več naprej...«⁵ Potrebna je radikalna sprememba. Sprememba, ki pomeni beg/izhod iz sedanje krize, ki je kriza industrializma, in ne, kot nam hočejo to predstaviti vladajoče ideologije, kriza česarkoli že. To velja tako za kapitalizem kot za t.i. socializme.

»Prihodnji socializem bo postindustrijski in antiproduktivističen ali pa ga sploh ne bo.«⁶ Industrializem danes ne rešuje ničesar več in nikakor ne drži, da je dober/potreben vsaj še nerazvitemu svetu. »Lakota in revščina v tretjem svetu nista rezultat 'zaostalosti' ali nezadostnih produktivnih sil, ampak rezultat:

1. črpanja njihovih virov od industrializiranih kapitalističnih držav;
2. političnih in družbenih ovir za izrabo njihovih lastnih produkcijskih sil (...).«⁷

Če ob tem upoštevamo, da dosega stopnja brezposelnosti v »podhranjenih« državah 20—60 %, potem je jasno, da »...lakota in revščina ne bosta odpravljeni z ekonomsko rastjo industrijskega tipa, temveč zgolj s politiko, ki bo imela za poseben cilj priskrbeti največjim možnim delom prebivalstva dostop do sredstev samoprodukcije (pomembnost zemlje) in s tem samoprodukcije same.«⁸

II. Razumevanje krize

Industrializem se izteka, njegovi znani mehanizmi reševanja protislovij ne zadostujejo več. Keynesianizem je zadel na svoje meje. Čas velikih investicij je minil, kot mineva tudi čas profita. »Na začetku sedemdesetih let so francoski ekonomisti opozorili na 'upadanje mejne produktivnosti kapitala': z drugimi besedami, na dejstvo, da je produkcija naraščala z manjšo stopnjo kot investicije kapitala.«⁹

Proti koncu šestdesetih let je proletariat zavrnil najprej bolj ali manj klasično tayloristično shemo produkcije, nato pa še neotaylor-

⁴ Kljub temu da imamo v Jugoslaviji na razpolago dva prevoda tega Gorzovega dela (Globus, Zagreb 1983; Radnička štampa, Beograd 1982), je nemara značilno, da prevoda »devetih tez« ni najti v nobenem od njiju. Najdete jih v že omejenem zborniku Boj proti delu (KRT, Ljubljana, december 1985, str. 109—121).

* Ta termin sem si sposodil pri Alvinu Tofflerju, The Third Wave (London, Pan Books, 1981).

⁵ isto op. 3/ str. 1

⁶ isto str. 3

⁷ isto str. 4

⁸ isto

⁹ isto str. 8

rizem. Kapital je bil prisiljen pospešeno investirati v tehniko, kot sredstvo razrednega boja. Investicije so bile nemalokrat večje kot profit, ki naj bi ga prinesle. Ob vse močnejših razrednih bojih in ob zasičenem trgu je profit nenehno upadal. V čedalje večji meri je postajalo jasno, da je treba doseči zmanjšanje stroškov proizvodnje. (Gorz upošteva pri obravnavi stroškov proizvodnje stroške v širšem pomenu besede in se ne zadovolji zgolj z mezo, ko gre za plačilo delavca. Zanima ga strošek, ki ga ima kapital z vzdrževanjem/ohranjanjem kapitalističnega načina produkcije.)

V tem kontekstu se t.i. družbeni stroški prikazujejo kot ogromna obremenitev gospodarstva, ki opozarja, da je sistem postal neracionalen. Pokaže se, da mora vse več vlagati v lastno ohranjanje in da ti stroški že presegajo profite, ki izhajajo iz novih vlaganj. Da bi bil problem še večji, se kapital tem stroškom ne more izogniti.

Problem izhaja iz temeljnega principa tega modela: »...da morajo biti vsi problemi in potrebe — celo kolektivne — rešene z individualno uporabo tržnih dobrin in uslug.«¹⁰ Gorz to ponazori na primerih graditve mest (t.i. bega v predmestja), zdravstva, šolstva itd. (str. 16—18).

III. Predlagane rešitve problema:

A) Predlog levice

1. »Prekinitev s kapitalizmom zahteva predvsem, da se družbeni stroški obravnavajo kot integralni del produkcijskih stroškov... Kar se s tem zahteva, ni nič manj kot *podružbljanje produkcijskih odločitev* in družbena kontrola same produkcije.«¹¹

To pa je mogoče uresničevati le na nivoju majhnih produkcijskih in življenjskih enot. Z izjemo redkih področij, ki proizvajajo izdelke, potrebne celotni državi ali pa celo širši skupnosti (npr. metre, ležaje, vrvi, mikroprocesorje, nekatere kemikalije in kovine ter večino strojev za manjše delavnice (str. 20)) naj bi postala produkcija večine t.i. skupnih vrst blaga decentralizirana. Ustanovitev takšnih majhnih in srednjih enot je v veliki meri omogočena z »mikroelektroniko, ki omogoča kompetitivnost majhnih enot z velikimi.¹² Na ta način hoče levica doseči »... optimalno zadovoljitev želja in potreb z minimalno porabo dela, kapitala in sredstev.«¹³

Spodbujanje netržne produkcije naj bi podprle še skupne delavnice za avtonomno produkcijo. To področje avtonomne produkcije bi bilo, kljub temu da bi bilo izvzeto iz velike blagovne produkcije, produkcija v sferi nujnosti.

2. Ob tem naj bi se dodobra revitalizirala tudi t.i. sosedska pomoč, tako v obliki izmenjave znanja in spretnosti kot tudi v obliki preprostega »danes ti meni, jutri jaz tebi.«

¹⁰ isto str. 16

¹¹ isto str. 19

¹² isto str. 20

¹³ isto

3. Opisani sistem bi po Gorzu deloval le, če bi odpadlo olimpijsko geslo »Nič ni tako dobrega, da ne bi moglo biti še boljše« in bi prenehali iskati nove načine zapravljanja časa in sredstev. Prevladalo naj bi geslo »Kar je dobro, je dobro«. Seveda pa bi morali biti standardi te kvalitete določeni kolektivno.

4. Pri tem pa naj bi družba še posebej pazila na uporabo računalnikov. »Kajti če družba ne bo uporabila mikroelektronike za razširitev področja avtonomije in samoupravljanja in s tem za preseganje krize s prelomom s kapitalizmom, potem bo kapitalizem sam spontano krenil po novih potih industrializacije, ki (...) bo pomenila končno zmago gospostva blaga.«¹⁴

B) Predlog desnice

1. Ob naraščanju stroškov t.i. *stroškov produkcije povpraševanja* je osnovni problem, s katerim se srečuje kapital, prav zmanjšanje teh stroškov s pomočjo informacijske tehnologije. Mikroelektronika naj bi omogočila zmanjšanje stroškov produkcije povpraševanja in dosegla še več. Prinesla naj bi namreč profit. Mogoče naj bi bilo »industrializirati osebne storitve (one-to-one), namreč tiste, ki jih opravljajo zdravniki, psihologi, učitelji itd.; prenesti produkcijo potrošnika na njega samega ob pomoči računalniških programov, ki bi mu jih prodajali s precejšnjim profitom. Jacques Attali opisuje to samoprodukcijo potrošnikov po standardih, ki jih predpisuje industrija kot samonadzirajočo se družbo. Ta samoprodukcija mora nadomestiti javne storitve na dveh bistvenih področjih — v vzgoji in zdravstvu.«¹⁵ V vzgoji naj bi računalnik opravljal vlogo učitelja kot usmerjenega izobraževalca, vse od učenja hoje, preko petja, risanja, osnov matematike do samoinstrukcijskih programov srednjega, visokega pa tudi izobraževanja odraslih. Podobno bi v zdravstvu zdravnika zamenjal računalnik, s katerim bi se ob primernem plačilu posvetovali in od njega dobivali navodila za zdravljenje.

»S stališča ekonomije je namen te industrializacije narediti ‚produktivne‘ v kapitalističnem pomenu besede tiste aktivnosti, ki so bile pred tem financirane iz davkov na potencialen profit ali z ‚neproduktivnim‘ trošenjem.«¹⁶ Z drugimi besedami, reprodukcija delovne sile naj bi postala dobičkonosna na še enem področju. Človek bi s tem napravil naslednji korak v smeri subsumpcije pod kapital in pripravil subsumpcijo pod delo. Kljub vsem prizadevanjem kapitala namreč njegova varianta izhoda iz krize ne prinaša prave rešitve zanj in zgolj pripravlja teren za povratek dela samega vase. Oziroma kot pravi Gorz: »... nematerialen output zahteva zelo malo kapitala in zelo malo dela. Zato je mogoče reinvestirati tudi zelo majhen del zaslužka. Takšen zaslužek (gain) bo tako prej povračilo stroškov (revenue: kot profit ... «¹⁷ in večino ga bosta morala porabiti vladajoča elita oz. in prebivalstvo, ne glede na delovni prispevek. »Blago proizvaja ljudi, ki naj dopustijo

¹⁴ isto str. 24

¹⁵ isto str. 25

¹⁶ isto str. 26

produkcijo in potrošnjo blaga. Posamezniki, potrošniki, sami postanejo blago, proizvodno oziroma samoproizvedeno ter prodano za profit.«¹⁸

IV. Pota raja

V tretjem in četrtem delu, ki sta objavljena v že omenjeni knjigi KRT, avtor nato obravnava naslednja vprašanja:

teza 12 Mikroelektronska revolucija

13 Nemogoči kapitalizem

14 Konec družbe dela

15 Konservativizem travaillizma

16 Mrtvo-živi kapitalizem

17 Ideja o življenjskem dohodku — 20.000 ur

18 K ukinitvi mezdništva: družbeni dohodek

19 Prehod na družbeni dohodek

20 Poenostavljeno delo, porazdeljeno delo

21 Kritika tržnih odnosov

22 Kritika heteronomnega dela

23 Zahteva dela — zahteva družbe

Profesionalizem

24 Nujno in fakultativno

25 Artikulacija, presek, inovacije, samoupravljanje, ki jih na tem mestu zaradi dostopnosti v slovenskem jeziku ne bomo podrobneje prikazovali. Zadošča naj, če strnjeno nakažemo, da se Gorz v tem delu zavzema za odpravo dela.

V. Ob strnitvi: posameznik-družba-država

V sklepnem delu knjige, ki mu sledijo še t.i. dodatni teksti, avtor obravnava vprašanja razmerja posameznik-družba — država.

(Razpravljanje ima obliko intervjuja)

Eno prvih vprašanj, na katera poizkuša odgovoriti, je vprašanje, kdaj je posameznik avtonomen. Avtor odgovarja, da je avtonomen tisti, »ki postavlja svoje lastne zakone« in ne naseda ideologiji, ki »zahteva, da posamezniki služijo skupnosti in so instrument njene integritete.«¹⁹

Avtonomen posameznik »... zahteva, da družba služi individualnemu razvoju z bogastvom sredstev in prostora, ki ga zagotavlja kreativnost.«²⁰ »Na kratko, avtonomni so tisti posamezniki, katerih socializacija je bila pomanjkljiva, nepopolna — pri katerih nepodružbljen del njihovih življenj prevladuje nad podružbljenim.«²¹ Del t.i. podružbljenosti pa ostaja in predstavlja neodpravljiv del odtujitve. (str. 66) »Lahko je zmanjšana, njen dejanski pomen je mogoče omejiti, vendar pa ne more biti popolnoma odstranjena.«²²

¹⁷ isto str. 27

¹⁸ isto str. 28

¹⁹ isto str. 65

²⁰ isto

²¹ isto str. 66

²² isto

Poskusi popolne odprave odtujitve, ki gredo v smeri glorifikacije odtujenega kot zaželenega in razglašajo npr. vsako delo za častno ali osvobajajoče, proklamirajo koncept vsestransko razvite osebnosti itd., se izkažejo za totalitarne. Seveda ni treba še posebej poudarjati, da se z glorifikacijo dela ne spremeni njegova prisilna in odtujena narava, kot tudi ne izgine odtujenost tistih, ki se v odtujenem delu počutijo srečni. Nasprotno, kdor opravlja delo in trdi, da je srečen, ali laže ali pa je bedak.

Gorz se zavzema za priznanje odtujenosti in vidi šele v tem možnost, da se omeji na mogoč minimum. Neavtonomna dejavnost, ki presega okvire svobodne dejavnosti, je nujna v vsaki skupnosti, ki ne ostaja na stopnji prvotne in pozna svet produkcijskih enot, ki delujejo na državnem nivoju in skrbijo za produkcijo, potrebno vsej družbi. Le tako proizvedena je nekapitalistično rentabilna. Le množična znanstveno dognana produkcija strojev, mikroelektronike, nekaterih kemičnih substanc, javnih prevoznih sredstev ipd. omogoča zmanjšanje potrebnega dela in sredstev na minimum in večja področje avtonomne dejavnosti. »Tako je sfera avtonomije dejansko vedno utemeljena v sferi podružbljene heteronomne produkcije.«²³ Ta sfera pa zahteva centralizacijo in s tem državo. Postavlja se vprašanje odnosa do tega dejstva. Gorz trdi, da centralizacija, kot tudi decentralizacija, sama na sebi še ne pomeni ničesar odločilnega. Navaja primer Kitajske, kjer osrednja oblast ne drži v rokah niti oblasti s centralističnim vodenjem, pa kljub temu z določeno ideologijo usmerja celotno družbo. Tisto kar odloča o značaju dejavnosti je *vsiljenost*, najsibo fizična ali ideološka, *ali svobodnost* dejavnosti. Naloga centraliziranega državnega področja pa naj bi bila prav zagotavljanje čim učinkovitejšega pridobivanja dobrin v čim krajšem času. Cilj te produkcije »... je povečanje prostega časa.«²⁴ Tako se mu država kaže kot nujna in neodpravljiva, dasi jo je mogoče omejiti na nujno potrebno. Država je namreč nujna za urejanje tistih odnosov, ki presegajo okvire majhnih skupnosti, v katerih je mogoča samouprava. Možnost »... omejitve področja države je odvisna od tega, v koliki meri lahko omejimo in decentraliziramo tehnične in ekonomske enote.«²⁵ Poleg tega pa je tu še neko ireduktibilno področje, ki mora biti v domeni države, ne zgolj materialno, ampak tudi pravno. Pri tem je treba gledati na državo kot na »... instrument in garant prava, vendar pa ne kot na njegov vir. Njegov vir morajo vedno predstavljati družbena razmerja sama.«²⁶

Ko Gorz tako oriše področje civilne družbe, družbe avtonomnega posameznika in področje države, preostane še vprašanje posredovanja med njima. Avtor se pri tem ogreva za politične stranke v pravem pomenu te besede in trdi, da naj bi bile to organizacije, ki bi v nasprotju z današnjimi, ki predstavljajo transmisijo oblasti, prenašale voljo ljudstva oblasti. To naj bi bile skupine ljudi, ki »... so voljni in sposobni razumeti družbena nasprotja v pravem in organizacijskem

²³ isto str. 69

²⁴ isto str. 70

²⁵ isto str. 74

²⁶ isto

Sinopsis:

UDK: 330.180(049):301

Bogomir Kovač:

Družbenoekonomska kriza in mednacionalni odnosi v SFRJ

Predmet avtorjeve razprave je institucionalna analiza jugoslovanske družbenoekonomske krize. Avtor želi dokazati notranjo povezanost med razvojem socialističnega samoupravljanja in »nacionalnim vprašanjem«. Avtor zaključuje, da je trg z vsemi svojimi institucijami prvi pogoj vzpostavljanja boljše porazdelitve funkcij federacije.

Prvo in temeljno vprašanje je, ali je možno v SFRJ vzpostaviti avtonomno dejavnost na ravni in skrbijo za produkcijo, potrebno vsej družbi. Le tako proizvedena je nekapitalistično rentabilna. Le množična znanstveno dognana produkcija strojev, mikroelektronika, nekaterih kemičnih substanc, javnih prevoznih sredstev ipd. omogoča zmanjšanje potrebnega dela in sredstev na minimum in večja področja avtonomne dejavnosti. »Tako je sfera avtonomije dejansko vedno utemeljena v sferi podružbišne heteronomsne produkcije.«²³ Ta sfera pa zahteva centralizacijo in s tem državo. Postavlja se vprašanje odnosa do tega dejstva. Gornj trdi, da centralizacija, kot tudi decentralizacija, sama na sebi še ne pomeni nufesar odločilnega. Navaja primer Kitajske, kjer osrednja oblast ne deli v rokah niti oblasti s centralističnim vodenjem, pa kljub temu z določeno ideologijo usmerja celotno družbo. Tisto kar odloča v smislu dejavnosti je uspešnost, natančno fizična ali ideološka, ali strokovna.

Synopsis:

UDC: 330.180(049):301

Bogomir Kovač:

Social-economic crisis and national relations in Yugoslavia

The subject of the article is the institutional analyse of the Yugoslav social-economic crisis. The author tries to prove the inner linkage between development of self management and national question. The author concludes, that the market with all its institutions is the first condition of the creation better distribution of federal functions.

Prvo in temeljno vprašanje je, ali je možno v SFRJ vzpostaviti avtonomno dejavnost na ravni in skrbijo za produkcijo, potrebno vsej družbi. Le tako proizvedena je nekapitalistično rentabilna. Le množična znanstveno dognana produkcija strojev, mikroelektronika, nekaterih kemičnih substanc, javnih prevoznih sredstev ipd. omogoča zmanjšanje potrebnega dela in sredstev na minimum in večja področja avtonomne dejavnosti. »Tako je sfera avtonomije dejansko vedno utemeljena v sferi podružbišne heteronomsne produkcije.«²³ Ta sfera pa zahteva centralizacijo in s tem državo. Postavlja se vprašanje odnosa do tega dejstva. Gornj trdi, da centralizacija, kot tudi decentralizacija, sama na sebi še ne pomeni nufesar odločilnega. Navaja primer Kitajske, kjer osrednja oblast ne deli v rokah niti oblasti s centralističnim vodenjem, pa kljub temu z določeno ideologijo usmerja celotno družbo. Tisto kar odloča v smislu dejavnosti je uspešnost, natančno fizična ali ideološka, ali strokovna.

Ko Gornj tako opisuje področje državne produkcije, družbe avtonomnega posameznika in področje države, preostane le vprašanje posredovanja med njima. Avtor se pri tem ogreva za politične stranke v pravem pomenu te besede in trdi, da naj bi bile to organizacije, ki bi v nasprotju z današnjimi, ki predstavljajo transnacionalne oblasti, prenašale voljo ljudstva oblasti. To naj bi bile skupine ljudi, ki »...so voljni in sposobni razumeti družbena nasprotja v pravnem in organizacijskem

²³ Isto str. 69

²⁴ Isto str. 70

²⁵ Isto str. 74

²⁶ Isto

Sinopsis:

UDK: 316.43:711

Jelka Pirkovič Kocbek:

Arhitektura in urbanizem kot oblikovanje praznega prostora — primer 19. stoletja

Izgradnja prostora, ki je značilna za naše stoletje, je bolj povezana z urbanizmom 19. stoletja, kot smo pripravljene priznati. V članku skušamo primerjati morfološke značilnosti obeh oblikovalskih postopkov, kakor na primer: odnos tako imenovane »tabule rase« (o kateri govori tudi prejšnja razprava); plan kot sredstvo, s katerim naj bi obvladovali fizično resničnost, ki pa hkrati prav to resničnost reducira na dve dimenziji risalne mize; nova organizacija uličnega otoka, ki ni več hierarhično stopnjevana prvina urbane zasnove, temveč formalen izsek prostora med ulicami z bolj ali manj geometrijsko parcelacijsko mrežo. 19. stoletje je napovedalo dokončno opustitev pojma uličnega otoka, do katere je prišlo v obdobju funkcionalistične arhitekture in urbanizma. V prejšnje stoletje sodijo tudi »izumi« novih arhitekturnih tipov, katerih nadaljnji razvoj zasledujemo v sodobni arhitekturni produkciji.

Synopsis:

Jelka Pirkovič Kocbek:

Urban planning and architecture as design of the void — the case of the nineteenth century

The twentieth century »production of space« has more links with the nineteenth century urban planning that we normally admit. The article tries to compare morphological characteristics of both design practices such as: the »tabula rasa« attitude (also discussed in the previous article); the plan as the main device in handling physical reality which at the same time reduces this reality to a two dimensional drawing desk; new way of organising the street-block which is not any longer hierarchically graduated element of urban structure but a formally designed cross-section of street-pattern with more or less geometrical allotment net. The nineteenth century had announced the complete omission of the notion of street-block that took place in the period of functional architecture and urban planning. It also »invented« the whole set of new architectural types that have ever since developed in the modern architectural production.

87/88 1986

Avtorji v tej številki:

- Dr. Bogomir Kovač, predavatelj na Ekonomski fakulteti v Ljubljani
Dr. Hizvi Islami, profesor na Prištinski univerzi
Jelka Pirkovič Kocbek, umetnostni zgodovinar
Jasmin Držinič, študentka
Slavko Gaber, profesor sociologije
Dr. Vekoslav Grmič, profesor teologije
Fred Halliday, sodelavec revije Labour Focus
Gus Fagan, sodelavec revije Labour Focus

Iz vsebine prihodnjih števil:

- Adorno / Negativna dialektika III
Avšič / Pismo ustavni komisiji
Zarič / Jugoslovanstvo in skupni ekonomski razvoj
Vuga / Vijugava pot do težnosti
Maliqi / Srbski pogled na Kosovo
Pretnar / O oblikovanju sociološkega pristopa k invalidnosti
Kuzmanič / Komunistični ideal pri Heglu in Marksu
Pirc / Samoupravljanje med državo in ekonomijo
Mac Donald / Nove usmeritve v sovjetski politiki do zahoda
Balažić / K razmerju med revolucijo in revolucionarnim subjektom
Janša / Sodobni svet in naša obramba